

294556087 101 Københavns kommune

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1966

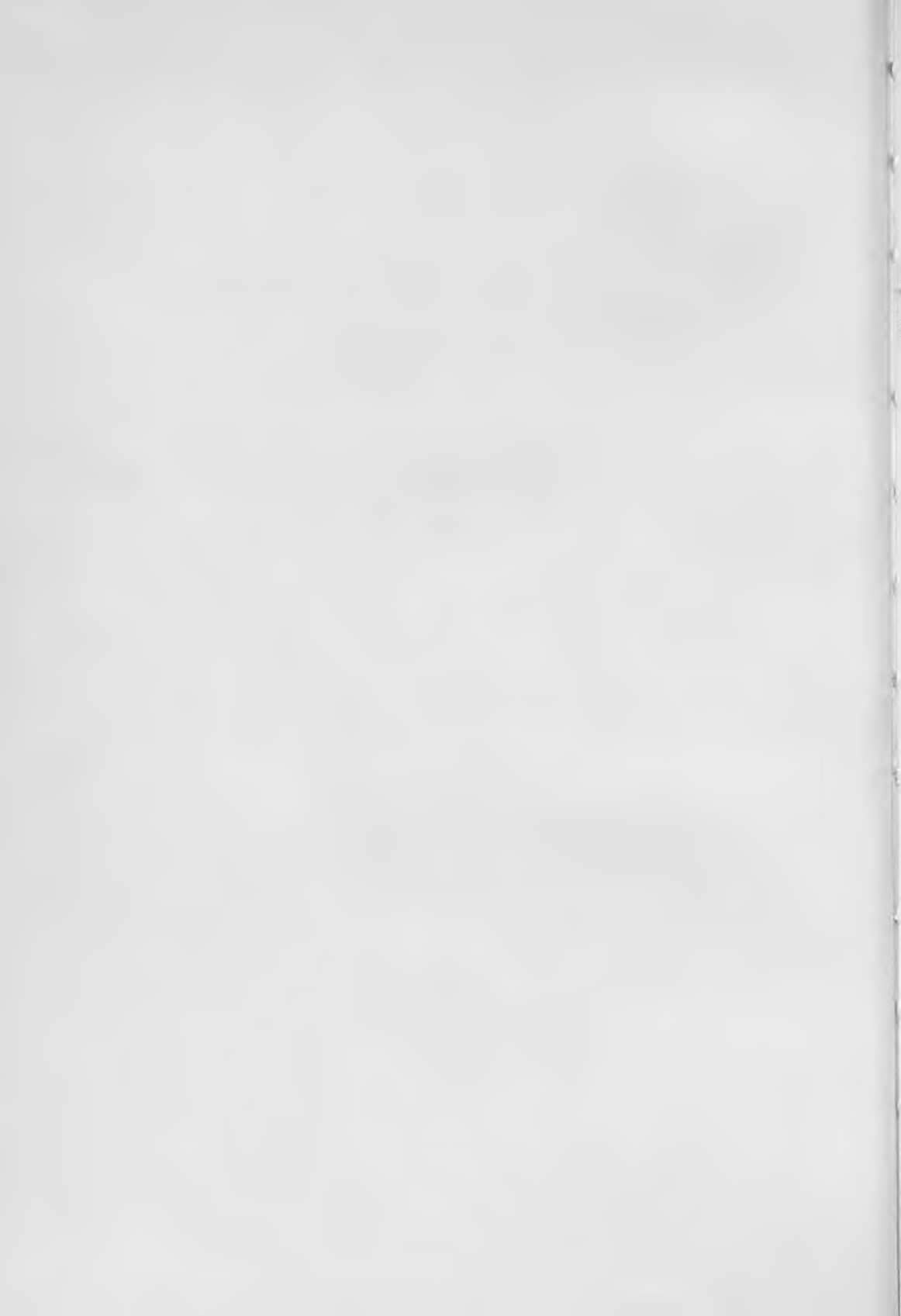
MAG

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG
KØBENHAVN 1966

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1966

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1966

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G · E · C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1966

**KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER**

K
**KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER**
FAGSAL E
Kultorget 2
1175 København K
(01) 13 60 70 lok. 218

1966 e 6

Redaktør :

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

Trykt hos:

Nielsen & Lydiche (M. Simmelkiær), København

INDHOLD

Stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i> : Axel Steffensen Linvald 28. januar 1886 – 31. oktober 1965	7
Redaktør, dr. phil. <i>Jan Steenberg</i> : Om Reformert Kirkes bygmester	12
Major <i>Gordon Norrie</i> : Militære børneskoler i København . .	22
Bankrevisor <i>Kaj Foltmar</i> : Frøken Frederica Louise Ernst, fabrikant og negotiant i Københavns florissante handelstid	81
Kontorchef, cand. jur. <i>Erik Rafn</i> : Tancred i København. En Rossiniade	141
Kommunaldirektør <i>O. Kølln</i> : Københavns Kommunes Folkekøkkener. 50 år den 8. marts 1967	155
Greve <i>Jørgen Ahlefeldt-Laurvig</i> : Et minde fra Blåtårnsfabrikken	165
<i>Samme</i> : Årets fund i gravetiden 1964-65	169
Museumsinspektør <i>Steffen Linvald</i> : Fra Københavns By-museums arbejdsmark 1965-66	177
Formand for borgerrepræsentationen, kontorchef, cand. polit. <i>Henry Stjernqvist</i> : »Da de begravede Eriksen«. Et supplement	181
Overarkivar, dr. phil. <i>Henry Bruun</i> : Replik	190
Anmeldelser.	
Kong Christian VIII.s breve 1796-1813, I-II. Udgivet af Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved <i>Axel Linvald</i> under medvirken af <i>Albert Fabritius</i> . Anmeldt af direktør, cand. mag. <i>Jens Vibæk</i>	191

<i>Hans H. Kjølser</i> : Fra Skidenstræde til H. C. Ørsted Institutet. Anmeldt af museumsinspektør, mag. art. <i>Sigvard Skov</i>	192
<i>Steffen Linvald</i> : I portenes skygge. Anmeldt af museumsinspektør, cand. mag. <i>Poul Strømstad</i>	194
<i>Bent Zinglersen</i> : Skål København. Anmeldt af forfatteren <i>Charles Haugbøll</i>	195
<i>Poul Strømstad</i> : Fra laugstiden. Anmeldt af bibliotekar, dr. phil. <i>Helge Søgaard</i>	196
Breve fra og til Ole Worm. I. 1607-1636 (Nr. 1-621). Oversat af <i>H. D. Schepelern</i> . Under medvirken af <i>Holger Friis Johansen</i> . Anmeldt af overarkivar <i>C. Rise Hansen</i>	197
Provst Frederik Schmidts Dagbøger. Udgivet ved <i>Ole Jacobsen</i> og <i>Johanne Brandt-Nielsen</i> . I. 1794-1814. Anmeldt af overarkivar <i>C. Rise Hansen</i>	200
<i>Villads Christensen</i> : Peripatetikerens Søren Kierkegaard. Anmeldt af dr. phil. <i>Johannes Lehmann</i>	203
<i>Svend Aage Nielsen</i> : Kierkegaard og Regensen. Med et forord af <i>F. J. Billeskov Jansen</i> og et engelsk resumé. Anmeldt af dr. phil. <i>Johannes Lehmann</i>	204
<i>Nationalmuseet</i> : Ildebrandshuse. Anmeldt af arkitekt (MAA) <i>Erik Morthorst</i>	205
Dansk Tidsskrift Index. Systematisk fortegnelse over indholdet af ca. 300 danske og en del nordiske tidsskrifter. 50. årg. Anmeldt af stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i>	208

AXEL STEFFENSEN LINVALD

28. JANUAR 1886 — 31. OKTOBER 1965

Da Axel Linvald i 1923 blev rådstuearkivar i København, var han først den fjerde, der kom til at beklæde dette embede, til trods for at det var oprettet helt tilbage i 1817. Men hans forgængere havde hver for sig beklædt posten i meget lang tid. Den første i rækken, Christian Michael Winther, var rådstuearkivar i næsten 51 år, nemlig til 1868. Han var en dygtig og omhyggelig arkivmand, men gav sig ikke af med historisk forfattervirksomhed. Det gjorde efterfølgerne derimod i allerhøjeste grad. Dr. phil. Oluf Nielsen, der var rådstuearkivar 1869-96, var en myreflittig indsamler af historisk og topografisk stof, som han i hastigt tempo gjorde tilgænge-

ligt for offentligheden gennem en strøm af publikationer. Hans »Kjøbenhavns Diplomatarium« er trods talrige skønhedspletter den dag i dag et uvurderligt hjælpemiddel ved studiet af Københavns historie. Efterfølgeren, dr. phil. Villads Christensen, repræsenterer i højere grad den kritiske grundighed. Hans hovedindsats i Københavns-historien blev, at han i 1907 sammen med borgerrepræsentationens formand Herman Trier skabte tidsskriftet Historiske Meddelelser om København. Indtil sin død i efteråret 1922 nåede han at få otte bind ud, og et tyngdepunkt i dem var hans egne talrige og velskrevne afhandlinger. Endvidere fik han udsendt flere enkeltværker om stadens historie. Som arkivmand var han uhyre samvittighedsfuld, men noget gammeldags.

Da den 37-årige mag. art. Axel Linvald i begyndelsen af året 1923 tog plads i rådstuearkivarens kontor, var der således virkelig noget at leve op til. Linvald havde fået en god skoling i rigsarkivet, hvor han havde været ansat siden 1912, og de moderne registreringsmetoder, han der havde lært, gik han straks i gang med at anvende på en del arkivfonde i rådstuearkivet, som enten var helt uordnede eller i al fald ganske utilfredsstillende ordnet og registreret. Ved dette arbejde havde han god hjælp af arkivets sparsomme personale. Resultatet blev en række fortrinlige registraturer, som stadig gør god fyldest.

Villads Christensens otte bind af Historiske Meddelelser om København lod han være en første række af tidsskriftet, og selv tog han fat på en 2. række, hvis første bind i høj grad kom til at dominere af afhandlinger fra den nye redaktørs hånd. Allerede i det først udsendte hæfte lægger han ud med en stor artikel om en københavnsk journalist fra begyndelsen af det 19. århundrede, og snart efter følger han op med en artikelserie, som han kaldte »Bidrag til det københavnske Bystyres Historie ved Midten af det 18. Aarhundrede«. I sit 1. bind bragte han to artikler i denne serie.

i 2. bind en tredje. Men derefter slap han emnet. I de senere bind tager han nye områder op til behandling. I 3. bind forbløffes vi lidt over at finde en artikel om Mikkel Wibes sølvbægre; for Linvald beskæftigede sig ellers ikke med at skrive om museumsgenstande. Vigtigst er en afhandling i 5. (og sidste) bind i 2. række om Københavns kommune og de store landboreformer. Den udkom samtidig med, at Linvald gennem arbejdet med sit store værk »Bistrup, Byens Gods 1661-1931« (1932) havde fået lejlighed til at trænge ind i staden Københavns indsats som godsejer.

Bogen om Bistrup blev hans andet store værk om et københavns-historisk emne. Allerede som nybagt kandidat havde han i 1913 fået udsendt »Kjøbenhavns Brandforsikring 1731-1911. Et Bidrag til Kjøbenhavns Historie«, hvortil ganske vist også andre forfattere havde ydet bidrag, men hvor hovedafsnittet, mere end 400 store sider, var Linvalds indsats. Værket fortsattes i 1931 med »Kjøbenhavns Brandforsikring 1885-1931«. Disse værker viser nogle af Linvalds bedste forfatteregenskaber. Han er grundigt inde i sit stof, og han gør omhyggeligt rede for sit kildemateriale. Men hans force er mere soliditet end elegance. Stofmængden kan stedvis knuge fremstillingen. Bøgerne er tung læsning, men fortræffelige opslagsværker. Set i en større sammenhæng er bogen om Bistrup utvivlsomt den betydeligste. Selv med den voldsomme udvikling i studiet af dansk landbrugshistorie, der er sket siden dens fremkomst, og selv om et og andet i den kan føles lidt forældet eller ufuldstændigt, er den et værk, der stadig står respekt om.

Linvalds tidsskriftsafhandlinger i Historiske Meddelelser om København læses med fornøjelse, især hvor han beskæftiger sig med det politiske spil, et område der interesserede ham meget. Straks i første bind af sin række af tidsskriftet begyndte han at publicere »Meddelelser fra Raadstuearkivet«, og det blev han ved med i hele sin redaktørtid. Hans efterfølgere har ikke fortsat serien.

Om Linvalds virksomhed som redaktør af Historiske Meddelelser om København bør endelig nævnes, at han forstod at få en stor kreds af habile forfattere til at skrive i tidsskriftet. Vi møder universitetsprofessorer som Albert Olsen, Axel Nielsen og William Norvin, museumsfolk som Chr. Axel Jensen, Hugo Matthiessen og Hans Kjær, topografer som H. U. Ramsing, Fr. Weilbach, Vilhelm Lorenzen, Carl C. Christensen og Henrik Larsen; vi møder militærhistorikeren K. C. Rockstroh, skolehistorikeren H. P. Langkilde, teaterhistorikeren C. Behrend, lavshistorikeren R. Berg og Kassellets historiker Victor Krohn. Folk fra stadens styre som Ernst Kaper og Arne Sundbo ydede bidrag som forfattere, og de unge studenter Christian Elling og Harald Jørgensen fik lov at prøve kræfterne i tidsskriftet. Andre forfattere til gode artikler fra Linvalds redaktørperiode kunne nævnes, men lad det være nok med ovennævnte.

Axel Linvalds virke i stadens arkiv blev af relativt kort varighed. Allerede 1934 blev han udnævnt til rigsarkivar. Nye administrative opgaver kaldte, og det københavnhistoriske forfatterskab afløstes af arbejdet med andre historiske opgaver, først og fremmest, men ikke udelukkende, inden for den periode, der var hans særlige speciale, slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede.

Han havde tidligere skrevet om Struensee-tiden, om landbrugs-historie, om jødespørgsmålet i Danmark, om Sønderjylland m.v., og han havde i 1923 udsendt et omfattende, dybtgående og af efter-tiden meget værdsat værk »Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807«. I 1928 havde han i Det danske Folks Historie skrevet om oplysningens tidsalder. Linien fra dette forfatterskab blev nu ført videre. I Schultz Danmarkshistorie (1941 ff) behandlede han samme periode som i Det danske Folks Historie. Men først og fremmest koncentrerede han sig om den historiske personlighed, der skulle beskæftige ham lige til det sidste, prins Christian Frederik,

den senere kong Christian VIII. Han fik en række arbejder færdige om ham: »Den unge Prins« (1943), »Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser I 1799-1814« (1943), »Norges statholder« (1952), »Christian Frederik og Norge 1814« (1963), »Christian VIII før Eidsvoldgrundloven« (1965) og »Christian VIII.s breve 1796-1813« I-II (1965). De to sidste værker lykkedes det dog kun at få helt færdige ved dr. Albert Fabritius' medvirken. De udsendes få dage før Linvalds død, men da havde sygdommen så stærkt et tag i ham, at han næppe har forstået, hvad der var sket.

Sigurd Jensen.

Reformert Kirke omkring 1690. Gouache af Gaspard Antoine de Bois-Clair.
Frederiksborgmuseet

OM REFORMERT KIRKES BYGMESTER

AF JAN STEENBERG

I årene omkring 1680 havde Ludvig XIV's regering ændret signaler over for de reformerte menigheder i Frankrig. Hidtil havde calvinister – huguenotter som de dengang kaldtes – efter gamle privilegier kunnet organisere sig i egne fristæder uden at være udsat for statsmagtens indgriben. Nu blev det den enevældige konge for meget, han ville ikke længere tåle en lille stat inden for den store stats grænser, og han satte da ind med en hård kurs, der i årenes løb blev stedse skarpere, efterfulgt af personlige chikaner med de-

portationer og fængslinger. Så mange, der formåede det, pakkede kufferten for at søge lykken i andre lande, og resultatet var en flygtningestrøm, der nok kunne blive et problem for Frankrigs nabostater.

Også Danmark fik sin part af strømmen. Det var dog med blandede følelser, man modtog den. Regeringen var ganske vist ikke uvillig til at give plads for så mange udlændinge, der i deres hjemland både kommercielt og industrielt havde ydet en indsats; men den danske kirke var modvillig, og bisperne fremhævede i adskillige vrede skrivelser til kongen, hvor risikabelt det var for den rene lære at åbne landets grænser for disse calvinister, der kunne være lige så farlige for lutheranerne som katolikkerne. Kong Christian V var ikke ganske døv for argumenter af den art, men tanken om at få et befolkningstilskud, der kunne gavne landet økonomisk, vejede til, og desuden var kongen gift med Charlotte Amalie af Hessen, der selv var reformert, og som ivrigt støttede sine forfulgte trosfæller. Resultatet blev da også, at man allerede 1681 gav calvinisterne indpas ved nogle foreløbige privilegier, der 1685 blev yderligere udbygget og stadfæstet. Således fik de reformerte, navnlig ved dronningens aldrig svigtende støtte, indpas i København, hvor de grundlagde en kirke, der ikke blot blev fransk, men tillige tysk-nederlandsk, fordi også et større kontingent af tyskere og hollændere ønskede at nyde godt af de nye rettigheder.¹

En menighed, der talte så mange foretagsomme medlemmer og havde energisk støtte fra hoffet, måtte ganske naturligt sætte en ære i, at deres kirke blev anselig, en pryd for byen. Men i disse overgangsår, hvor de indvandrede og flygtningene først skulle finde sig til rette i det nye milieu, var alle deres private pengemidler anbragt i verdslige foretagender, hvad der lagde nogen dæmper på deres byggeiver. Dronningens pekuniære støtte var vel rundhåndet, men dog ikke større, end at der skulle fares med lempe. Til det

kommende byggeri blev der derfor først gjort et skrabet projekt uden pynt af nogen art.² Det synes dog ikke at have fundet bifald ved hove og var næppe heller efter menighedens smag. Alle parter synes derefter at være enedes om et mere værdigt forslag, tegnet i monumental stil med en stor pilastersmykket façade og et pynteligt spir.

Hvem var mester for dette udkast? Det gik her som så ofte i ældre tid, at de første forhandlinger førtes mundtligt bag lukkede døre, hvor arkitekt og bygherre har forhandlet sig til rette, uden at noget skriftligt er nedfældet derom. Som Christian Elling engang træffende har sagt: først når ordren til byggearbejdet var udstedt, begyndte papirerne at yngle. Så får vi meddelelse om, hvem der var murmester, tømrer og blytækker; det vrimler med kontrakter og regnskaber, men den, der fra første færd har formet bygningsværket og udført den endelige tegning dertil, forbliver anonym.

Omtrent sådan gik det også ved Reformert Kirke, da den blev opført i årene 1688 og 1689. Bygmesteren nævnes ikke direkte ved navn, men han omtales under sådanne omstændigheder, at man forholdsvis let kan få navnet afsløret.

Ifølge den bevarede byggekontrakt³ blev arbejdet ledet af de to brødre Frederik og Nicolai Müller. De er da også hyppigt blevet opfattet som kirkens arkitekter. Men med urette. Kontrakten viser tydeligt, at de som entreprenører skulle udføre et projekt, der var udformet af en anden, og denne anden er – som så ofte – ganske anonym. Kontrakten røber dog, at den mester, der havde gjort bygningstegningen, skulle have opsyn med, at alt blev udført i overensstemmelse dermed. Og videre kan man af kontraktens ord læse sig til, at stenhuggeren har syslet med tegninger vedrørende façadeen. Heri behøver der ikke at ligge noget særlig påfaldende. Det hændte ofte, at en stenhugger kunne møde op med sin egen arbejdstegning, hvis arkitekten på sit projekt blot havde antydnet et

OM REFORMERT KIRKES BYGMESTER

Reformert Kirke i København. Fot. 1943

ornament. Man har også mange eksempler på, at stukkatører kunne gøre detaillerede tegninger til stuklofter i huse, der vitterlig opførtes efter ansete arkitekters tegninger. Men her ved Reformert

Kirke er det anderledes. Stenhuggeren har leveret meget mere end en blot skitse til nogle ornamenter i sandsten. Der står i kontrakten, at façaden mod Kongens Have skal have seks hele og to halve pilastre; og disse pilastre såvel som alt andet vedrørende façaden skal brødrene Müller udføre efter stenhuggerens tegning («Es sollen aber diese Pilasters wie imgleichen alle andre arbeit verfertigt werden nach dem von dem Steinhauer . . . untergeschriebene[n] abrisse»). Men ikke nok med det. Kontrakten har også nogle ord om tag og spir. En tømmermester leverer en særlig tegning til spirkonstruktionen – hvad der er ganske naturligt, da der var tale om et etagespir, hvor tømmerforbindelserne skulle være i orden og derfor udføres af en sagkyndig. Men spirets hele rejsning og ydre form skulle dannes efter stenhuggerens tegning («der thurm soll gemacht werden, ausswendig nach des steinhauers abris, inwendig aber in seiner verbindung, nach dem von unserm Zimmermeister zu dem ende verfertigten kleinen format»). Det siger sig selv, at i et træspir havde kirkens stenhugger normalt ikke noget at gøre. Når han alligevel her stiger helt til vejr og gør sin indflydelse gældende lige op til kirkens øverste spids, skyldes det den omstændighed, at denne stenhugger, der stadig ikke figurerer ved navns nævnelse, tillige var kirkens arkitekt.

I Reformert Kirkes vanskelig tilgængelige arkiv kan man i vidt adspredte pakker og protokoller finde mange oplysninger om kirken før og efter dens opførelse. Men egentlige byggeregnskaber er ikke fundet. Derimod ligger der i den franske menigheds box i kirken et læg, betegnet »Recept du premier consistoir 1687-1702«, hvori der er indført detaljerede oplysninger om kontrakter og håndværkere fra kirkens byggeperiode. Her støder man gentagne gange på stenhuggerens navn. Det var Henrich Brockam.⁴ Han vil være kendt fra sit arbejde ved Vor Frelser Kirkes portal fra 1690'erne. Desuden var han medlem af den tysk-reformerte menighed. Vi ken-

der fra andre kilder hans stol i kirken, og fra 1693 til sin død 1697 førte han som diakon kirkens fattigregnskaber. I de kunsthistoriske håndbøger om denne tids kunstnere skrives der i regelen, at han var hollænder, hvad han mulig også var – navnet kunne tyde derpå; men hans regnskaber førtes på tysk, hvilket sprog synes at have været hans modersmål. Det er således vidnefast, at det var ham, der huggede sandstensornamenterne på Reformert Kirkes façade, og derfor må det også være ham, menigheden henvendte sig til, da man ønskede et arkitektonisk udført udkast til det kommende byggearbejde.

Der findes i kirkens arkiv en anden udtalelse, der peger i samme retning. Det areal, som kongen skænkede menigheden til byggeplads, var tvedelt; kirken byggedes på den nordvestlige del, medens de sydøstlige partier anvendtes til præsteboliger.⁵ Kirken havde tre præster i den ældste tid, to franske og een tysk. For franskmændene byggedes der to præsteresidenser ud mod Åbenrå, medens den tyske præst foreløbig måtte leje en bolig i St. Gertrudsstræde. I 1696 skænkede imidlertid dronning Charlotte Amalie 2200 rdl. til opførelse af en tysk præstebolig, og denne kom til at ligge på præsternes jord med façade ud mod Gothersgade på det sted, hvor også i vore dage den tyske præstebolig findes (i en nybygning fra 1885-86, Gothersgade 109). I brevene vedrørende denne nye residens fra 1696 siger det tyske presbyterium, at man overdrog byggearbejdet til Henrich Brockam, fordi han var duelig til sligt, eller for at bruge presbyteriets egne ord: tegningerne udførtes »von dem in der Baukunst sehr erfahrenen Diacon Henrich Brockam«. Her bliver altså stik mod alt, hvad vi hidtil var vant til, selve arkitektens navn forkyndt for alverden. Og spørger man, hvorfra presbyteriet havde sin viden om stenhuggerens store erfaring i den civile bygningskunst, må svaret være ligetil: de havde jo selv anvendt ham få år tidligere, da kirken skulle rejses.

Da Henrich Brockams kirkebygning som så mange andre af hovedstadens kirker blev ramt af den store brand 1728, må man vel regne med den mulighed, at monumentet er gået helt tabt. Slet så galt var det nu ikke. Det var kun tagværket med rytterspiret samt inventaret, der blev luernes bytte, murene var intakte. Beviset herfor har vi i det ældste billede, der er bevaret af Reformert Kirke, en gouache fra 1690, nu på Frederiksborgmuseet.

Billedet er malet af den mærkelige renegat Antoine Gaspard de Bois-Clair.⁷ Han var oprindelig jesuit, gik i Frankrig over til den reformerte tro og måtte som følge deraf udvandre. Han kom til Danmark 1690 og holdt sig nogle år til sine trosfæller. I 1693 gik han over til den lutherske tro og blev senere fransk hofprædikant; han døde 1704, så vidt vides i Glückstadt. På den tid da han var tilknyttet den reformerte menighed, malede han et allegorisk billede af de reformertes fristed i Danmark, og det er her, man ser en fremstilling af kirken, netop i den skikkelse, vi kender fra tiden efter branden (se bl.a. afbildningerne i Thuras Danske Vitruvius), og som den fremtræder i den dag i dag. Der er kun få divergenser. Maleren har således på arkitraven gengivet en indskrift, som ikke har eksisteret her efter 1730. Der står med store bogstaver: »L'Eglise de l'Eternel« (Den eviges kirke); det kan godt være de Bois-Clairs egen opfindelse og af ham egenmægtigt placeret her for at tjene billedets symbolik. En anden afvigelse er mindre tydelig på grund af billedets ringe størrelse; det er sandstenssmykket omkring det store, runde vindue over hovedindgangen, hvor der dengang blot var en krans af udhuggede blomsterornamenter, som i 1789 i forbindelse med kirkens restaurering ved 100-års jubilæet fik en pompøse skikkelse med guirlander og lodret nedhængende festoner i Louis-seize stil.

Vi tør således roligt hævde, at vi endnu har Henrich Brockams bygning i behold. Den røber virkelig en bygmester, der var skolet

i tidens godkendte arkitektur, og som forstod at anvende de givne mønstre med megen takt. Façaden er roligt og klart bygget op; der er lodret rejsning over vinduesfagene med de ovale glugger, der engang bragte lys ind til rummet under pulpiturene, og derover de høje rundbuede vinduer, der var det indre rums egentlige lyskilde. Façaden blev yderligere rytmisk opdelt ved de ioniske pilastre og ved det blidt forstærkede, smalle midtparti, hvor de indrammende pilastre er fordoblede og skaber en forkrøbbet krusning i overfladen under den sirlige lille trekantgavl. Etagespiret over det afvalmede tag er lidt gammeldags i sin form, men kroner værket på værdig måde.

Det er kun alt for tydeligt, at Henrich Brockam havde lært sit arkitektoniske sprog efter datidens gængse mode, den hollandsk-palladianske pilasterstil, der dengang var så yndet i Nordeuropa. Både i Nederlandene, Tyskland og Danmark vil vi kunne finde talrige sidestykker. Det er straks lidt vanskeligere, når det gælder selve kirketypen, der åbenbart her blev lanceret for første gang i Danmark.

Typen er den kortstammede, højt opbyggede krop med valmtag og rytterspir midt på tagryggen, med hovedindgang i den ene langside, medens prædikestolen var placeret på den modsatte langside. Der kan næppe i Nederlandene findes en direkte parallel til denne type. Det skulle da være den i årene omkring 1650 af arkitekterne Bartholomeus van Bassen og Pieter Aaronzon Norwits opførte Nieuwe Kerk i Haag; men her er arkitekturen og grundplanen alt for rigt varieret til, at der kan være tale om virkelig intime forbindelser. Snarere ser det ud til, at den enklere kirketype, som Reformert Kirke i København repræsenterer, har været yndet i Tyskland, hvor der navnlig var reformerte templer af denne slags i Hessen-Cassel. Det ville stemme meget godt med forestillingen om, at vor bygmester muligvis var tysker og ikke hollænder.

Var typen først indført – og Henrich Brockam synes som nævnt at være den første, der introducerede den – blev den også stående. Vi har mange eksempler fra den nærmest følgende tid på denne

aflange kirkebygning med valmtag og tagrytter, selv om der i flere enkeltheder (f.eks. med hensyn til placering af alter og prædikestol) er afvigelser fra det mønster, der blev givet af Brockam. Vi kan således nævne kirken i Citadellet fra 1705 som den, der kommer skemaet nærmest, også i tid; lidt senere er Fredensborg Slotskirke, den reformerte kirke i Fredericia og Hornbæk Kirke; endvidere har typen haft betydning for udformningen af institutionskirkerne ved Vajsenhuset og Børnehuset på Christianshavn. Henrich Brockam kom altså vistnok til at danne skole.

Derimod har vor bygmester næppe haft indflydelse på udformningen af kirkens indre. Han har skabt rummet, men kontrakten med de to brødre Müller holder alt inventaret udenfor. Man må regne med, at kirkens præster og menighedens ældste her har haft deres ganske bestemte ønsker og har ladet dem gå videre til de håndværkere, der fik med indretningen af pulpiture, stolestader, prædikestol og alterbord at gøre. Opstillingen af stole med faste bænke langs rummets sider, to store blokke af stolestader i midten af gulvet og prædikestolen ved den vestre langside, medens pulpiture løb langs tre af rummets sider – det er et skema, der var godt indarbejdet i hollandske menigheder, og som navnlig var klart udformet i Mennoniternes kirkesal Bij't Lam i Amsterdam.⁸ Men alt dette behøver Henrich Brockam ikke at have beskæftiget sig med. Hans opgave var ene den at omdanne et skrabet projekt til en monumental bygning, som den reformerte menighed kunne have ære af, og den opgave har han da også løst.

Af hans kortvarige virke i København står endnu to monumenter, den Reformerte Kirke og hovedportalen til Vor Frelzers Kirke, medens hans tredje værk, præstegården i Gothersgade forsvandt ved branden 1728. Vi kan tilføje, at Reformert Kirkes arkivalier røber endnu en detalje ved hans levned. Hans dødsdag,⁹ der hidtil har været ukendt, var 27. november 1697.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Om den reformerte menigheds grundlæggelse, se F. C. Mourier: Dronning Charlotte Amalia, de franske Flygtninges Velgørerinde, trykt i *Minerva* II (januar-juni 1816); D. L. Clément: *Notice sur l'église réformée française de Copenhague* (1870); Vilh. Lorenzen: *Den reformerte Kirke i København* (1914); Louis Bobé: *Charlotte Amalie, Königin zu Dänemark* (1940).
2. Kirkens præster og ældste samt to hofmænd konfererede 1688 med kirkens bygmestre om et skrabet projekt («*temple nud, sens ornements*») til i alt 12000 rdl.; se herom i *Fransk Reformert Kirkes arkiv, Acta consistorii 1687 ff*, under 4. januar 1688 (ved embedet). Heri meddeles tillige, at dronningen foreslog nye indsamlinger af penge, og under 8. februar 1688 meddeles det, at dronningen nu har godkendt opførelsen af kirken efter nye retningslinier («*iuxta novissimum typum*»).
3. Tysk Reformert Kirkes arkiv, rum nr. 1: Byggekontrakt af 4. april 1688 (ved embedet).
4. Weilbachs *Kunstnerleksikon*, hvor hans navn staves Brokham; Thorlacius Ussing: *Thomas Quellinus* (1926), s. 123.
5. En udredelse af de indviklede forhandlinger om opførelsen af præsteboligerne findes i: *Fransk Reformert Kirkes arkiv*, forlig af november 1688, med presbyteriets tilføjelser fra 1711.
6. Tysk Reformert Kirkes arkiv, rum nr. 1: Gavebrevet af 22. april 1696, med presbyteriets noter fra 1710.
7. Weilbachs *Kunstnerleksikon*.
8. Per Gustaf Hamberg: *Tempelbygge för protestanter* (Stockholm 1955), s. 130 ff.
9. Tysk Reformert Kirkes arkiv, rum nr. 39, et læg betegnet «*Convolut*» 1690-1711: fattigregnskaber.

MILITÆRE BØRNESKOLER I KØBENHAVN

AF GORDON NORRIE

I århundrederne omkring reformationen var den politiske situation i Europa og dermed også i Danmark meget urolig, præget af voldsomme krige eller perioder, hvor overhængende fejde syntes uundgåelig. Kom det til ufred, kunne kongerne hurtigt samle en del tropper bestående af adelens rostjeneste og bybefolkningernes og landalmuens opbud. Men disse sidstes fodfolk var ved at tabe i kampværdi, efterhånden som krudtvåbnene steg i kraft, da betjeningen af dem fordrede veltrænede, professionelle soldater, og kongerne og rigsrådet, efter erfaringerne fra Grevens Fejde, var betænkelige ved at udruste landbefolkningen med disse våben.

Kongerne var derfor henvist til at forøge hæren med hvervede styrker fra udlandet, hvor de i forvejen havde sluttet kontrakter med særlige »pensionærer«, feltherrer, der på kort tid kunne stille et eller flere regimente gennemtrænede, veludrustede og veldisciplinerede ryttere eller knægte. Mandskabet var sammensat af folk af alle klasser, lige fra yngre adelige, studenter, krambodsvende, bondekarle, der ikke kunne klare sig økonomisk hjemme, og som søgte fortjeneste gennem sold og krigsbytte, og til en del forløbne knægte, der foretrak soldatertjeneste frem for den hjemlige justits.

Men et hvervet regiment omfattede ikke alene officererne og knægtene, thi en stor del af dem var gifte, og da de hvervede måtte kapitulere (d.v.s. binde sig) for en vis tid, lige fra et enkelt felttog til en flerårig krig eller et længere åremål, brød de helt op fra hjemmet og tog koner og børn med sig. Konerne kunne altid hjælpe ved

pleje af sårede og syge, ved reparation af udrustning og klæder og til tider ved madlavning, der ellers påhvilede marketenterne. Disse koner havde gennemgående et meget dårligere ry end knægtene, da mange ikke lod en lejlighed gå tabt til at stjæle og rapse. Det var derfor naturligt, at kongerne efter slutningen af et felttog eller en krig hurtigst muligt sendte de hvervede regimenter ud af deres riger og lande, og først lod dem aftakke, når de var kommet godt over grænserne. Men følgen var, at riget kort efter afslutningen af en krig stod uden uddannede tropper.

Før indførelsen af enevælden havde Danmark i fredstid kun det nødvendige antal af faste folk: flådens bådsmand, Holmens håndværkere, Tøjhusets bøsseskytter, kongens drabanter og lensmændenes vagter på slottene. I København boede de fleste af disse folk rundt om i byen, medens Holmens folk hovedsagelig var samlede i de Gamle Boder omkring Admiralgade og tilstødende stræder, indtil den største del efterhånden flyttede ud i Ny Boder. Nogle af børnene fik i disse tider en del undervisning i kristendomskundskab og en lille smule læsning, medens kendskabet til skrivning og regning var minimalt. Følgen var, at de skibsdrenge, kongen måtte antage til flåden, nærmest var uvidende i disse fag. Christian IV oprettede derfor en skole for pødiker (skibsdrenge) i Bremerholm Længe.¹ Skolemesteren skulle i løbet af 1½ år oplære 12 pødiker i at læse og i nogen måde at skrive, såvel som begyndelsen af regnekunsten. Når holdet var færdigt, skulle han straks begynde med et nyt hold. Ud over disse 12 pødiker måtte han antage flere elever, når forældrene ville betale ham 2 skilling ugentlig. For at forbedre hans indtægter fastsattes samtidig, at han skulle have 1 mark, når der ringedes for lig, og 2 mark for at synge for lig med børnene, men af disse sidste skulle dog den ene mark bruges til papir til børnenes undervisning.

Belært af dyrekøbt erfaring oprettede man efter indførelsen af

enevælden en stående hær, hvorved København fik en stor garnison året rundt. Denne stående hær var sammensat af regimenter med hvervet mandskab, der for de flestes vedkommende stammede fra Tyskland, for ikke at tære på byernes og landets ungdom. De hvervedes til at begynde med på 8 år, men de fleste »recapitulerede« for andre 8 eller 4 år. Et kompagni kunne derfor have soldater op til 50-års alderen og rekrutter på 20. Da kompagnichefen havde en fast sum til at holde kompagniets styrke komplet for, siger det sig selv, at han var personlig interesseret i, at rekrutterne var udsøgte, og at folkene blev hos ham længst muligt. På den anden side var mandskabet også bedst tjent med at blive hos samme chef, der kunne sørge for gode kvarterer og muligheder for at tjene ved arbejde i fritiden ved deres profession hos byens mestre eller i hjemmet med hjælp af kone og børn, som gårdskarle eller ved løst arbejde, ligesom konerne kunne tjene ved at sy, strikke og spinde eller sælge fisk o.l. på gaderne. Herved kom soldaterne og deres familier ofte til at stå på en spændt fod med garnisonsbyens borgere, fordi de konkurrerede med dem, og fordi de var fremmede.

Avancementet indtil majorsgrad fandt dengang normalt altid sted indenfor regimentet. Befalingsmænd og mandskab blev derfor stærkt knyttede til hinanden, og regimentet blev en stor sammentømret familie, hvor det blev en naturlig pligt for alle fra oberst til yngste korporal at våge over deres undergivnes ve og vel, hjælpe dem til rette og indpode dem den rette ånd og pligtfølelse. I den første tid fulgte koner og børn med regimentet i krig og fred og blev indkvarterede sammen med mændene, men de var jo ikke alle gode børn, så man forstår den rædsel, der opstod, da Prins Carls Regiment,² efter 25 års krige i Irland og Flandern kom hjem i 1713, for at deltage i Tønnings belejring og derefter lod ni kompagnier gå i vinterkvarter i den forholdsvis lille by Haderslev med c. 1000 mand, 140 koner og 100 børn. Denne ordning ændredes

dog efter Store nordiske Krig, idet koner og børn fremtidig skulle blive i garnisonerne, og kompagnierne kun medtage seks kraftige, omgængelige og helst barnløse koner for at passe vask, syning og de syge soldater. Et vist antal af disse hvervede soldater var som sagt gifte, og børnene har naturligvis fået undervisning hos deres sogns kateketer, der ofte måtte undervise gratis mod et vagt løfte om med tiden at få et kald. Da Citadellet Frederikshavn var blevet bygget uden for København, blev kantoren samtidig³ skolemester for de derboende børn, og en lignende ordning fandt også sted i Rendsborg, hvor soldaterne var indkvarterede i stokke, som Kastellets, i fæstningens voldgader.

Omkring år 1700 fandt der undervisning sted ved Helligånds Kirke,⁴ medens Holmens Kirke dels havde den gamle skole i Bremerholms Længe, dels en i Nyboder. Kort efter stiftede sognepræsten ved Nicolai Kirke, den senere biskop Christian Worm, en skole, og da kongen gav tilladelse til fire gange om året at udstille bækkener, bredte skikken sig hurtigt til alle byens kirker. Ved forordningen af 1706 om De fattiges Væsen befaledes, at forældrene i København og de andre købstæder skulle holde deres børn til skole, og at man på landet skulle stræbe efter at få oprettet skoler. Citadellets sogn var kun ringe og fattigt, og 1714 bestemte kongen derfor, at kantoren måtte beholde alle bækkenpengene og endog skulle have 40 slettedaler fra Garnisons Kirke. Det syntes kommandanten i København var for hårdt mod kantoren ved Garnisons Kirke og foreslog afgiften sat ned til 30. Flådens chef, generaladmiralløjtnant greve Gyldenløve, mente ikke, at flåden trængte til flere skoler end de to, hvoraf Bremerholm Skole, ud over pødikerne, kun underviste nogle få drenge, hvis forældre boede i de Gamle Boder i Laksegade, Hummergade og Dybensgade.

I 1720 sluttede Store nordiske Krig, og man opløste nu en del regimenter, medens de tilbageblevne fordeltes til faste garnisoner,

for infanteriets og artilleriets vedkommende med tyngden lagt på de to store grænsefæstninger: København og Rendsborg. Kavaleriet og dragonerne spredtes over landet således, at de kom til at ligge bekvemt for det rytterdistrikt, der skulle forsyne dem med fourage. Disse rytterdistrikter⁵ var at betragte som store godssamlinger under kronen, og Frederik IV udstedte derfor i 1721 en forordning om, at der skulle oprettes skoler i sognene, de 240 velbekendte rytterskoler. De skulle ledes af en skolemester under tilsyn af præsten, der en gang ugentlig overhørte børnene, medens amtmand og provst visiterede to gange om året. Samtidig udstedtes en instruks for skolemesteren. Han skulle daglig holde skole for alle drenge og piger. For at forældrene ikke skulle lide for stort afsavn, måtte de, der var over 8 år, blive hjemme $\frac{1}{2}$ dag skiftevis formiddag og eftermiddag, når forældrene begærede det. Skoletiden skulle mellem påske og michaelis være 7-11 og 14-18 og i vinterhalvåret 8-12 og 14-16.

Undervisningen indledtes med salme, bøn, et kapitel af skriften og endnu en salme. Derefter satte drengene sig ved en række borde, pigerne ved en anden, og undervisningen begyndte i katekismus, læsning og, hvis forældrene forlangte det, i skrivning og regning mod en betaling af 8 skilling månedlig til skrivematerialer. Skoletiden sluttede med bøn, hvorefter børnene skulle gå lige hjem. I ondt vejr om vinteren kunne skolemesteren afkorte undervisningen ved kun at synge et par vers, »på det at børnene ved lys aften kunne hjemkomme, og ej ved snefog og mørke skal komme til skade«. Da ikke alle børn havde lige let ved at følge med, kunne han lade de mindre flittige sidde en time efter. Han skulle holde en god skoledisciplin og straffe med ord, og ingenlunde med hug og slag ilde mishandle børnene, men hjælp intet, skulle han sige det til forældrene, af hvilke eller af ham i deres nærværelse børnene da med ris efter deres forseelse beskaffenhed straffedes.

Som nævnt havde der efter krigen fundet en reduktion sted, hvorved et stort antal folk var blevet afskediget. De drev nu rundt i landet med koner og børn og ernærede sig ved tilfældigt arbejde, betleri eller på mere eller mindre lyssky måder, men i hvert fald til gene og frygt for indbyggerne, især i de tyndt befolkede egne, som en omstrefjende bande helt kunne tyrannisere.

Følgen af disse forhold var, at der indkom et meget stort antal klager til Danske Kancelli, der gang på gang henvendte sig til kongen.⁶ 1723 hævdede Konventhuset (fattigvæsenet), at det måtte underholde 800 aftakkede soldater og folk fra Holmen med koner og børn, hvilket førte til et underskud på 100 rdl. 1724 bad det om at måtte få Ladegården, for der at oprette en linnedmanufaktur, men blev afvist. Den første supplik i 1726 blev henlagt, men 20. december samme år beordrede kongen generalmajor Mathias Numsen, greve Christian Danneskiold og admiral Peter Raben til at forhandle med direktørerne for De fattiges Væsen.⁷ Denne kommission blev hurtigt forenet med en anden om revision af forordningen af 1706 under forsæde af biskop Worm. 20. august 1728⁸ forlangte kommissionen en fortegnelse over soldaterbørnene mellem 7 og 14 år ordnet regimentsvis, da man agtede at indrette »ein gewisses Werck« for soldaterbørnene. Den 27. september fastsatte en kgl. resolution,⁹ at de 1083 soldaterbørn ikke længere skulle følge undervisningen ved kirkeskolerne, men at regimenterne skulle oprette skoler, og at halvdelen skulle gå i skole om formiddagen, den anden halvdel om eftermiddagen. Til skoleholdere måtte man ikke antage studenter, men bruge forarmede borgere eller aftakkede soldater, hvoraf nogle skulle være tyskere for at kunne undervise børn, der ikke forstod dansk. Til hjælpelærere måtte skoleholderen bruge nogle voksne drenge. I løn skulle han årligt have 50 rdl., foruden 12 rdl. til brændsel og 4 rdl. til bøger. Garnisonspræsten skulle overhøre 4 gange årlig. Desuden udarbejdede kommissionen

en indstilling om en fast kapital på 50.000 rdl. til driften og årlige summer til uddeling af brød eller penge til børnene eller deres forældre.

Ved koncepten ligger et anonymt forslag, der ønskede 16 skoler oprettet, men indrømmede, at udgifterne hertil ville blive for store; desuden foresloges skolerne fordelt til sognene, hvor børnene boede. Til dette forslag havde biskop Worm knyttet en del bemærkninger, der blev grundlaget for den endelige resolution. Han ønskede kun halvdags undervisning, da børnene ellers ville blive kede af at læse. Afstandene i København var ikke så store, at skolerne ikke kunne lægges ved regimenterne, især da soldaterne hyppigt blev flyttet om. Han foretrak desuden aftakkede soldater til lærere, da de lettere kunne regere soldaterbørn.

Men i dagene mellem den 20. og 23. oktober 1728 brændte to femtedele af Københavns ældste bydele, og mellem de bygninger, der blev luernes rov, var Bispegården med sine uerstattelige arkiver. Der blev nu et meget stort antal stærkt påkrævede sager at tage fat på, og dertil kom, at Frederik IV døde i 1730, og Christian VI fjernede et meget stort antal af den gamle konges nærmeste medarbejdere. For forsvaret betød det, at overkrigssekretæren (forsvarsministeren), Detlev Revenfeldt, blev erstattet med Poul Vendelbo Løvenørn.

Den 10. marts 1731 udstedtes en kgl. ordre¹⁰ til overkrigssekretær Løvenørn, konferensråd Lars Bentzon og etatsråd Severin Junge, henholdsvis fra søetatens og landetatens generalkommissariater, om at træde sammen med direktørerne for De fattiges Væsen, og allerede den 6. oktober kunne kongen stadfæste deres indstilling, der kort udtalte, at: Landet overløbtes af betlere, hvoraf en del var arbejdsdygtige. Alle betlere skulle bortskaffes fra gader, stræder og veje. Udenlandske betlere skulle udvises af rigerne. Betlere, hjemmehørende andre steder, skulle sendes til deres hjemsted, der skulle

Ladegården 1753. Kgl. Bibl.

underholde sine fattige og rette almisselemmer, der ikke måtte omkomme af nød og elendighed. Skippere og færgemænd måtte ikke transportere betlere til Vore riger og lande. Hver rejsende skulle præsentere pas for hver enkelt rejse. Fandtes betlere på skibe, måtte de ikke komme fra borde, men skulle underholdes på skipperens bekostning under sikker varetægt.

Året efter nedsattes en kommission¹¹ under stiftsbefalingsmand Johan Ludvig Holstein for at overveje, hvorledes de fattige, både civile og militære i København, bedst kunne underholdes.

Ved koncepten til reskript af 8. maj 1733 findes en del bilag, hvoriblandt en indberetning fra Konventhuset af 31. oktober 1731, hvorefter de fattige i København fordeltes med 48 af den gejstlige stand, 1192 af de civile stænder, 895 af landetaten og 760 af søetaten. For de to militære etater fremkom tallene således:

	Land-Etat		Sø-Etat	
	Mænd,	kvinder, børn	Mænd,	kvinder, børn
1. klasse				
Personer uden børn	109	260	57	289
2. klasse				
Forældreløse børn under 15 år.		18		13
3. klasse				
Familier, enkemænd og enker, besovede kvinder, med børn.	84	143	24	136
	—	895	—	760

Der er ikke noget at sige til, at Konventhuset gerne ville af med de 1655 militære fattige.

Krigshospitalskassen og Enkekassen forklarede i deres indlæg, at de 26. august 1732 forplejede 1115 officerer, underofficerer, menige og enker. Krigshospitalets formue beløb sig til 431.963 rdl.,

og Enkekassens til 51.834 rdl., der tilsammen gav 24.189 rdl. i rente, men kassernes udgifter beløb sig til 25.195 rdl., så kasserne havde et samlet underskud på 1005 rdl. Dertil kom, at der i nær fremtid skulle finde en reduktion sted ved rytteriet, hvorved kasserne ville komme til yderligere at underholde 165 personer, hvilket ville forøge underskuddet med c. 2000 rdl. Krigshospitalet gjorde opmærksom på, at i følge dets fundatser af 1658 og 1682 havde det kun pligt til at understøtte mænd, som formedelst alderdom, blessurer, svaghed eller lang tjenestetid var aftakkede. Men folk, der kun havde tjent få år i henhold til deres kapitulation, eller var afskedigede på grund af slet opførsel o.s.v. og derefter havde levet af civilt arbejde, var udelukkede, og det samme gjaldt kvinder og børn. Hvad Enkekassen angik, var den oprettet 1707, men skulle kun udrede pensioner til officersenker. Skulle kasserne overtage alle militære fattige, måtte man sørge for dem, der ikke var i stand til at tjene til deres livs ophold, medens de arbejdsdygtige kunne afgives til rasp- eller børnehuset mod en delvis betaling af deres kost, fratrukket eventuel fortjeneste. Der omtales, at der i 1719 blev oprettet en bajfabrik, der beskæftigede nogle hundrede arbejdere, og i 1732 kom godt 50.000 pd. bomuld fra St. Thomas.

Skulle kasserne overtage kvinder og børn, ville de fremsætte forslag om de fornødne skolers indretning og ungdommens undervisning. Ville man beskæftige de fattige militære ved manufakturer eller lignende, måtte kasserne bede om at få særlige forstandere til at lede dem i stedet for at skulle belaste de i forvejen stærkt optagne embedsmænd. Endelig bad de om en gang for alle at få fastslået, hvem der egentlig skulle forstås ved ordene »militære fattige«.

Søkvæsthuset var helt anderledes faren. Ved oprettelsen den 13. juli 1683 omfattede dets kasse kun folk, der var kvæstede i krig, men efterhånden var dets opgaver blevet udvidet på følgende måde:

1. Folk komne til skade i tjeneste fik 10 mark månedlig.
2. 200 pensionerede underofficerer og menige fik hver 16 rdl. årlig.
3. Pension til »adskillige« søofficerer og betjente samt enker for ialt 1467 rdl.
4. »Smertepenge« til blesserede for tab af et lem.

Tilsammen 9300 rdl. årlig i fredstid. Kapitalen var 68.375 rdl., og indtægterne 13.600 rdl. Der blev derved et overskud på 4300 rdl., hvoraf 1500 gik til søetatens fattige, medens 2800 rdl. gik til fondens forøgelse. Hvis overskuddet skulle bruges, ville man ikke kunne klare udgifterne i krigstid.

De to militære etaters medlemmer fremsatte derefter følgende forslag:

A: pensioneres

Af Krigshospitalskassen fattige over- og underofficerer og menige, som har tjent længe og vel i krige og på grund af alder, svagheit eller sår ikke kan forpleje sig selv.

Af Officerssenkekassen kun velmeriterede overofficersenker.

Af Søetatens Kvæsthuskasse et vist antal af søetatens underofficerer og menige, som er uarbejdsdygtige på grund af alder eller sår, samt syge tjenstgørende søfolk.

B: udelukkes

1. Kvinder, enker og børn af begge etater.
2. Folk, der har tjent få år, er udstødte af etaterne eller er kommet til skade i civil søfart. Disse skal henvises til den etat, hvor de oprindelig hørte hjemme, da hver by er forpligtet til at sørge for sine fattige.

Uden for København boende militære fattige skulle, hvis de var forsørgelsesberettigede som under A, afleveres i København og derefter behandles som ovenfor.

Skønt kongen¹² egenhændig havde skrevet til de forskellige gruppers delegerede, var det ikke lykkedes at blive samlede om en enstemmig indstilling, men der fandtes hele seks mindretalsforslag. Dette førte til, at kongen den 8. maj 1733 udstedte en anordning til de fattiges væsen, landetatens og søetatens generalkommissaria-ter, hvori han beklagede, at de ikke var blevet enige. De militære fonds skulle påtage sig at forsørge alle militære fattige mænd, kvinder og børn, som ikke, siden de forlod tjenesten, havde ernæret sig i to år ved en eller anden borgerlig næring, og hertil skulle såvel Krigshospitalets som Søkvæsthusets kapitaler bruges. Konventhuset og Pesthuset skulle beholde de indtægter, de hidtil havde haft, undtagen de 1200 rdl., kongen havde betalt til Pesthuset for fattige garderes og grenaderers enker og børn, idet denne sum skulle afgå fra de civile kasser, men stadig bruges efter den oprindelige bestemmelse. Kongen pålagde til sidst de enkelte myndigheder ufortøvet at lægge hånd på værket.

Direktørerne for Krigshospitalskassen indstillede 27. juni 1733 om tilladelse til at oprette et spinderi af hør og blå med tilhørende væveri på Ladegården, og foreslog hærarkivar Simon Schmidt som leder af fabrikken.¹³ Skønt den kgl. bevilling først underskrevs den 6. juli i Christiania, udsendte de allerede den 1. juli 1733 to meget lange instruktioner, den første til Simon Schmidt som inspektør for Ladegården, hvor de agtede at samle alle almissemønstrene og indrette en fabrik, og den anden for Johannes Printzlau som skolemester for Vestre Militaire Skole.

Instruktionen for Schmidt omtalte først, at han skulle overtage bestyrelsen af Ladegårdens bygninger og indsende forslag til eventuelle forandringer, istandsættelser og nyanskaffelser af såvel fast som løst inventar og føre nøje bøger over folk og materiel. Som eksempel herpå omtaltes hør. Han skulle modtage alle af militærstanden, der sendtes til ham som opbrugte eller som meldte sig frivilligt, og

lønne de voksne med 4 skilling daglig og dem under 18 år med 3 skilling. Børn under fire år fik dog intet og antoges kun, når forældrene var tilstede. Han kunne dog midlertidig antage enlige børn under fire år, indtil direktionen bestemte, hvor de skulle anbringes.

De optagne lemmer skulle altid blive på Ladegården, idet dog de frivillige kunne forlade den søn- og helligdage, men skulle være tilbage inden aften. Lønnen udbetaltes hver lørdag eftermiddag i overværelse af inspektøren, mestrene og spismesteren, der ved denne lejlighed fik udbetalt, hvad han havde krediteret de enkelte lemmer. Inspektøren skulle holde lemmerne til gudsfrygt, flid, skikkelighed og renlighed og straffe alle overtrædelser, og såvel han som mestrene skulle foregå lemmerne med et godt eksempel. Naturligvis kunne det ikke forhindres, at militære personer blev grebet i betleri, og det førte til klager fra Konventhusets side og udtalelser fra Krigshospitalets, og dette medførte en kgl. resolution af 26. marts 1735,¹⁴ der indskærpede, at hver etat skulle sørge for sine fattige, samt at en repræsentant for Krigshospitalet og Søkvesthuset skulle deltage i Konventhusets møder.

Hver dag skulle den beskikkede studiosus holde morgen- og aftenbøn for samtlige lemmer. Børnene skulle han undervise i to timer om formiddagen og to om eftermiddagen i religion, læsning, skrivning og regning, indtil de kunne komme til alters. Hver søn- og helligdag skulle han om formiddagen holde gudstjeneste, så vidt som det er tilladt en uordineret person. Efter gudstjenesten måtte Ladegårdens indre port åbnes for de frivillige. Nøglen skulle altid være hos inspektøren eller i hans fravær hos kassereren.

Om sommeren kl. 6 og om vinteren kl. 7 begyndtes med bønne, hvorefter alle voksne gik til deres arbejde og børnene til skole. Når skolen sluttede, skulle børnene straks gå til deres arbejde. Drengébørn, der havde lyst til et håndværk, skulle inspektøren uddanne hos dertil egnede mestre, der skulle have ansvar for, at de blev

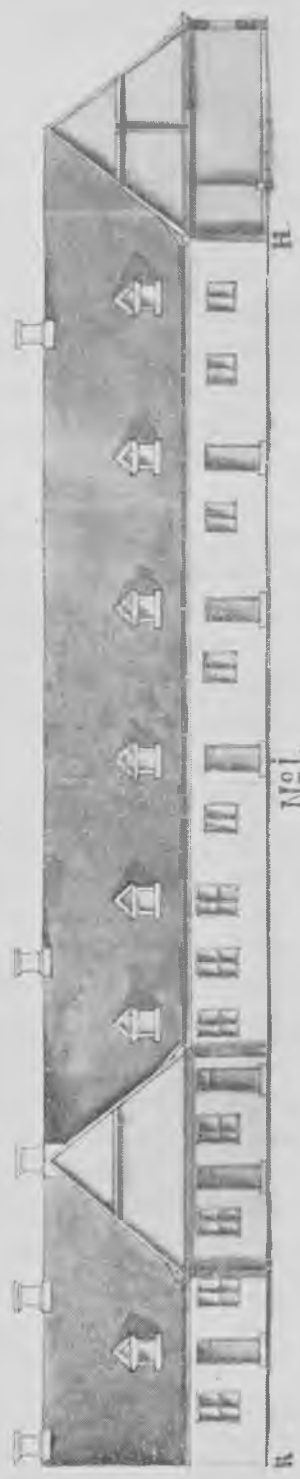
godt oplærte. Ved væveundervisning skulle lærredet væves i stykker på 12-24 alens længde, og blårlærred 5 kvarter bredt, men hørlærred 6 kvarter. Inspektøren skulle sørge for, at blegepladsen blev fuldt udnyttet.

Syge skulle tilses af feltskæren og anbringes på sygestuen efter hans ordre. Lemmerne deltes efter køn, om de var frivillige eller opbragte, og de unge for sig. Hver slags skulle have sin egen sovesal, men om dagen kunne de arbejde på samme spindestue, dog måtte opbragte og frivillige ikke blandes. Arbejdsstuerne skulle opvarmes fra mortensdag til påske, hvortil inspektøren fik 6 favne bølgebrænde, og stuerne skulle oplyses ved tranlamper. På sovesalene måtte der hverken være ild eller lys udover en fastlåst lygte. Lemmerne skulle holdes til renlighed, deres klæder og sengeklæder hver 14. dag »opbrændes« i bageovnene. To af kvinderne skulle hver dag gøre såvel spinde- som sovesalene ryddelige og rene, vaske gulv, feje og ryge (med enebær) efter fornødenhed. Inspektøren måtte antage en tugtemester, som skulle påse, at der arbejdedes flittigt, og at rengøringskonerne holdt værelserne i orden. Inspektøren skulle holde omhyggeligt regnskab, og i løbet af januar skulle han indsende en oversigt over 1) Ladegårdens bygninger og faste inventar, 2) fabrikkens inventar, 3) modtagne og forarbejdede varer og 4) pengeregnskab. For sit tro arbejde skulle han lønnes med 500 rdl. årlig og fri bolig for sig og sin familie.

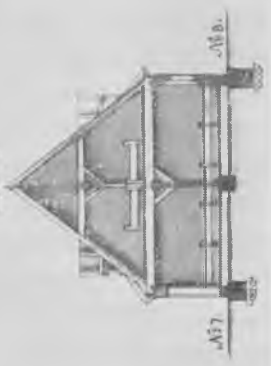
Til undervisning af garnisonens børn blev der oprettet 4 skoler, hvis forstandere fik en grundig instruktion, den til forstanderen for Vestre Militaire Skole findes i Krigshospitalets arkiv.¹⁵ Den synes at have været tilfredsstillende, thi arkivet har også en instruktion fra 16. november 1753 for Martin Christian Ingvorsen som lærer ved Østre Militaire Skole, og den afviger kun ét sted fra den gamle.

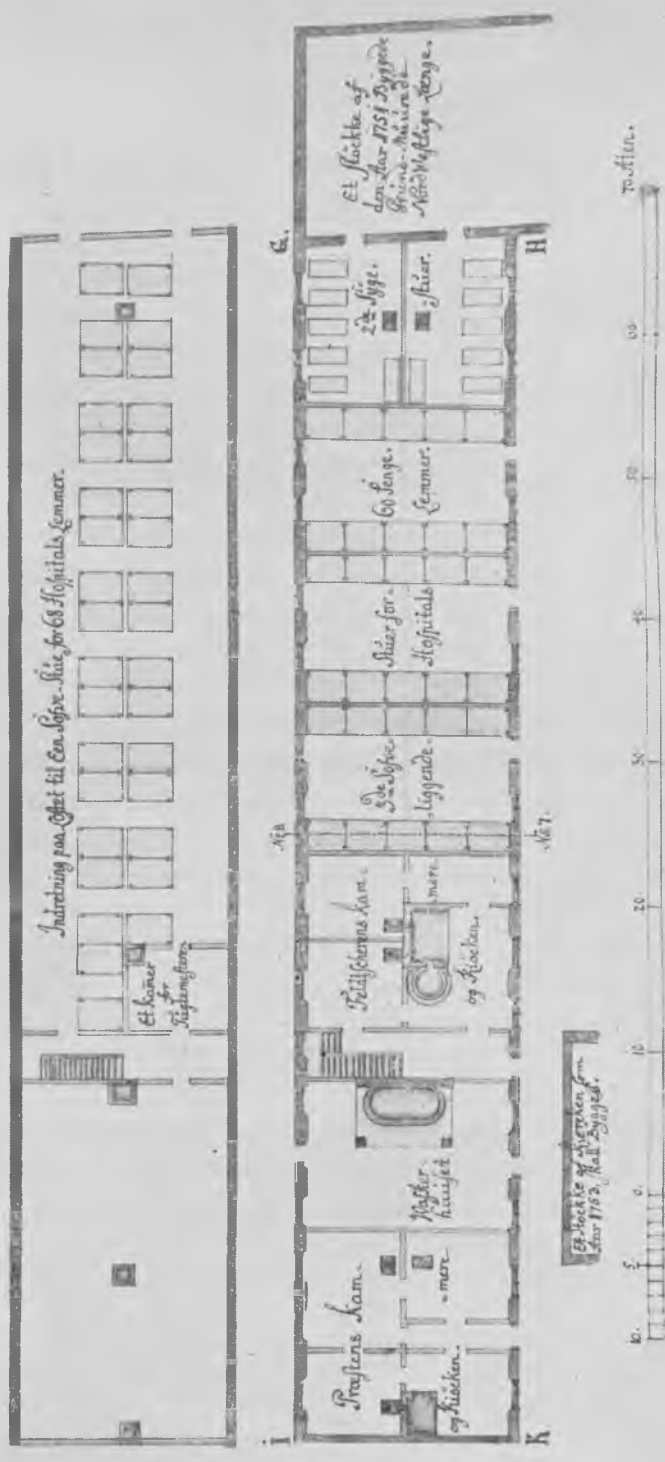
Instruktionen til Johannes Printzlau indeholdt følgende:

1. Om sommeren fra påske til mikkelsdag holdtes skole klokken

No. 1.

Bygningstegning vedrørende Ladegårdens ombygning 1751-57.
Krigshospitalets arkiv, RA.

6-11 og 14-19, men om vinteren klokken 8-11 og 13-18, i hvilken tid han og hans hustru altid skulle være til stede.

2. Planerne for undervisningen formiddag og eftermiddag var næsten ens. Der begyndtes med en salme, derefter bøn, en af Davids Salmer, et kapitel om formiddagen af Jesu Sirach, om eftermiddagen af Det ny Testamente, hvorefter der katekiseredes $\frac{1}{2}$ time, efterfulgt af selve undervisningen. Kl. 11 og kl. 19 sluttedes af med en salme, nogle bordbønner og vers af en salme.

3. Han skulle antage alle de børn, direktionen sendte til ham uden at kræve noget af dem eller deres forældre.

4. Børnene skulle deles således, at drengene og pigerne stedse var i hver sit værelse. Han skulle undervise drengene og hans hustru pigerne, men han skulle hele tiden have ansvaret for orden og flid.

5. Han og hans hustru skulle påse, at børnene mødte rene og opførte sig ordentligt og flittigt.

6. Hver lørdag skulle han meddele de underofficerer, der mødte fra regimenterne, hvilke børn der var udeblevet fra undervisningen, for at forældrene kunne straffe dem, hvis de havde forsømt uden tilstrækkelig årsag. Til dette punkt var 1753 føjet, at man hver måned skulle indberette til direktionen om de enkelte børns standpunkt, flid og forsømmelighed.

7. Samtlige børn skulle undervises i at læse, skrive og regne samt i deres kristendom, og pigerne i at sy, når de blev store nok dertil.

8. De børn, der ikke forstod dansk, skulle undervises i kristendom på tysk, men det skulle tilstræbes, at alle børnene blev perfektionerede i begge sprog.

9. Han skulle lægge særlig vægt på børnenes uddannelse i deres kristendom, og han skulle hveranden onsdag og hveranden fredag være tilstede med børnene i Garnisons Kirke, både for at de kunne høre, hvad der foregik i kirken, og for at de kunne blive overhørt.

10. »Børnene maa hand ey med Hugg og Slag ilde begegne, men maatte nogen af dennem findes gienstridige og haardnackede eller begaa andre grove Forseelser, da haver hand det deris Forældre at tilkiendegive, og i Forældrenes Overværelse, om de derved ville være tilstæde, Børnene saaledes afstraffe, som sømmeligt og Christeligt være kand.«

11. For hans og hans hustrus flid og møje skulle han modtage 60 rdl., bolig, 6 favne bølgebrænde, 4 lispund lys samt 10 rdl. til bøger og skrivemateriale til børnene.

Nedenunder kvitterede Printzlau for modtagelse af instruktionen og af 4 borde, 6 lange bænke, 2 mindre dito, 2 tyske bibler, 10 tyske salmebøger og 10 danske, 10 tyske ABC og 10 danske, 10 tyske evangeliebøger og 10 danske, 10 tyske Davids Salmer og 10 danske, 10 stk. tyske Jesu Sirach og 10 danske, 10 tyske Katekismer og 10 danske, 4 stk. tyske Nye Testamenter.

I følge en vedlagt pro memoria var udgifterne pr. skole sat til: gage 60 rdl., husleje c. 60 rdl., 6 favne brænde 21 rdl., 4 lispund lys 8 rdl., bøger og skrivematerialer 10 rdl., ialt 159 rdl. Desuden bestemtes, at skoleholderen på Ladegården skulle forsynes med inventar som de andre skoleholdere.

For de små forældreløse børn oprettedes kort efter et plejehjem med Anna Möllerin som plejemoder.¹⁶ Til at begynde med har man tilsyneladende kun regnet med nogle få børn, da der tales om 5 standsenge i hendes materiel, men tallet steg hurtigt, og 1763 fandtes der 30 drenge i alderen fra 3 til 13 år og 24 piger mellem 6 og 15 år. Instruktionen måtte derfor ændres noget, men de to bevarede, en fra 1733 og en fra 1763, for Anna Maria Dorothea Brunquels, var i hovedsagen enslydende.

Plejemoderen ville få anvist et hus, hvor hun skulle bo. Medens der som sagt 1733 kun var 5 sengesteder, fik madam Brunquels i 1763 48 sengesteder med 41 par lagener, 14 dyner, 36 tæpper, 39

underdyner og 48 hovedpuder. Af børnetøj fandtes bl.a. 105 særke, 91 tørklæder, 67 kyser, 77 hatte, 120 forklæder, 90 trøjer, forskellige kjoler, 36 snøreliv o.s.v. Som løn fik hun 100 rdl., nogle værelser til eget brug, 20 favne bøgebrænde, 20 læs tørv, 8 lispund lys, 7 skilling daglig til kost for hvert barn, men kun 6 skilling til gangkonerne. For hver pige, hun antog til pasning af børnene, fik hun 25 rdl., men vaskekoner måtte hun selv betale.

Hun skulle antage de børn, der afleveredes til hende, passe og pleje dem vel med den nødvendige mad og drikke, renlighed og vask. Hvad maden angik, skulle hun forhandle med den beskikkede læge, den skulle være tilpasset børnenes alder og sundhed, være rigelig, være velkogt, ikke for meget saltmad og især ikke flæsk, men nogle gange om ugen suppe og anden fersk mad. Til hjælp fik hun to gangkoner og en pige for hver 20 børn. Drengene og pigerne skulle sove i hver sine værelser, ja, der var endog særlige værelser til nogle officersbørn. Når børnene blev store nok, skulle de følges til og fra skole af en af pigerne. Hjemme skulle de lære at strikke, sy og reparere deres tøj, drengene både lære at stoppe strømper og bøde deres uldne klæder, kun fodtøjet skulle flikkes hos en skomager. Når børnene nærmede sig konfirmationsalderen, skulle plejemoderen indberette derom, for at man kunne finde en læreplads for drengene. Om en af pigerne oplystes, at hun til konfirmationen fik et par nankings smækker, et tørklæde, et halsbånd, en blomst, et par ørenringe, et par handsker, et par armbånd og en grøn stoffes kjole.

Driften af Ladegården gik trods al omhu og flid ikke så let som ventet, og direktionen for Krigshospitalet tog hver dag derud, skønt gården var »så meget langt fraliggende«. Man bad derfor 26. marts 1734 om at måtte engagere to kyndige forretningsmænd, rådmand og kommerceråd Herman Henrik Könemann og købmand Herman Lengerken Klöcker til uden vederlag at føre tilsyn

med fabrikken. Dette bevilgedes også 2. april, og samtidig udnævntes Klöcker til rådmand i København.¹⁷

Bestemmelserne om skolegangen blev ikke modtaget med begejstring af mandskabet, og for at forstå dets modvilje, må vi se lidt på den menige mands liv. Lønningen til en musketer beregnedes således: 2 rigsdaler 4 44/73 skilling for en måned på 32 dage. Deraf fik han udbetalt 1 rdl. 40 sk., medens regimentschefen fik 26 44/73 sk. til overmundering, der leveredes ny hvert 3. år, kompagnichefen fik samtidig 26 sk. til undermundering, som der leveredes to af hvert 3. år, medens resten, 8 sk., gik til Krigshospitalet. Foruden den kontante betaling fik soldaten 1 1/2 pund blødt brød daglig, og hvis han havde to eller flere børn, 1/2 pund ekstra. Desuden fik han frit kvarter, og hvis han var gift, kvarter til kone og børn, men da dette kostede penge, var det kun et begrænset antal, der fik »friseddel«, en tinglyst, skriftlig tilladelse fra kompagnichefen, uden hvilken ingen præst måtte vie ham.

Soldatens indtægter var altså små, men tjenestetiden var ikke lang, så han havde muligheder for at tjene en del i sit fag eller som tjenestekarl, og da han havde sin løn m.m. i forvejen, kunne han tildels underbyde de almindelige arbejdere. Dette førte til strid med de civile svende og karle og for at begrænse konkurrencen var det bestemt, at han kun måtte få hjælp til arbejdet af kone og børn. Var der noget ved den lille soldaterfamilie, må vi altså tænke os mand, kone og de lidt større børn flittigt optagne af arbejde, manden i sit fag, konen hjælpende ham ved håndarbejde eller sælgende f.eks. fisk på gaderne, og børnene arbejdende med håndarbejde, for et par velsiddende strømper blev særdeles vel betalte.

Nu blev denne hjælp til husholdningen pludselig indskrænket stærkt, og det blev naturligvis ikke vel modtaget af mandskabet.¹⁸ Folkene beklagede sig til deres kompagnichefer, der i høj grad var at betragte som familieoverhoveder, og klagerne kom derfra til

obersterne og sjælesørgerne. Som omtalt tidligere havde biskop Worm udtalt, at det fornødne kunne læres i løbet af en halv dags skolegang, nu forlangtes 10 til 8 timer daglig, så der var kun kort tid til hjælp ved arbejdet for hjemmet. Skulle man søge frem til en forkortelse af skoletiden, måtte man kunne pege på det overflødige. De fleste af drengene trådte naturligvis i fædrenes spor og blev soldater, og her ville det være heldigt, at de var dygtige til læsning, skrivning og regning, da næsten alle de hvervede var analfabeter, og det betød på den anden side for drengen, at hans muligheder for at blive befalingsmand blev større, og derved steg også hans udsigter til at få højere lønning. Men sproget i hæren var fra gammel tid tysk, så undervisningen i dansk syntes overflødig.

Alle vidste, at Løvenørn og hans nærmeste medarbejdere absolut var for danskundervisningen, og at han i den retning havde god støtte hos kongen. De utilfredse synes derfor at have valgt den tyske garnisonspræst Grothaus til talerør.

Pastor Albrecht Gabriel Grothaus indsendte den 12. april 1736 en lang indstilling om skolerne, hvori han udtalte, at Garnisons Kirkes kantor førte et »ärgerliches Leben«, hvorfor han ikke kunne bruges til at katekisere. Kateketen var en stille og flittig kandidat, men da han var danskfødt, kunne han trods al flid kun katekisere dårligt på tysk. Kastelskirken havde en eksemplarisk og flittig mand, født i Haderslev og derfor begge sprog mægtig, men han var så optaget af skolegerningen, at han ikke kunne afse tid til at katekisere. Kantoren ved kirken på Christianshavn kunne ikke tysk, og skønt han lod sine »sangerdrenge« opvarte ved tysk gudstjeneste, kunne ingen lære tysk hos ham. Om Krigshospitalets 4 skoler udtalte han kun, at det var direktionen, der havde ansat lærerne. Derefter fremsatte han en del kritik, dels havde præsterne ingen indseende med ansættelsen af de fire skoleholdere eller deres

undervisning, dels var undervisningstiden for lang, dels havde børnene fra Christianshavn for langt til Garnisonskirke, hvorfor de vel kunne henvises til kirken på Christianshavn, dels burde lærerne være gifte, dels skulle skoleholderne kunne katekisere på begge sprog, dels var det en stor fordring, at børnene skulle lære begge sprog, idet han mente, at de tysksprogede kunne lære dansk ved omgangen med børnene på gaderne; endelig fandt han, at de gamle på Ladegården ikke blev betjent godt nok på tysk. Han foreslog derfor, at de tyske og danske menigheder fik hver sine skoler.

I anledning af denne indstilling nedsattes en stor kommission, bestående af general, rigsgreve Georg Wilhelm v. Hedwiger Sponneck, generaløjtnant H. H. Scheel, oversekretær Johan Ludvig Holstein, konferensråd Johan Wilhelm Schröder og provst Matthias Huiid. Den indkaldte en udtalelse fra den danske garnisonspræst Balthasar Jørgensen Seckman, der vel var enig med Grothaus om gejstlighedens medvirken ved ansættelsen af skoleholdere, men tog stærkt afstand fra tanken om to danske og to tyske skoler, idet børnenes oplæren i begge sprog derved ville blive ødelagt. Krigshospitalets direktion indrømmede dels, at skoletiden var vel lang, dels at det fremgik af skolernes instruktion, at skoleholderne skulle være gifte, og fandt, at det var for stort et krav at stille til en ung kandidat, at han straks skulle gifte sig. Endelig indrømmede de, at det var svært for voksne at lære begge sprog, men børnene lærte dem let. På landetatens vegne udtalte Poul Vendelbo Løvenørn, Christian Lerche, Severin Junge og Bertel Hauch, der alle var danskfødte, sig meget skarpt. Skolerne ved Garnisonskirke, Kastelskirken og kirken på Christianshavn hørte under disse kirker og vedkom ikke kommissariatet. Hvad de 4 skoler under Krigshospitalet angik, ønskede de status quo bibeholdt. Kommissariatet hævdede for det første, at de var dygtige nok til at vælge lærerne, der skulle være gifte og moralske. Konerne skulle undervise pigerne, som man

ikke kunne samle i én pigeskole, fordi antallet af piger var for stort, så de ikke kunne undervises grundigt i kristendom. Undervisningen i dansk og tysk havde hidtil ikke voldt vanskeligheder, da de tyske soldaterbørn havde let ved at lære dansk, »især da det dog vel kunne være det mindste af deres Skyldighed, som fødes og opfødes her i Landet, at lære og viide Landets Sprog. Herimod vilde vel indvendes, at naar Ungdommen ej lærde deres Christendom paa Tydsk, kunde ej heller de Tydske Garnisons Præster, i fald de ej forstaar det danske Sprog, examinere Ungdommen, men som denne Forrætning i saadant Tilfælde noksom af de Danske Garnisons Præster kand bestrides og ej mindre forsvarligen forrættes, saa bortfalder alle sliige difficulteter af sig selv«. Desuden måtte der skaffes en fond, der kunne holde 4 tyske skoler med 4 tyske skoleholdere, og det ville have den fejl, at de fattige militære børn ikke fik lejlighed til at perfektioneres i begge sprog.

Resultatet af kommissionens arbejde blev en kgl. anordning af 11. april 1738, der indledte med at udtale, at ved Krigshospitalets 4 skolers indretning skulle det have sit forblivende. Provsten og garnisonspræsterne skulle have indseende med skolerne, visitere og gøre forslag til dygtige subjecta, og ved vacance foreslå direktionen to eller tre at vælge imellem, der helst skulle være gifte og kunne informere både i dansk og tysk. Endelig lovede kongen ved ledighed at kalde en præst til Ladegården, der såvel var det danske som det tyske sprog mægtig.

I sin udtalelse af 13. april 1733 havde direktionen bedt om nærmere forklaring på, hvad man forstod ved betegnelsen militære fattige. I reskriptet af 8. maj 1733 var det blevet defineret som: »militære fattige, som ikke siden de fra militien er blevne forløvede, udi tvende år, ved en eller anden borgerlig næring, havde fundet deres ophold«, men dette fortolkede Fattigvæsenet som, at de skulle have haft borgerskab eller særligt privilegium, medens Krigshospitalet

kun ville antage betlere. Denne strid afgjordes endelig ved reskript af 14. maj 1734¹⁹ således, at følgende kategorier kunne optages:

- I. Alle de fattige, der var aftakkede på grund af alder og svag-
hed med deres hustruer, de var blevet viet til i tjenesten, og
børn, der var avlede i krigstjenesten.
- II. Ægtehustruer og ægte børn, hvis mænd eller fædre var døde
i tjenesten.
- III. Alle de, som var aftakkede af krigstjenesten og siden ikke i seks
år, efter at de var blevne forløvede, på en eller anden måde
havde ernæret sig selv samt deres ægtehustruer og ægte børn.

I 1737²⁰ måtte direktionen indstille om en del lønforhøjelser, hvorved skoleholderne fik 20 rdl. mere årlig, og nogle af pensionisterne på Ladegården, der mod en ekstra daler månedlig gik rundt i gaderne for at opbringe betlere, fik en rigsdaler til et par nye sko. Men samtidig indstillede direktionen om reparationer på det hus i Vognmandsgade, hvor Nordre Skole og Plejehjemmet fandtes, af tag og fag og den indsunkne brønd; desuden indstillede man om en ny kakkellovn til skoleholderens logement og en brandstige til gården. Plejemoderen måtte også have kostpengene til børnene forhøjet med 1 skilling, da hun nu måtte tage af sin egen mundportion.

Som nævnt havde man 1734 antaget to af stadens rådmænd til at føre tilsyn med fabrikken på Ladegården, og det førte til, at disse, Herman Henrik Könemann og Herman Lengerken Klöcker 1737 overtog fabrikken for egen risiko og regning for 3 år.²¹ De skulle modtage redskaber, inventar m.m. og årlig levere 60.000 alen bleget munderingsskjortelærred for 9¼ skilling dansk og 40.000 alen halvbleget underfoer-lærred for 7 skilling dansk. De kunne rekvirere fattige hos inspektøren til arbejde for 5 skilling dansk til forplejningskassen. Øvrige fattige skulle spinde hør, der betaltes med 5 skilling dansk til forplejningskassen pr. 4000 alen

garn. Endelig skulle de den 11. december 1738 betale værdien for året 1736 af fabrikkens redskaber, forråd, inventarium m.m.

Efterhånden som de hvervede soldater blev ældre, begyndte alder og svagelighed at gøre sig gældende, så de tilsidst ikke ville kunne tåle et felttogs strabadser, og selv om deres kaptajner længst muligt holdt hånden over dem, måtte de dog før eller senere kasseres, når deres »kapitulation« udløb.²² De af dem, der havde lært et håndværk, kunne naturligvis søge beskæftigelse derved, men deres leve-måde blev fuldstændig ændret fra soldatertidens med dens faste indtægter til de mere usikre forhold i det frie marked. Arbejds-evnen var desuden blevet nedsat, indtægterne uvisse, og de fleste huttede sig gennem den begyndende alderdom. For den største del, der intet havde lært og ikke kunne skaffe sig det fornødne til livets ophold som gårdskarle, løse arbejdere eller »sjovere«, betød det meget ofte sult og nød.

Der fandtes rundt om i landet en hel del mindre fæstninger, der i fredstid kun skulle have en ganske ringe garnison, der nogle steder bestod af frikompagnier, der som navnet siger ikke var knyttede til et regiment, andre steder af detacherede styrker på en bataillon ned til et enkelt kompagni eller nogle få kompagnier fra et eller flere regimenter, hvis uddannelse derved led skade. For at frigøre disse regulære styrker og for at hjælpe de gamle, ilde stedte folk, besluttedes det 1739²³ at oprette et Garnisonsregiment, underholdt af Krigshospitalskassen, med den opgave udelukkende at forrette garnisonstjeneste, det vil sige vagt ved fæstningsportene, på voldene og ved magasinerne, hvor materiellet skulle vedligeholdes og kornet kastes, og ved stokhusene, hvor slaverne afsonede deres straffe.

Den 23. juni 1740 udstedtes et patent, der opfordrede gamle, vel-tjente soldater til inden en måned at henvende sig til deres stamregiment, for ad denne vej at blive indstillet til tjeneste ved Gar-

nisonsregimentet. For at dække afgang i løbet af de kommende år, skulle det hvert kvartal bekendtgøres i de offentlige gazetter, hvor mange folk hvert regiment skulle indstille.

I september 1748²⁴ ansøgte Coelestin Hinrich Wegener om at måtte oprette en treårig strikkeskole for pigebørnene. Han havde vist været underofficer ved Holstenske Regiment, thi kaptajn Engelbrecht anbefalede ham og oplyste, at Wegener havde holdt strikkeskole ved hans kompagni i 12 år. Ansøgningen blev forelagt regimenterne, der alle anbefalede skolen, men fandt læretiden for lang og desuden ønskede undervisning i syning. Resultatet blev derfor følgende instruktion:

1) Han skulle daglig undervise de pigebørn, der henvistes til ham, i strikning og, når de kunne det, også syning. 2 dage ugentlig skulle han undervise i religion.

2) Han skulle selv leje hus og holde det med varme og lys, både han og hans hustru skulle forestå undervisningen flittigt.

3) Når børnene havde været hos ham i 2 år og var fyldt 9 år, skulle han være forpligtet til – så vidt gørligt – at skaffe dem arbejde og betale for

et par silke-herrestrømper fra 32 til 48 skilling,

et par silke-damestrømper fra 20 til 24 skilling,

et par uld-, tråd- eller bomulds-herrestrømper 20 til 28 skilling,

et par uld-, tråd- eller bomulds-dame- eller drengestrømper 10 til 12 skilling efter deres beskaffenhed, størrelse og for alt andet strikkearbejde i forhold dertil.

4) Herfor skulle Krigshospitalskassen årlig betale ham 60 rdl.

Skolen må være blevet ledig i 1757, for 1. juli blev Samuel Rittersdorff ansat som skoleholder med samme instruktion. Om ham vides, at han havde tjent kongen for underofficer i 18 år.

De første år i 1750-erne gik forholdsvis roligt, selv om priserne på levnedsmidler svingede en hel del. 1751 døde plejemoder Hanna

Møller og efterfulgtes af sine døtre Hanna, Anna og Maria for samme løn.

Konventhuset havde hele tiden klaget over stadig at måtte underholde militære fattige, og man havde derfor bestemt, at en betjent fra Ladegården skulle deltage i møderne.²⁵ Han fik 1751 en detaljeret instruktion med klare regler for, hvem der var berettiget til understøttelse på Ladegården, med ordre til at lade dem føre derud. Han skulle føre bog over de berettigede, og hveranden onsdag skulle han inspicere de fire skoler, plejehjemmet og strikkerens skole for at se, om der holdtes skik og orden, at børnene gik frem i kunnen, og for at indmelde til regimentscheferne, hvis børnene forsømte undervisningen.

I 1753 havde Krigshospitalet solgt den bygning, hvor Søndre Skole på Christianshavn havde til huse, hvorfor skoleholderen måtte have 60 rdl. i husleje. 1757 kom vist en ny skoleholder her, idet der 1. juli udstedtes en instruktion for ham.

Priserne var på denne tid ved at stige, og direktionen indsendte derfor en lang indberetning,²⁶ idet kassen ikke kunne bære udgifterne. 1750 havde kassen rådet over en halv million, men i 1756 var den svundet ind til 414.000 rdl. Man kunne naturligvis standse tilgangen til Ladegården og indskrænke antallet af soldater ved Garnisonskompagniet, men dels kunne dette kun ske, efterhånden som folkene døde, dels ville det medføre, at en del værdigt trængende ikke kunne blive hjulpet. Grunden måtte ses i de dyre tider, og i at kongen havde ladet sit gode hjerte løbe af med sig og havde været gavmild med pensioner, der således i 1756 var blevet bevilget med et beløb på 2235 rdl. Udgifterne havde bl.a. været 29.709 rdl. til Garnisonsregimentet, 9679 til Ladegården, 693 til skolerne og 285 til Plejehuset. Kassen havde tidligere rådet over et stort antal huse i byen, hvor den havde kunnet anbringe skolerne, nu var kun en skole i dens ejendom. Men plejemoderen klagede over

vanskelighederne ved at underholde børnene, der skulle have god mad 3 gange daglig foruden renlighed, service, tøj m.m.

Ved udbruddet af den preussiske syvårskrig måtte Danmark sikre sydgrænsen ved en stor sikringsstyrke, hvortil størstedelen af Københavns garnison afmarcherede. Tilbage blev soldaternes koner og børn. Af konerne var en del syge, og de blev straks indlagt på Ladegården, medens moderløse børn under 6 år blev samlet på Plejehuset og de ældre på Ladegården. Den blev hurtigt overbelagt, så man begyndte at frygte en epidemi, og da flere af de syge koner hellere ville være hjemme, bestemtes det, at de i så fald skulle have hel eller delvis Ladegårds-forplejning. For Plejehuset betød det, at pengene ikke slog til, og 24. november 1758 bevilgedes 100 alen blårlærred à 12 skilling til lagener, 120 alen hørlærred à 22 skilling og 60 alen blårlærred og hvidt lærred à 20 skilling, ialt 52 rdl. 48 skilling. Der måtte fyres i flere ovne, så plejemoderen måtte have 8 favne à 6 rdl., 4 lispund lys à 2 rdl., lig 56 rdl. Endvidere 2 piger til børnenes pasning, hver fik 25 rdl. til kost og løn.²⁷ Men et halvt år efter havde hun ialt 56 børn, så kostpengene måtte sættes op til 7 skilling. Samme år fik hun et par børn at passe under særlige forhold.²⁸ Faderen var katolik, havde været sergent ved livgarden, gift med en luthersk kone. Nu agtede de at rejse til hans hjem, og i den anledning bestemtes, at børnene skulle blive her i landet og opdrages som lutheranere. Ifølge ekstraskattemandtallet i 1762²⁹ lå »Krigshospitalets Opfostringshus« i St. Pedersstræde på hjørnet af Nørrevoldgade. Forstanderinden hed Anne Catrine sal. Riises og havde foruden 3 søstre, 2 koner og 2 piger til hjælp ved pasningen af de 35 drenge og 35 piger.

Efter afslutningen af felttoget i Mecklenborg ønskede kongen at udnytte Saint-Germains erfaringer og kaldte ham i december 1762 til København for at reformere hæren, og der fulgte nu en meget urolig periode, hvor Saint-Germain ændrede næsten alt lige fra

den øverste militære ledelse i Krigskancelliet og Generalkommissariatet over artilleriet og de andre våben til Krigshospitalskassen. Han søgte også at forbedre den menige soldats kår, idet han hævdede, at det var i statens interesse at bevare dem i 20-30 år, indtil deres kræfter og helbred var så svækket, at de ikke længere var tjenstdygtige. Men i løbet af denne lange tjenestetid var de kommet bort fra det borgerlige liv, fra deres håndværk og borgerlige næring, så det blev statens pligt at skaffe de gamle soldater og deres koner den nødvendige pleje og sømmelige underhold. Denne opgave påhvilede Krigshospitalskassen, men dens midler slog ikke til, så dens kapital, der oprindeligt havde været på 500.000 rdl., var svunden ind til 224.000 rdl.

Krigshospitalets administration havde på dette tidspunkt til huse i Krigskancelliet, og herfra styrede det Garnisonsregimentet, der var spredt over hele landet, stiftelsen på Ladegården uden for Nørreport, garnisonsskolerne og Plejehuset, der lå forskellige steder i København. For at bringe orden i Krigshospitalets kasse begyndte han med at ophæve Garnisonsregimentet, hvis mandskab for en stor del var blevet så gamle, at de ikke kunne bruges. Således skulle der graves en ny brønd i Hals Skanse, men folkenes gennemsnitsalder var hen mod de 70 år, så der måtte lejes mandskab uden for skansen til at udføre arbejdet. Saint-Germain reducerede derfor regimentet til 5 garnionskompagnier, idet resten af folkene blev sat på pension. Dernæst fik han fastsat et årligt budget for hæren på 1.900.000 rdl. Herunder besluttedes, at Krigshospitalskassen skulle bringes op til den halve million, og indtil dette var nået, skulle kassen have 4 % af det manglende beløb.³⁰

Saint-Germain var hurtigt blevet slået af den store dødelighed mellem soldaterbørnene, og en undersøgelse viste klart, at den skyldtes forældrenes manglende evne til at skaffe børnene tilstrækkelig kost og pleje. Den 11. juli 1764 udstedte kongen derfor en

resolution, hvorefter regimenterne skulle udbetale forældrene en »Sechsling« (eller »søsling«, d.v.s. $\frac{1}{2}$ skilling) om dagen til bedre kost til børnene. Pigerne og svagelige drenge skulle have den, til de fyldte 8 eller 10 år, medens de raske drenge, der syntes at kunne blive egnede til soldatertjenesten, skulle have den, til de kunne træde ind i regimentet. Det påhvilede alle regimentets officerer, og især kompagnichefen, at føre nøje tilsyn med, at pengene blev anvendt efter bestemmelserne. Når drengene blev tjenstdygtige, skulle de indtræde i regimentet i 8 år og straks have 2 rdl. i håndpenge, efter fire års forløb igen 2 rdl., hvorefter de kunne lade sig dimittere eller rekapitulere for 8 rdl. For at skaffe artilleriet og fabrikken på Frederiksværk duelig tilgang, skulle regimenterne hvert år afgive en anselig og stærk dreng til dem. Under opvæksten skulle børnene have gratis skolegang og betragte regimentet som deres hjem og tilflugtssted.

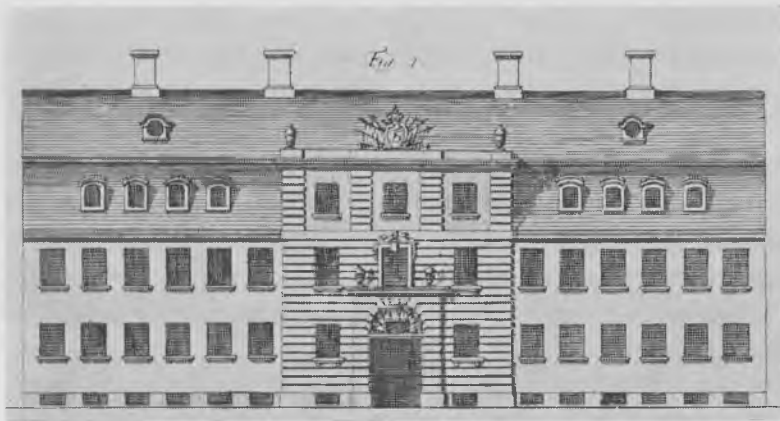
For at skaffe en oversigt over, hvor stor udgiften ville blive, skulle regimenterne omgående indsende lister over deres børn. Det viste sig nu, at tallet langt overskred beregningerne, og General-Krigs-Direktoriet reducerede derfor antallet ved de enkelte regiment, således at bl.a. Danske Livregiment fik 145 portioner, Norske Livregiment 150, medens Kronprinsens kun fik 125. Samtidig forlangtes, at pengene kun skulle gives til forældre, der på forhånd ville forpligte sig til, at drengene skulle blive soldater. Antallet af portioner til regimenterne blev dog 1767 fastsat ens for regimenterne til 150.

Denne forpligtelse til at binde sønnerne til militærtjenesten havde til følge, at et stort antal forældre afslog at modtage Sechslingen, og for at lægge pres på soldaterne bestemtes, at børnene i så fald ikke måtte få gratis skolegang, og at »friseddel« (giftermåstilladelse) kun måtte udstedes, når brudeparret på forhånd forpligtede sig til, at deres sønner skulle blive i regimentet.

Ordnningen varede til 1772, da den ophævedes, undtagen for de børn, der i forvejen fik Sechslingen.³¹

Saint-Germain havde også besøgt Ladegården og fundet forholdene derude skandaløse, og dette førte til, at han – for at samle administration, invalider, enker og forældreløse børn under ét tag – fik oprettet en stiftelse ved kgl. resolution af 15. maj 1765 under navnet Frederiks Plejehus, der dog snart ændrede navnet til Christians Plejehus, da indretningen først blev færdig efter tronskiftet. Plejehuset skulle kunne optage 160 invalider, 40 enker, 60 forældreløse drenge og 40 forældreløse pigebørn.³²

Hvad børnene angik, forudsatte resolutionen, at ethvert regiment var interesseret i at bevare drengene for med tiden at kunne få gode, velopdragne rekrutter af dem. Lod dette sig ikke gøre, skulle de modtages af Plejehuset, hvis der var plads, medens de øvrige, især svagelige, skulle søges anbragt hos gode borger- eller bondekoner mod den daglige Sechsling. Indtil det sjette år skulle drengene passes af vågekonerne, men derefter skulle de på en lempelig måde fordeles mellem de større drenge, der var delt i korporalskoler under kommando af en af de største drenge, for at indpodes esprit militaire og lære nogle legemsøvelser og militære evolutioner. De tre skolemestre skulle undervise dem i kristendom, dansk og tysk skrivning og læsning samt i regning. Direktionen skulle under deres opvækst nøje våge over deres udvikling og sørge for, at drenge, der ikke syntes at blive store og stærke nok til soldatertjenesten, blev uddannede i et fag enten af en af invaliderne eller hos en mester i byen. Når drengene blev 16 år, skulle de afgå, de egnede til et rekrutregiment, de mindre egnede til artilleriets håndværkerkompagni, som officerstjenere eller ved den kgl. manufaktur. Pigebørnene blev uddannet som drengene i læsning, skrivning, regning og kristendom, men dertil i spinding, vævning og syning.

Christians Plejehus i Store Kongensgade. Kgl. Bibl.

Et egnet sted til Plejehuset fandt man i kommerceråd Gilles Vilhelm Daemen's store fabriksanlæg i Store Kongensgade (nuværende nr. 108), som staten købte. Så snart salget var gået i orden, rev man forhuset til St. Kongensgade ned og påbegyndte opførelsen af det nye, meget statelige forhus. Nogle af de gamle bygninger kunne bruges, som de var, og man nøjedes derfor med at bygge enkelte nye huse og indrette de andre efter Plejehusets tarv. Bygmesteren var kaptajn Christian Carl Pflueg, der også blev dets første leder. Komplekset kom til at bestå af forhuset til Store Kongensgade, en dermed parallel bagbygning og to sæt huse langs grundens sider om en gård, der nederst endte i en brændegård med mur ud til Norgesgade, den nuværende Bredgade. Grundens størrelse var c. 11.600 alen².

I løbet af 1768 blev bygningerne så vidt færdige, at man kunne rømme Ladegården og sælge den til København. I stueetagen i forhuset fandtes til højre direktørens lejlighed, til venstre hans kontor og præstens lejlighed. Over dem var invalider og enkerne ind-

kvarterede. I gården mellem forhuset og baghuset havde direktøren sin adskilte gård, medens stiftelsens køkken fandtes i stueetagen langs skellet til nr. 110. I bagbygningen lå til højre et kapel, der blev indviet den 28. maj 1769, medens der til venstre lå spisekamre og anretterværelse. Over kapellet havde pigebørnene deres daglige værelser, medens de sov ovenover i mansardetagen. De længer, der lå langs skellet til nr. 106, omfattede sprøjtehus, vognport, heste- og kostald og vævestuer med otte væve. De modsatte længer havde i stuen to spisesstuer til 400 personer og derefter feltskærens værelser og et passende sygehus. Oven over spisesalene var drengenes skole- og dagligstuer, medens de sov i mansardetagen. Af hensyn til soldaterbørn, der boede langt fra Plejehuset, foresloges skoler på Christianshavn og i Vester Kvarter, hvilken sidste dog flyttedes til Sølvgades Kaserne, da denne blev færdig og kom til at rumme to til tre regimenter.

Såvel invalider som enker, piger og drenge var formerede i kammeratskaber eller korporalskaber, ledede af en af deres egne under kommando af en vagtmester eller lignende. Drengene mellem 6 og 16 år var formeret som et hvervet kompagni, hvis vagtmester var en veltjent kommandersergent. Han udtog på skift en af de ældste drenge til kommandersergent, en anden til fourer og fire til korporaler, alle med en lille epaulet som distinktion. Når klokken ringede om morgenen, stod drengene op, redte deres senge, vaskede og friserede sig. Når korporalen havde eftersat sine drenge, marcherede de ind på den store stue, hvor han aflagde rapport til kommandersergenten, der udfærdigede en komplet rapport som ved et hvervet kompagni, og fordelte drengene til skole, arbejde, vagt eller ordonnanstjeneste. Når hele kompagniet var samlet, aflagde kommandersergenten melding til vagtmesteren, der efterså drengene og meldte til direktøren. Anden gang klokken ringede, marcherede kompagniet ind på spisesalen, hvor en af skoleholderne

bad en bordbøn, fulgt af en salme. »Frokosten« bestod af the med brød, og derefter begyndte skolen, der varede til klokken 11, hvorefter drengene havde fri, til klokken ringede igen kl. 12 til middag, der bestod af »en god Forspise af Skee-Mad med Sul og Brød«. Om eftermiddagen holdtes igen skole til kl. 17 fulgt af en legetime. Kl. 18 ringedes til aftensmad, der indledtes med bordbøn og en salme. Maden bestod nu af smørrebrød og fedtebrød med øl, hvortil drengene fik de opvarmede rester fra middagen. Mellem kl. 20 og 21 øvedes regning og skrivning, hvorefter drengene gik til sengs. Om sommeren holdtes en del eksercits i gården eller ude på fælleden, hvor drengene dels foretog datidens snørklede evolutioner, dels fik lov til at løbe og lege, til de var helt trætte.

Om natten holdt en af »korporalerne« vagt ved porten og sendte patruljer rundt til de brandfarlige lagre af hør og blår. Hele døgnet holdt to drenge vagt i porten, standsede folk, der ville ind, spurgte dem om deres ærinde og førte dem til deres mål. Tre andre drenge gjorde samtidig tjeneste som ordonnanser på kontoret, hvorfra de bragte skrivelser rundt i bygningen eller ud i byen for at lære at overbringe en ordre »i den rette forstand med bekvemme ord« og den fornødne frejdighed. I skolen var børnene delt i to hold efter deres læsefærdighed, og undervisningen omfattede foruden de almindelige skolefag skomageri, stopning af strømper og et eller andet håndværk, de ville kunne få brug for indenfor hæren. Lørdag benyttedes udelukkende til rengøring af drengenes klæder og udrustninger, og søndag kunne de, der havde fået tilladelse, forlade stiftelsen efter middag, idet kommandersergenten førte dem ud »en corps«, til de var et par hundrede skridt fra Plejehuset, hvor han takkede dem af.

Pigebørnene skulle først og fremmest uddannes i de fag, hvorved de senere skulle tjene deres brød. Det var derfor kun de få egnede, der sammen med drengene blev undervist i skrivning og

regning, derimod kunne de, fra de var små, lære at strikke, spinde og sy, og efterhånden lærte de at skære til og sy deres eget tøj. Seks af de større piger var hver dag i husholdningen, var med til slagtning, saltning og kogning. Andre vaskede og reparerede klæder, duge og lagner. Men de lærte også »de finere Fruentimmer Arbeyder; saa forfærdigede de dog adskillig Pynt og Prydelser af Filee og deslige til sig selv«. Lejlighed til at bære denne stads fik de dels om søndagen, dels to gange om året, hvor børnene forlystede med dans og leg. Om vinteren foregik det i skolelokalerne, men om sommeren på fælleden, hvor drengene marcherede ud gennem byen i uniform med feltmusik og i fuldkommen militærisk orden, medens pigerne gik derud i stilhed. På fælleden var der slået telte op, hvor børnene kunne få en forfriskning og i øvrigt forlyste sig med dans efter hautboisternes musik. Når pigerne var blevet konfirmeret, måtte de søge sig en plads, men direktionen førte tilsyn med, at den første var hos officerer eller andre skikkelige folk.

Antallet af personer var oprindeligt beregnet til 300, men i 1772 var tallet steget til over 500, hvoraf hen mod halvdelen var børn.³³ Hverken mændene eller enkerne var tvungne til at arbejde, men der var stor interesse for at tjene noget ved siden af den daglige skilling, og de var derfor snart optaget af at reparere, sy eller forfærdige klæder til brug på Plejehuset. Mellem de først optagne invalider var et par, der uddannede linnedvævere, og direktionen anskaffede derfor et par væve og satte nogle enker og børn i gang med at spinde. Drengene kunne imidlertid nå at blive uddannede til svende i vævning, inden de forlod Plejehuset, og der blev derfor stor interesse for vævning. Dette fik direktionen til den 1. maj 1771 at udsende en opfordring til at melde sig som spindere mod, at vedkommende fik hør eller blår udleveret af Plejehuset og fik en vis fastsat betaling ved afleveringen af garnet. Der meldte sig straks så mange soldaterkoner og børn, at Pflueg måtte søge om

et lån på 2-3000 rdl. til anskaffelse af redskaber og råvarer. Efterhånden voksede antallet af de udearbejdende stærkt, først kom en del matroskoner, men snart havde han spindere over hele landet, især i Jylland, på Fyn og Langeland, og hans væves antal voksede helt op mod de 30. I tiden mellem 1765 og 1772 blev der vævet 75.000 alen lærred, samtidig med, at andre af lemmerne nåede at lave 2500 par strømper, 1300 alen uldne tøjler og 1850 par sko, hvorved Plejehuset dækkede sit eget forbrug. 1774 sluttede Pflueg en kontrakt med Det militære Varemagasinet om at levere et betydeligt antal lærreder mod et lån på 12.000 rdl. at afbetale ved leverancerne.

Omkring nytår 1775 så alt særdeles godt ud: to af regimenterne var indkvarterede på Sølvgadens Kaserne, og man var i gang med at udpege grund til den næste, Christians Plejehus var i fuldt flor, marinens Søkvæsthus i Kvæsthusgade var noget overbelagt, idet det ved siden af lemmestiftelsen nu også var marinehospital; i Overgaden oven Vandet havde Opfostringshuset sit smukke hjem, og Københavns Fattigvæsen havde bygget Almindelig Hospital i Amaliegade først for fattiglemmer, men snart hovedsagelig for fattige syge.

Men ved denne tid måtte staten overtage handelen og administrationen af Grønland, og 1775 oprettedes Den kgl. Grønlandske Handel. For at skaffe den og Det østersøiske og guineiske Handels-selskab bekvem pakhusplads faldt øjet på Almindelig Hospitals bygninger i Amaliegade, som man derefter måtte finde passende lokaler til. Resultatet blev, at de to livregimenter måtte rømme Sølvgadens Kaserne, men den var for stor til Almindelig Hospital, og man besluttede derfor, at Christians Plejehus skulle overtage voldfløjen og afstå sine nye, gode bygninger til Opfostringshuset, så Søkvæsthuset kunne flytte ud på Overgaden oven Vandet, hvor der var plads nok til udvidelse ved tilbygninger.³⁴

Samtidig med bestemmelserne om omflytningerne nedsattes en kommission,³⁵ bestående af gehejmeråd, overpræsident Gotthardt Albert Braëm, general Gottfred Pentz og konferensråd Christian Ludvig Stemann, med den opgave at undersøge Plejehusets forhold i det hele taget, og om drengebørnene fik tilstrækkelig god kost til, at de kunne vokse op til brugelige underofficerer. På grundlag af dens beretning udstedtes derefter en kgl. resolution, hvorefter kommissionen skulle virke som overdirektion. Der måtte ikke antages nye invalider eller enker, før tallet var bragt ned til det oprindelig fastsatte. Som Plejehusets opgave fastsattes, at det skulle være planteskole for dygtige underofficerer. Overdirektionen bad sig 9. september 1776 fritaget for tilsynet med linnedfabrikken, og trods stærk modstand måtte Generalitets- og Commissariats-Collegiets medlemmer overtage dette hverv.

Kort efter fastsattes, at Plejehuset ikke måtte antage flere gamle, end det kunne underholde for 12.000 rdl., og situationen for Pflueg var nu således, at han var underlagt to overdirektioner, og at fabrikken mistede et stort antal brugbare hænder. Pflueg foreslog derfor, at fabrikken standsedes, efterhånden som hørren, der var udleveret til spinding hos den fattige befolkning, var spundet og fabrikeret til lærred, og denne indstilling blev bevilget. Men kollegiet ville gerne af med det byrdefulde hverv, og 28. august 1779 sendte det en indstilling, hvori det forklarede, at Pflueg havde bundet sig til leverancer til Det militære Varemagasin og lånt 12.000 rdl. af det. Selvom 10.000 var afbetalt i form af lærred, skyldte han dog endnu 2000 rdl. I forvejen havde han en gæld til Krigshospitalskassen på 2000 rdl. Dertil kom, at han skyldte boet efter kaptajn Utterichs enke 2979 rdl. for leveret hør. Kollegiet bad kongen om at måtte afholde udgiften som et forskud, men denne anmodning blev afslået. I en ny skrivelse af 13. november beklagede kollegiet først nedlæggelsen af fabrikken, da den betød

et stort tab såvel for Plejehuset som for varemagasinet, men fabrikationen af restbeholdningen af hør ville tage lang tid, og kollegiet foreslog derfor, at man skulle sælge lagrene af lærred, hør og redskaber ved offentlig auktion, og denne indstilling blev tiltrådt. Der var imidlertid indledt retslige undersøgelser af Pfluegs administration, og da de trak i langdrag, indstillede overdirektionen direkte til kongen, at man af hensyn til Pfluegs fortjenstfulde virke eftergav ham gælden. Kongen bestemte 2. maj 1781, at denne indstilling skulle forestilles ham med det allerførste, og 27. juni 1781 blev gælden eftergivet ham.

Undersøgelsen mod Plejehusets administration fortsattes dog stadig af en kommission, bestående af generalmajor Carl Johan Christian Bessel, justitsråd Søren Engelbrecht og kancelliråd Rasmus Hansen. Denne undersøgelse førte til, at Pfluegs næstkommanderende skød sig i maj 1782, og Pflueg blev fjernet, men fik dog senere på året en årlig pension på 800 rdl. Indtil videre fortsatte kommissionen med at administrere Plejehuset, men har vist brugt kaptajn Johan Caspar Gerhard til inspektør.³⁶

Grønlandske Handel var allerede 1781 flyttet fra Almindelig Hospitals bygning til Christianshavn, og Østersøiske Kompagni overtog bygningen. Men 1785 fik det ordre til at aflevere komplekset til Almindelig Hospital, der samme år kunne flytte ind i sin gamle bygning og rømme Sølvgadens Kaserne. Det gjaldt nu om at skaffe bolig for Christians Plejehus, og her trådte landgrev Carl af Hessen hjælpende til. Som guvernør over hertugdømmerne boede han på Louisenlund ved Sliens store Bredning, og han havde overtaget nogle store fabriksbygninger i Eckernførde efter kancelliråd Johan Nicolaj Otte. Herved flyttedes de fleste af Christians Plejehus' beboere ligeledes 1785. Under Carl af Hessens protektion blev det en mønsteranstalt på højde med det bedste i udlandet, så-

vel i pædagogisk henseende som med hensyn til den omsorg, der i det hele vistets dets alumner.³⁷

Christians Plejehus' Københavns-afdeling ophævedes 1845, og da rummede det 105 mænd, 60 koner, 120 drenge og 50 piger. Efter at Sølvgadens Kaserne var blevet frigivet ved Plejehusets flytning, rykkede Danske, Norske og Kronprinsens Regimenter ind i kasernen.

Men tilbage til de skoler, der stadig lå ude i byen. Skolen på Christianshavn blev kun søgt af få børn, og 1786 blev den flyttet til Store Kongensgade 31.³⁸ Tilsynet med skolerne – den såkaldte skolekommission – påhvilede jo præsterne ved Garnisons Kirke, og på dette tidspunkt var den tyske sognepræst Johan Hieronymus Chemnitz deres ordfører. Han indberettede, at Østre og Nordre Skole var stærkt besøgt, og indstillede derfor de to skoleholdere til et gratiale, og dette bevilgedes også og stillede i udsigt for Søndre Skole, når den fik flere elever. Da nu de tre regimenter 1785 rykkede ind på Sølvgadens Kaserne, foreslog kollegiet, at den ene af skolerne flyttedes ind på kasernen, men de bad sig alle fritaget af mangel på plads. Christians Plejehus havde benyttet et tidligere vaskehus til depot; dette fik man imidlertid flyttet, og herved fik man plads til at flytte Østre Skole derhen som en kaserneskole. Ved siden af det hvervede mandskab fik hæren på dette tidspunkt en del rekrutter »leveret af Landet« – altså landrekrutter, men det hændte ikke så sjældent, at en af dem ikke var blevet konfirmeret i forvejen, og for at indhente det forsømte måtte de gå i skole sammen med børnene, og såvel præst som skoleholder fik i den anledning et gratiale på to rdl. I 1772 var dansk blevet eneste sprog i hæren, og det har rimeligvis haft til følge, at den tyske undervisning i de militære skoler har indskrænket sig til religionsundervisning for de tysksprogede børn. Spørgsmålet blev efterhånden brændende, og 1791 besluttede man at oprette en tysk

skole for børnene af nyhvervede tyske rekrutter, og samtidig blev Nordre Skole nedlagt, og læreren pensioneret med 40 rdl. Denne nye skole fik lokaler i en etage, der byggedes oven over kaserne-skolen. Omkostningerne ved tilbygningen beløb sig til 1200 rdl., der skulle afdrages og forrentes af de kvarterpenge, der sparedes ved at lægge et fjerde regiment ind på kasernen.

Den 24. marts 1792 døde general Johan Frederik Classen, af hvis meget store formue der som bekendt oprettedes et stort antal legater. Deriblandt fandtes en årlig sum på 2000 rdl. bestemt til undervisning af fattige soldaterbørn specielt af Artilleri Corpset, der efter kgl. resolution skulle kunne råde over de 1200 rdl., da størstedelen af artilleriet garnisonerede i København. Der skulle stilles to værelser til denne skoles rådighed i kasernen på Christianshavn, hvoraf det ene skulle være skolestue, det andet arbejdsanstalt. Læreren skulle helst være seminarist, have 120 rdl. i løn og undervise i kristendomskundskab, læsning, skrivning og regning. Hans kone, der fik 50 rdl., skulle undervise pigerne i håndarbejde. Børnene skulle antages fra deres syvende år, og de penge, de kunne indtjene ved deres arbejder, skulle udbetales forældrene til børnenes tarv. Havde forældrene ikke råd til at klæde børnene, fik drengene årlig en skjorte, en trøje, et par bukser, et par strømper, et par sko, en hat og pigerne en særk, en natkappe, en trøje, en klokke, et par sko, et par strømper, alt så vidt muligt fremstillet på anstalten. To gange om året skulle holdes en eksamen, og de to bedste skulle som præmier have bøger eller redskaber til håndarbejde. Det årlige budget skulle være: lærer og lærerinde 170 rdl., skolebøger, tavler, rokke, hasper, karter m.m. første gang 30, senere 10, 8 favne brænde à 7 rdl., 8 lispund lys, tilfældige udgifter 20 rdl., klæder til 20 børn à 5 rdl., præmier 10 rdl., ialt ca. 400 rdl. For at skaffe børnene en bedre pleje blev denne udgift forhøjet til 600 rdl. De øvrige 600 rdl. fordeltes til artilleriet i Norge og

Holsten. Forældre med mange børn kunne der gives et tilskud. Af eventuelt overskud kunne der gives et lille beløb (4 skilling) til 12 år gamle sunde, muntre artilleridrenge, der havde lyst til artilleriet, indtil de kunne træde i nummer.³⁹

Trods de strenge bestemmelser om soldaternes forpligtelser til at holde deres børn til skole, viste det sig gang på gang nødvendigt at indskærpe instrukserne, da der kom talrige klager over, at et stort antal soldaterbørn forsømte skolerne og hellere drev rundt i byen og betlede – måske ikke helt mod forældrenes vidende. Blev der skredet ind fra regimenternes eller politiets side, forklarede børnene ofte, at de manglede fodtøj, at deres klæder var lasede, så de generede sig for at møde på skolerne i den påklædning. Ganske vist var der 1714 bevilget bækkener for soldaterbørnene, og dette var senere ændret til kollekt i husene, men børnene var ikke populære, og indtægterne blev mindre og mindre, til de i 1789 blev afskaffede. Men noget måtte gøres, og 1791 bevilgedes 300 rdl. til afhjælpning af soldaterbørnenes nøgenhed, for at de villigere skulle søge til skolerne. Endnu samme år bevilgedes 1100 rdl. årlig til skolernes drift, men med den bestemmelse, at da skolerne nu havde fået en fast fond, så kunne i betragtning af den militære fonds indskrænkede evne ingen videre understøttelse opnås, og at dette var alvor, fik skolerne at mærke, hver gang de i de følgende år bad om tilskud.⁴⁰

Som bekendt var Citadellet Frederikshavn en selvstændig fæstning, der ikke var underkastet bestemmelserne for den store fæstning København. Da man under Frederik III havde taget det i brug, var der blevet indrettet særlig skole derude, og den eksisterede stadig, selv om garnisonen var ringe. 1792 døde skoleholderen, og skoledirektionen i København søgte at skaffe hans enke en understøttelse, men blev afvist med den begrundelse, at Citadellets skole ikke vedkom den. Antallet af børn var som sagt ringe, og 1794

foreslog kommandanten i Citadellet, at børnene blev optaget i en af de københavnske militære skoler mod, at han overlod den de penge, der indkom ved salget af passertegn til at ride og køre gennem Citadellet eller spadserer på dets fæstningsværker.⁴¹ I København var den oprindelige »Sydre Skole« i 1786 blevet flyttet fra Christianshavn til Store Kongensgade, men nu lå den i Bredgade i en bygning på Opfostringshusets grund – i Christians Plejehus' gamle brændegård – og 1794 fik skolen ordre til at optage børnene.

Bygningen af kaserne var gået i stå efter opførelsen af Sølvgadens Kaserne, men 1785 nedlagdes orangeriet på Rosenborg, og bygningen blev indrettet til kaserne for Livgarden til Fods. 1790 købtes en grund på Strandgade på Christianshavn, hvor artilleriet derefter fik sin kaserne. 1796 blev Husarkasernen på Toldbodvej taget i brug, og 1798 fik Livgarden til Hest sin kaserne mellem Frederiksholms Kanal og Philosophgangen med ridebane i Holcks Bastion. Der blev nu en pause på fire år, men 1802 blev der indviet en infanterikaserne i Kronprinsessegade, der blev skåret ud af Rosenborg Have, hvorfor kaserne ofte betegnedes som Rosenborg Kaserne. Samme år byggedes endnu en infanterikaserne i Store Kongensgade på Christianshavn, den nuværende Wildersgade, og Overgaden neden Vandet. Dermed kunne indkvarteringen hos borgerne høre op, og da kasernerne lå tættest samlede om kasernes skolen, blev Bredgadeskolen overflødig.⁴² På denne tid var Københavns Fattigvæsens skoler under voldsom udvikling, og da det manglede en skole i stadens østre del, sluttedes 1801 en konvention mellem Krigshospitalet og Fattigvæsenet, hvorefter Bredgadeskolen blev overtaget af Fattigvæsenet med alt inventar samt en årlig sum på 500 rdl. til skolens vedligeholdelse. Desuden bestemtes, at garnisonens børn skulle fordeles til den skole, der var bekvæmst for dem. Undervisningen skulle omfatte skrivning,

læsning og arbejde efter samme regler, som gjaldt for de civile. Børnenes fortjeneste ved deres arbejde skulle særlig anvendes til deres bespising og beklædning, og den militære skoledirektion skulle som hidtil give de flinkeste børn præmier. For at gøre undervisningen ensartet, skulle de to skoledirektioner have ret til at sende et medlem, henholdsvis til fattigskolerne og til kasernesko-len.⁴³

Det store antal deserteringer, der havde fundet sted ved de hvervede regimenter under sikringsstyrken fra 1758 og det følgende felttog til Mecklenborg mod russerne i 1762, havde overbevist regeringen om, at disse regimenter måtte stives moralsk af, ved at der blandedes nationalt mandskab ind mellem de hvervede. Dette førte til en række hærplaner, og efter ordningen af 1790 kom et regiment til at tælle 26 % hvervede på gammeldags måde, 28 % udskrevne »landrekrutter«, der dog gjorde tjeneste på hvervet fod, samt 46 % »landsoldater«, der fik deres uddannelse om søndagen ved kirkerne og mødte ved deres regimenter hen mod en måned hvert år.

Omkring år 1800 blev forholdet til Storbritannien meget spændt, på grund af vor deltagelse i den væbnede neutralitet, og i august 1800 samledes en stor britisk flåde i Kattegat. Vort forsvar havde hidtil kun været beregnet på sikring af Sjællands østkyst og Holstens grænse; nu kunne vi risikere landgang overalt, og der måtte derfor hurtigst muligt skaffes et »Landværn«, der skulle kunne opholde et fjendtligt angreb, til den regulære hær kom til. Dette Landværn oprettedes kort efter nytår 1801, men det britiske angreb den 2. april 1801 kom, inden man nåede at få det organiseret.

Kronprinsen og hans dygtige onkel, prins Carl af Hessen, blev nu klar over nødvendigheden af, at hele folket kom i våben, og året efter indførtes en ny værnepligtsordning, der fastsatte, at hverv-

ningen ophørte og hæren udelukkende skulle rekrutteres fra landbefolkningen. På grundlag af denne ordning indførtes derefter en ny hærplan, hvorefter de indkaldte rekrutter skulle gøre fast tjeneste i to år og derefter stå i nummer i linien i de følgende fire år og i denne tid forrette tjeneste i 28 dage. Denne gennemgribende ændring af hæren fra halvvejs hvervet til rent national medførte, at de hvervede menige forsvandt, efterhånden som deres kapitulation udløb. Derimod blev underofficerskorpset stadig hvervet af de meniges rækker, således at en del havde været elever i kaserne-skolerne, medens et stort antal måtte tages mellem bondsoldaterne, hvoraf næsten ikke en eneste kunne læse, skrive eller regne. Ved flere af regimenterne var der derfor blevet oprettet såkaldte »skrive-skoler«, hvor underofficererne og spillmændene fik den nødtørftige undervisning i læsning, skrivning og regning.

I begyndelsen af det nittende århundrede var situationen altså denne: Ved de forskellige regimenter fandtes særlige skriveskoler for deres underofficerer, medens underofficersbørnene stadig fik en fortrinlig uddannelse på de militære skoler rundt om i garnisonerne, for Københavns og Citadellets vedkommende i Kasernes skolen og Den Classenske Skole.⁴⁴

Men så kom den lange krig 1807-14, regimenterne rykkede ud, i første omgang til sydgrænsen, senere fordeltes nogle af dem på Sjælland eller ved andre fronter, der var udsatte for angreb fra søsiden. Følgen blev, at direktionen for kaserne-skolerne mistede forbindelsen med soldaterbørnene. I 1814 udstedtes et reglement for Almue- og Borgerskolevæsenet i København, og dette medførte en kgl. resolution, hvorefter de militære skoler i København og Citadellet som enhver anden skole i staden kom til at stå under direktionen for de københavnske skoler, og at skoledirektionen blev formindsket til at omfatte garnisonsadjutanten og de tre garnisonspræster.

Indførelsen af den nye skoleordning måtte naturligvis føre til mangel på lærere til folkeskolerne, og Frederik VI så sig derfor om i andre lande for at se, hvordan man havde klaret sagen indenfor nogenlunde rimelige økonomiske grænser. Hans blik faldt derfor hurtigt på England, hvor A. Bell og J. Lancaster havde konstrueret en undervisningsplan, der med fordel blev praktiseret i et stort antal almueskoler. Princippet gik ud på, at en enkelt lærer underviste et stort antal børn på én gang ved at dele dem i små hold med en ældre og dygtigere elev som hjælpelærer. Kongen forsøgte at overtale Københavns Skoledirektion til at prøve metoden, men mødte kun modstand.⁴⁵

I 1818 vendte III Auxiliaircorps tilbage fra Frankrig, og mellem de unge stabsofficerer var Joseph Nicolai Benjamin Abrahamson, der havde været knyttet til Wellingtons personlige stab. Han var søn af den kendte digter, kaptajn Werner Hans Frederik Abrahamson, der havde været meget interesseret i undervisning, og den unge Abrahamson var blevet stærkt grebet af de moderne former. Da Frederik VI nu mødte modstand hos skolekommissionen, besluttede han at benytte Abrahamson, og den 3. februar 1819 fik denne, gennem chefen for generaladjutantstaben, generalmajor Frantz Bülow, ordre til at lede forsøgene med den »indbyrdes undervisning«. Han henvendte sig straks til direktionen for garnisonsskolerne om at få stillet en lærer til rådighed, og man afgav cand. theol. Thyge Schow, der var lærer ved Garnisons sogns Syngeskole. Schow blev hurtigt begejstret for metoden, og inden den 15. marts var alt klart til, at man kunne begynde.

For at prøve metoden i det små begyndte Abrahamson og Schow med 27 drenge, der blev udtaget således, at syngeskolen afgav otte, der kunne stave nogenlunde, og en, der næppe kendte bogstaverne, medens de fra kasernes skolen fik en, der nogenlunde kunne stave, otte, der havde lidt begreb om bogstaverne, otte, der ikke kendte

noget bogstav, og en, der var »aldeles raae«. Disse 27 elever blev den 15. februar eksaminerede, fik løbenummer, hvorefter de indførtes i en navnebog og fik en karakterbog hver. Undervisningen skulle finde sted onsdag og fredag kl. 8-11 og 14-16, tirsdag og torsdag 8-11 og 13-15 og lørdag 8-11. Den 16. februar begyndte undervisningen således, at »Bogstavklasse 1« havde nr. 1 og 2 som bihjælperne hver med 4 drenge og kun underviste i små bogstaver, medens nr. 3 var bihjælper for 5 drenge og underviste i store bogstaver. I »Stavelseklassen« var nr. 4 og 5 bihjælperne, hver for 5 drenge. Disse bihjælperne fik som distinktion et blikskilt. Til støtte for undervisningen blev der tegnet et stort antal »Tabel-ler«, der blev hængt op på væggene. Lærerens opgave var dels at vejlede bihjælperne, planlægge og overvåge undervisningen og håndhæve disciplinen, dels ved straffe, dels ved præmier. Samtidig beordrede kongen kommandanten i København til at give regimenterne ordre til at sende alle drenge over seks år, der hidtil ikke var optaget i nogen skole, til Abrahamson den 22., og dagen efter blev 18 nye drenge eksaminerede. Skolen kunne efterhånden udvide sine fag med regning og gymnastik, hvorunder kom badning og senere svømning. I løbet af april talte skolen 100 elever og kaldtes for »Normalskolen«.

Belæringen efter den indbyrdes undervisning fandt i den grad kongens nåde, at han 11. august 1819 bestemte, at hærens og flådens undervisningsanstalter og børneskoler ikke længere skulle være underlagt Københavns Skoledirektion, men at der skulle oprettes en »Direktion for Garnisonsskolerne i Kjøbenhavn« med kommandanten som chef, en oberst for et år ad gangen, tre garnisonspræster i København og Citadellet Frederikshavn og med Abrahamson som leder; navnet ændredes senere flere gange, således 1838 til »Kjøbenhavns Garnisons Caserneskoler«.⁴⁶

Kort efter fremsendte direktionen en rapport på 160 spalter til

kongen om ordningen af skolerne. Eleverne var delt i tre klasser, hvoraf 1. og 2. omfattede de ukonfirmerede børn, delt i tre dele, en for drenge, en for piger og en håndarbejds-skole. 3. klasse omfattede afdelingernes konfirmerede underofficerer og spillemænd og var delt i to dele. Disse befalingsmænd blev naturligvis udtaget af det værnepligtige mandskab efter deres anlæg som befalingsmænd, og da en meget stor del af dem selvfølgelig ikke havde nogen skolekunds-kaber i forvejen, var det nødvendigt at uddanne dem, så de kunne gøre fyldest i tjenesten. Tillige fandtes en syngeskole, hvis elever skulle synge i garnisonskirkerne ved gudstjeneste, begravelse o.s.v.

Kl. 7,45 skulle børnene stå langs væggen i klassen i nummerorden, hvorfor væggene snart måtte beklædes med træpanel, da børnene sparkede pudset i stykker. Efter optælling, renlighedsparade og morgenbøn gik børnene på plads, og undervisningen kunne begynde. 1. klasse havde læsning, skrivning og regning, medens der i 2. klasse yderligere undervistes i retskrivning, forstandsøvelse, geografi og historie. Begge klasser havde også religion og salmevers. 2. klasse skulle bruge $15\frac{1}{2}$ bog konceptpapir, idet hver dreng skrev $1-1\frac{1}{2}$ side retskrivning om dagen. Af blæk brugtes $1\frac{1}{2}$ pot i kvartalet, hvis man købte af det gode blæk fra Løveapoteket til 1 rbd. potten. I kvartalet brugtes også 300 penne, når man købte gode penneposer, der kunne skæres 8-9 gange. Endelig var 2 stænger grifler passende for hver dreng, idet man regnede med, at han brugte $\frac{1}{2}$ stang i løbet af 3 uger. Da det kneb med at skaffe brugelige skrivere ved regimenterne, besluttedes det snart, at 12-14 drenge skulle have en særlig skriveundervisning, der blev taget fra geografi og salmeversene.

Drengene fik undervisningen i gymnastik tre gange om ugen til at begynde med i gymnastiksalen på Kronprinsesse-gadens Kaserne, men da denne bygning var så skrøbelig, at den snart måtte opgives,

blev der bygget en ny ved siden af kasernes skolen i Sølvgadens Kaserne. Den havde jordgulv, og øvelserne fremkaldte huller, der hver søndag blev klappede af en slave fra Stokkhuset. Om vinteren led mange af drengene af frost i hænder og fødder, og gymnastikken blev derfor indstillet en tid. Om sommeren rykkede gymnastiklæreren ud med dem på fælleden for at øve løb, spring o.s.v., og i den varme tid lærte de også at svømme, først med sele, senere med korkbælte og fra 1832 med tøjet på.

Syngeskolens 25 drenge skulle være i kirkerne onsdag formiddag og torsdag eftermiddag og fik derfor ekstra undervisning, såvel i dansk som i tysk. Der var imidlertid ofte besvær med at holde styr på nogle af dem, og direktionen udvidede derfor antallet på dem, så man kunne skaffe sig af med de urolige hoveder og alligevel have koret fuldtalligt. Alle andre børn i skolerne fik sangundervisning hver lørdag mellem kl. 11 og 13 af kantor August Wilhelm Hartmann, komponistens fader.

Pigeskolen måtte benytte de samme lokaler som drengene, og de mødte derfor først mellem 16 og 19, men lørdag eftermiddag skulle lokalerne rengøres, og så slap pigerne fri. Deres undervisning omfattede de samme fag som drengenes, kun lærte de ikke at svømme, men fik dog lejlighed til at bade under inspektion. Håndarbejds-skolen omfattede 18 »klasser«: fire i strikning, seks i spinding og otte i syning, idet hver klasse kun gav sig af med én ting. Abrahamson kunne godt tænke sig to klasser til med spinding af knipletråd, men direktionen hævdede, at man ikke måtte glemme, at skoler-nes hovedopgave var at oplære pigebørnene til dygtige tjeneste-piger. I 1822 anskaffede man en ny væv og ville gerne have to til. Direktionen bad derfor den Reiersenske Fond om pengene, men fonden afslog det, da den anså vævning og spinding for ufordel-agtig. Hertil svarede direktionen, at de brugte 6-700 alen lærred til særke, og at pengene kunne blive her i landet, når man selv kunne

fremstille dem – og så fik de pengene.⁴⁷ Lærerinden hed Florentine Schmidt, født Theilberg, og var ansat 1816. Oprindeligt skulle hun også påse rengøringen af lokalerne, men 1820 blev hun fritaget herfor, og der ansattes en soldaterkone, som skulle sørge for rengøringen onsdag og lørdag med de fornødne børn til hjælp. Madam Schmidt var meget anset, og både kongen og den Reiersenske Fond gav hende gentagne gange gratiale.

Af lærerne nævntes ovenfor cand. theol. Thyge Schow. Han var en fortrinlig pædagog, og det havde til følge, at kongen sendte ham til udlandet 1825-26 for at studere undervisning af døvstumme, og 1827 blev han præst og førstelærer ved det nyoprettede Kgl. Døvstummeinstitut. Han døde ugift 1838, to år efter at være blevet ridder af Danebroge. En anden lærer, Johannes Holst, var meget uligevægtig, slog børnene og holdt revolutionære foredrag i kasernegården for underofficererne; trods alle formaninger fortsatte han, og direktionen så sig nødsaget til at afskedige ham, men dels fik han lov til at bo i lærerlejligheden på kasernen et halvt år, dels gav kongen ham en understøttelse på 100 rbd., dels måtte hans eftermand betale $\frac{1}{3}$ af sin løn til ham et halvt år. Hans efterfølger blev sekondløjtnant Hans Jørgen Wille,⁴⁸ der var født i København, student fra Trondhjem, lærer ved de Massmannske Skoler og medstifter af Pædagogisk Selskab. Han blev straks en af Abrahamsons ivrigste hjælpere og deltog i rejserne rundt i landet, for at sætte metoden i gang. I 1830 blev han medhjælper hos gymnastikinspektøren, generalkrigskommissær Franz Nachtegall. Da Abrahamson forlod garnisonsskolerne, overtog Wille ledelsen, men modstanden mod undervisningsmetoden var så stærk, at han måtte bringe den i en simplere form. Han fortsatte ved skolerne, til han 1854 døde som krigsråd. 1823 fik skolerne en fortrinlig lærer i Alexander Jacobi, der dels havde været privatlærer i København, dels undervist ved de Massmannske Søndagskoler, og

dels ved Efterslægtens Skole. Han var en meget praktisk pædagog med filantropisk præg, deltog i lærernes reformbevægelser i fyrerne og udgav nogle skolebøger. 1854 fremsatte han, som den første, tanken om at skaffe de københavnske skolebørn et ferieophold på landet. Han fortsatte som inspektør ved Garnisonsskolen, til den nedlagdes 1868, da han afskedigedes og enstemmigt fik voteret en ekstraordinær pension af rigsdagen. Han døde 1875 som krigsråd, ridder af Danebrog og dekoreret med fortjenstmedaljen i guld.

Kort efter at skolerne var kommet i gang, inspicerede kongen dem den 28. oktober 1819.⁴⁹ Han var meget tilfreds og bestemte, at samtlige elever skulle have et måltid på dronning Marie's fødselsdag den 28. oktober. Dette måltid, der herefter gentoges på majestæternes fødselsdage, kom til at bestå af suppe eller risengrød, flæskesteg, kage eller æbleskiver, et 4 skillings surbrød, så meget øl, enhver ville drikke, og for underofficerernes vedkommende yderligere en sopken. Der var jo ikke lang tid til at ordne festen, og direktionen bad derfor Fattigvæsenet om at måtte låne det fornødne service, men fik et blankt afslag. Kommandanten henvendte sig derefter til Garnisonshospitalet, der ikke havde skåle nok, så flere måtte spise af den samme skål. Direktionen, der i forvejen var vred på Fattigvæsenet, lod indføre i sin forhandlingsprotokol, at den ikke ville have mere med det at gøre. Ved næste fest rådede direktionen selv over det fornødne antal skåle m.m. Dagen efter fik børnene tøj foræret: en skjorte eller en særk, sko og strømper, 40 drenge fik halstørklæder, syv piger en kjole og ti et forklæde. Kongen afholdt selv udgifterne til gardernes børn, medens Citadellets fattigkasse dækkede udgifterne for de der liggende korps' børn, og det Classenske fideikommis resten.

Skønt regimenterne havde ordre til at påse, at de skolepligtige børn passede deres skolegang, havde kongen hørt, at der fandtes

48 børn, der ikke gik i kaserneskolerne; men måske gik de i private skoler eller institutter, og i så fald måtte direktionen holde kontrol med deres undervisning. Direktionen svarede herpå, at der i januar 1819 havde været 292 skolepligtige soldaterbørn i garnisonen. Af dem havde 91 overhovedet ikke søgt nogen skole, og 75 gik i private institutter; i januar 1820 var tallet af skolepligtige børn steget til 305, der alle gik i skole. Desuden havde kongen givet tilladelse til, at et antal børn af soldaterenker eller gamle underofficerer fulgte undervisningen så længe, der var plads. I 1819 havde det drejet sig om 30, nu var der 83; da direktionen stadig kun rådede over det samme antal lærere, havde det kun været gennemførligt takket være den indbyrdes undervisning. For at sikre sig, at børnene mødte til undervisningen, sendte regimenterne hver uge en underofficer til skolerne for at få meldinger, medens direktionen selv rådede over en underofficer til at eftersøge manglende enkebørn. Disse sidste kunne bortvises, hvis de skulkede eller var ulydige, og de blev derefter henvist til de kommunale skoler, hvis direktion selvfølgelig ikke var særlig begejstret ved at få disse uvorne unger.⁵⁰

Kong Frederik inspicerede skolerne flere gange, og da han var overordentlig tilfreds med undervisningen, sendte han Abrahamson og Wille rundt i landet for at tale for undervisningsmetoden og få den gennemført i særlige normalskoler og så mange landsby-skoler som muligt. Det lykkedes også at få metoden gennemført i c. 2000 skoler, men Abrahamsons rastløse og lidt taktløse optræden gjorde ham mindre afholdt ude i landet, og da han altid optrådte i uniform, blev han kaldt den »røde biskop«. Men Abrahamson ville også have metoden indført i den højere undervisning, og her ved skabte han sig en række meget betydelige modstandere som Grundtvig, Ørsted og Clausen, der meget energisk gik mod dette udslag af »de røde fjer«s vælde.

I 1830 oprettede kongen »Den militaire Højskole« for generalstabs-, artilleri- og ingeniørofficerer, og som undervisningsdirektør ved denne fortrinlige skole ansattes Abrahamson, der derfor måtte overlade Wille den ledende stilling ved kaserneskolerne.

I 1842 fik hæren en ny organisationsplan, hvorved de gamle infanteriregimenter opløstes, og deres beføjelser henlagdes til bataljonerne. Skoledirektionen havde tidligere haft Livgarden til Fods, seks infanteriregimentsstabe, to jægerkorps, Livgarden til Hest samt Husareskadronen at henvende sig til, og deraf var børnene fra et infanteriregiment, der garnisonerede på Christianshavn 1823 blevet henvist til den Classenske Skole sammen med artilleriets børn. Nu skulle den forhandle med Livgarden til Fods, ti infanteribataljoner og et jægerkorps, Livgarden til Hest og Husardivisionen. Dette førte til, at tilsynet med børnene glippede, og 1846 udstedtes et regulativ, hvorefter direktionen skulle føre tilsyn med alle militære børn fra det fyldte sjette år til deres konfirmation; afdelingerne skulle sende navnelister ind og melde om til- og afgang. Børnene måtte ikke være borte fra stedet uden direktionens tilladelse, og afdelingerne skulle i så fald føre tilsyn med, at de fik fornøden uddannelse. De private skoler og institutter skulle hvert kvartal indberette om elevernes standpunkt, og fandt direktionen det ikke tilfredsstillende, kunne den lade dem indtræde i kaserneskolen.⁵¹

Under Treårskrigen 1848-50 synes tilsynet at have glippet, for efter troppernes hjemkomst i 1851 blev det indskærpet at være mere agtpågivende med børnene.⁵² I 1852 rømmede de tyske magter endelig Holsten og Lauenborg, og de efter krigen oprettede forbundsstyrker indgik i den danske hær med samme betegnelser som insurgentafdelingerne. Holsten ville altså igen være besat af styrker, hvis pålidelighed var meget tvivlsom. Krigsministeren, general C. F. Hansen, benyttede derfor nogle tumulter i Altona til med kort varsel at ombytte de holstenske afdelinger med kongerigske.

Herved kom to bataljoner og et jægerkorps til Sølvgadens Kaserne og Citadellet, medens en bataljon blev indkvarteret på Kronborg og et rytterregiment i Næstved. Ligesom kommandosproget var tysk, var såvel mandskab som underofficererne ved disse afdelinger tysksprogede. Disse folk var naturligvis ikke særlig velsete i København, og havde officererne ikke taget sig meget af dem og hjulpet dem til rette, var tilværelsen her i byen sikkert blevet meget vanskelig for dem. Men underofficersfamilierne faldt forbavsende hurtigt til, og de og deres børn blev gode danske borgere. Det er således karakteristisk, at kun én underofficer deserterede i krigen 1864, medens et ikke så ringe antal satte livet til under de hårde kampe på Dybbøl, hvor der af de fire regimenter i skanserne var tre, hvis underofficerskorps var fra Holsten.⁵³

Fra nytår 1856 kom et nyt regulativ, hvori bl.a. fastsattes, at skolerne skulle kunne modtage 260 børn, nemlig 160 drenge i 4 klasser med 4 timers undervisning og 100 piger i 2 klasser med 3 timers undervisning og 3 timer i Håndarbejds-skolen. Hvad fage-
ne angår, var de fordelt således:

	Religion	Dansk	Skrivning	Regning	Geografi	Historie	Tysk	Naturlære	Geometri	Ialt timer ugl.
<i>drenge</i>										
yngste	3	9	6	6						24
næstyngste	4	8	4	4	2	2				24
næstældste	4	6	3	3	2	2	3	1		24
ældste	3	6	3	3	2	2	3	1	1	24
<i>piger</i>										
yngste	3	7	4	4						18
ældste	4	6	3	2						15

Derudover skulle der undervises i sang, tegning, gymnastik, svømning for drengene og badning for pigerne. Indbyrdes undervisning kunne anvendes i de yngste klasser, medens lærerne skulle undervise umiddelbart i de øvrige klasser. Af straffe kunne lærerne sætte synderen i kroen eller lignende, lade ham sidde over i 1/2-2 timer eller slå ham på ryggen med en tynd rotting, »dog kun nogle slag på samme dag«, men misbrugte læreren denne sidste straf, kunne direktionen fratage ham denne myndighed.⁵⁴

Den gamle skolebygning var imidlertid ikke rummelig nok, og i 1856 bestemtes det, at der skulle bygges en ny skolebygning på grunden på hjørnet af Rigensgade og Stokhuslængen – den nuværende Stokhusgade.⁵⁵ Bygningen blev senere administrationsbygning for Gymnastikskolen. En af skolens lærere, cand. theol. Ferdinand Peter Nicolai Nansen, havde været ordineret som anden kateket ved Garnisons Kirke og blev 1862 forflyttet.⁵⁶ Der blev nu tale om, at den nyvalgte lærer også skulle ordineres som anden kateket, men dette ville ministeriet ikke gå med til, da det ville begrænse direktionens myndighed til at ansætte lærerne ved skolen. Direktionen indstillede i 1864 om ret til at tillægge en særlig fremragende lærer titlen som overlærer; dette førte til diskussion med Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, der intet havde derimod, men gjorde opmærksom på, at der ellers kun fandtes en overlærer ved hver skole, og 6. juli 1864 tildelte ministeriet cand. theol. Laurits Frederik Stürup prædikat af overlærer.⁵⁷ Han døde 1896 som kancelliråd, ridder og undervisningsinspektør ved den Classenske Legatskole.

I december 1863 måtte vi som bekendt rømme Lauenborg og Holsten, og som følge deraf evakueredes familierne i garnisonerne dernede. Disse mange mennesker kom således meget pludseligt til København, hvor man måtte skaffe dem kvarter i kasernerne, lige-

GORDON NORRIE

Hærens Gymnastikskole 1871-1939 i Stokhusgade. I forgrunden ses Det militære Klædeoplag, derefter skolen og endelig Stokhuset. I baggrunden Østre Anlæg. Radering i Forsvarets Gymnastikskole

MILITÆRE BØRNESKOLER I KØBENHAVN

som deres børn blev optaget i kasernes skolen, hvor direktionen måtte oprette nogle ekstraklasser, der bestod, til skolen ophævedes.

Efter krigen måtte der snarest udarbejdes en ny brugelig hærlov, og 1867 besluttedes det, at skolen skulle nedlægges og børnene fordeles til stadens skoler. Den 28. september 1867 besluttedes, at børnene kunne blive gående i skolen finansåret ud, men 23. januar 1868 kom en ordre om, at de børn, der var indmeldt efter 1. oktober 1867, skulle betale følgende skolepenge månedlig, nemlig for:

	1. barn	2. barn	3. barn	4. og 5. barn
Yngste drenge-				
og pige klasse	32 sk.	28 sk.	24 sk.	intet
de andre klasser	48 -	40 -	32 -	-

Undervisningen fortsattes dog foreløbig, men 26. maj 1868 bestemtes, at skolen skulle ophæves fra sommerferiens begyndelse. Samtidig udvidedes den Classenske Friskole, så den kunne tage 60 drenge og 40 piger gratis, og underofficerer af samtlige hærens afdelinger kunne ansøge om disse pladser.⁵⁸

Undervisningen på disse skoler har været streng og hård, men børnene gik ud som vellærte og pålidelige voksne. De fleste af drengene blev i hæren som befalingsmænd, men mange gik ud i det civile liv. Deres navne er at finde i skolernes stambog fra 1819 til 1868, og de to, der vel vil huskes længst, var komponisten Hans Christian Lumbye og maleren Johan Julius Exner.⁵⁹

HENVISNINGER OG NOTER

Forkortelser:

i Rigsarkivet

DSR	Danske Kancelli, Sjællandske Registre
DST	Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser
DOB	Danske Kancelli, Oversekretærens Brevbog
DS	Danske Kancelli, Suppliker
F IV's F	Frederik IV's Forordninger
FR	Fæstningsregnskaber
KKR	Krigskancelliet, Kongelige Resolutioner
KRS	Krigskancelliet, Refererede Sager
KOU	Krigskancelliet, Oversekretærens Udfærdigede Håndbreve
KH	Krigshospitalets Arkiv. (Dir. for krigshospitalskassen, Indk. kgl. ordrer og resolutioner nr. 1-249, 1682-1786)
GKDR	General-Krigs-Direktoriet, Kongelige Resolutioner
GKDS	General-Krigs-Direktoriet, Skrivelser
GCR	Generalitets og Commissariats Collegiet, Kongelige Resolutioner
GCS	Generalitets og Commissariats Collegiet, Skrivelser

i Hærens Arkiv

GS	Garnisons Skolen
GSI	Garnisons Skolen, Indgåede Skrivelser
GSU	Garnisons Skolen, Udgåede Skrivelser
GSD	Garnisons Skolen, Direktionens Forhandlingsprotokol
KM	Krigsministeriet
KA	Kundgørelser for Armeen (trykt)

1. DSR: 17/9 1628, Kbh. Dipl. III bd., s. 74-75.
2. KRS: 9/3 1714 § 10.
3. FR.
4. M. Neliendam: Københavns Kirkeskolers Krønike, Kbh. 1941, Hans Kyrre og H. P. Langkilde: Byens Skole, Kbh. 1926.
5. F IV's F.
6. DOB: 20/5 1722, DS: 21/7, 3/11 1723, 28/12 1724, 5/1 1725, 19/1, 8/10 1726.
7. KKR: 20/12 1726.
8. KOU: 20/8 1728.
9. DST: 504 27/9 1728. Rockstroh i Vor Ungdom 1927.

MILITÆRE BØRNESKOLER I KØBENHAVN

10. DST: 121/1731, DSR: 330/1731.
 11. DST: 179/1733. KH: 36.
 12. DST: 179/1733.
 13. KH: 37, 38, 40, 41.
 14. KH: 37, 41.
 15. KH: 38, 40, 41, 44.
 16. KH: 41.
 17. KH: 35.
 18. KH: 50. DST: 11/4 1738, DSR: 124.
 19. DST: 43 14/5 1734.
 20. KH: 47, 57.
 21. KH: 48. KKR: 9/12 1737, 31/12 1740.
 22. KH: 53, 55, 56, 58, 59, 71.
 23. KH: 53, 55, 57, 79, 122. KKR: 6/4 1740.
 24. KH: 98, 115.
 25. KH: 100, 121.
 26. KH: 111, Indstilling 5/10, 1/11 1757. KKR: 18/1 1758.
 27. KH: 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140.
 28. KH: 142.
 29. Ekstraskattemandtal 1762 i Rigsarkivet.
 30. KH: 157, 158.
 31. GKDR: 7/9 1764, 21/3 1767. GCR: 13/5 1772. GKDS: 11/7, 8/9, 27/10 1764.
 32. GKDR: 15/5 1765, C. C. Pflueg: Underretning om det til gamle Soldaters, Soldater-Enkers samt Fader- og Moder-løse Soldaterborns Pleye og Opdragelse allernaadigst oprettede Christians Pleye-Huus i Kobenhavn, Kbh. 1773. 216, 217.
 33. GCR: 29/5 1771.
 34. KH: 186.
 35. GCR: 4/5, 26/10 1775, 23/11 1776.
 36. GCR: 27/11 1776, 26/8, 11/11 1778, 1/9, 17/11 1779, 2/5, 27/6 1781. DS: 29/5 1782.
 37. R. P. Rasmussen: Almindelig Hospitals Historie 1769-1892, Kbh. 1939. Meddelelser om Grønland. Bd. 55, Bobé: Grønlandske Handels Historie. E. Pade: Den gamle Grynmoelles Historie, i Historiske Meddelelser om København 3, I. - GCR: 4/3 1785. Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topografi, Oldenburg 1854.
 38. GCS: 28/10, 12/2 1786, 2/2 1788, GCR: 18/10 1786, 20/11 1790.
 39. GCR: 15/11 1793, GCS: 25/11 1793.
 40. GCR: 20/2 1789, 7/10, 9/12, 17/12 1791.
 41. GCR: 28/10 1786. KHS: 8/11 1794.
 42. Stern: Topografisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn, Kbh. 1841.
 43. GCR: 16/1 1801.
 44. GCR: 3/12 1789, 19/1 1801, 11/11 1802, 8/6 1803. J. Johansen: Frederik VI's Hær. Kbh. 1940.
 45. GCR: 29/7 1814, 28/6 1815.
 46. Dansk biografisk Leksikon (Abrahamson). GSD: 14/9 1819, GCR: 11/8 1819, GCS: 16/2 1819, 10/11 1838.
 47. GSU: 14/9 1819, 7/9 1822, GCS: 29/8 1826, 6/12 1829, 16/9 1832. GSI: 24/8 1822.

GORDON NORRIE

48. Dansk biografisk Leksikon (Wille).
 49. GSD: 28/10 1819.
 50. GSI: Kgl. Skr. 15/12 1819, 15/1 1819, GSU: 26/1 1820.
 51. GCR: 28/4 1842, GCS: 17/1 1846.
 52. KM: 27/5 1851.
 53. KM: 1852, Generaløjtnant Wörishöffers Erindringer (utrykte, Hærens Arkiv). Generalstaben: Statistiske Meddelelser angaaende den danske Krigsmagt. Kbh. 1867.
 54. KM: 9/11 1855.
 55. KM: Påtegning 2/10 1856 på Ingeniørkorpsets indstilling 20/9 1856.
 56. KM: 12/1 1863.
 57. KM: 30/6 1864. KA: 6/7 1864.
 58. KA: 28/9 1867, 23/1 1868, 15/8 1868. KM: Skrivelse til Direktionen 6/5 1868.
 59. GS: Stambog 1819-1869, Dansk biografisk Leksikon.

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST,
FABRIKANT OG NEGOTIANT
I KØBENHAVNS FLORISSANTE
HANDELSTID

AF KAJ FOLTMAR

De ihærdige forsøg, den danske regering foretog i 1700-tallet, på at oprette manufakturer og fabrikker her i landet – hvad København specielt var udset til – medførte, at et stort antal fremmede fabrikanter blev indforskrevet fra udlandet, og senere indvandrede mange fra England, Holland, Tyskland og Frankrig, som her fik særlige privilegier: 20 års skattefrihed, fri bolig, toldfri indførsel af råprodukter m.m., og store lån af staten til at etablere sig for.

Det var dog landets egne borgere, som var i flertal, når det gjaldt om at udnytte privilegierne, der som regel indeholdt bestemmelser om, at når fabrikationen var nået til den fuldkommenhed, at den kunne konkurrere med de fra udlandet kommende varer, både i kvalitet og prisbillighed, da skulle al indførsel være forbudt, eller høje toldmure skulle beskytte den hjemlige fabrikation.¹

Der var mange kvinder blandt ansøgerne, for det meste enker, som søgte om tilladelse til at drive deres mands virksomhed videre, enten alene eller med en kompagnon, som havde kendskab til fabrikationen.²

At en frøken eller jomfru ansøgte om tilladelse til at anlægge fabriksvirksomhed her i staden, hørte til sjældenhederne. Derfor vakte det nok nogen opsigt, at den rige, »højædle og velbaarne« frøken Frederica Louise Ernst den 31. maj 1765 gennem General

Landets Oeconomie og Commerce Collegiet indgav en ansøgning til kongen om at måtte anlægge et »Engelsk Olie-Hør Hegleri« i sin iboende gård på Østergade.³

Denne gård er afbildet på et maleri, der hører til en samling af oliemalede Københavns-billeder, som maleren Johannes Rach i forbindelse med maleren Hans Heinrich Eegberg malede til hoffet. Billedet er malt i tiden ca. 1748-50 og viser til venstre det stærkt forzirede nabohus, matr. no. 48 (iflg. matriklen fra 1756) i Købmager Kvarter. Det store hus er matr. no. 50 og no. 51, idet huset i virkeligheden var to huse, forbundet med et fælles tag, hvoraf no. 50 havde den største bredde til Østergade med 26 alen i tom. og no. 51 med 17 alen, d.v.s. når man ser på husets førstesals vinduer, tilhørte de otte til venstre feltmarskal Michael Numsen, og de fem til højre frøken Ernst, og i stueetagen havde generalen fem vinduer og en port, medens frøken Ernst kun havde tre vinduer og en port. En forskel i facaden var de to vinduer over portene, der dels var ovale og dels firkantede.

Det var et fornemt afsnit af Østergade, hendes hus lå i. Lige til slutningen af 1690erne havde en del adelsmænd deres københavnske bygårde beliggende fra Østerport til Kristen Bernikows Gade.

I 1690 (1689) solgte Niels Krag til Egeskov gården til handelsmand Johannes Bache, som dermed fik en »Grundmured Gaard med et Waanhuus af Bindings Werch, jordfri Grund oc Eien-dom«.⁴ Det ser ud til, at Johannes Bache har bygget et nyt hus på en del af grunden mod Østergade (det store hus på 26 alen i tom., matr. no. 50 a). Den 11. marts 1693 solgte han til envoyé Hans Henrich von Stöcken den bygning, han havde ladet opføre på resten af grunden mod Østergade (17 alen, no. 50 b). Der stod tydeligt i skødeprotokollen »min tilhørende og Nye opbiugte Gaard . . . beliggende paa Østergade næst op til hans Excelece Hr. Geheime Raad Hr. Peter Brandts Gaard paa den eene og

Det store hus består til højre af frøken Ernst's gård og til venstre af »Feltmarskal Michael Numsens Hotel«, som man i lige så høj grad kunne benævne »Prinsesse Charlotte Amalie's Palæ«, da prinsessen boede her fra 1740 til 1745 i december. Begge ejendomme undgik de store brande 1728, 1795 og 1807. Efter Christian Elling og Victor Hermansen: Holbertidens København

min egen iboende Gaard paa dend anden siide«. ⁵ Bache solgte den 2. december 1695 matr. no. 50 a til Hans Henrich von Ahlefeldt, ⁶ og derefter skiftede de to gårde fornemme ejere og lejere, indtil arveprinsesse Charlotte Amalia (1706-82), kong Christian VI.s søster, 11. juni 1740 købte den største af gårdene (no. 50 a) til vinterbolig. ⁷ Prinsessen boede om sommeren på Charlottenlund Slot, som hun havde bygget helt fra grunden af, og som blev opkaldt efter hende. Hendes broder kongen forærede hende grunden og det tidligere jagtslot Gyldenlund, som frøken Ernst's fader generalbygmester Ernst havde ombygget til kongen i 1718. Noget tyder

på, at prinsessen ikke har fundet pladsforholdene store nok, men har lejet det dermed sammenbyggede hus (no. 50 b) af dets daværende ejer højesteretsprocurator Bredo Munthe.⁸ Prinsessen solgte den 11. juni 1745 sin gård (no. 50 a), som man kunne benævne »Prinsesse Charlottes Palæ«, til general Michael Numsen, der også var Københavns kommandant, i hvilken egenskab han havde en skildvagt med tilhørende skilderhus posteret udenfor sin port, hvad der gav huset og omgivelserne en vis air af fornemhed, som det fremgår af billedet.⁹

Matrikel no. 50 b blev samme år solgt (20. december 1745) til klædekræmmer Simon Bischoff,¹⁰ hvis enkes bo ved auktion 13. august 1751 solgte den til frøken Ernst.¹¹

Ser man på vedføjede udsnit af stadskonduktør Geddes kvarterkort over Københavns Købmager Kvarter fra 1757, vil man se, at grunden var smal og strakte sig helt ned til husene i Pistolstræde. I gården var der et sidehus efter datidens byggeskik forbundet med gadehuset, som indeholdt herskabets appartementer. Et tværhus af bindingsværk indesluttede den forreste baggård, hvor en gennemgang førte til den anden baggård, som endte i en have.

Man kender ikke noget til frøken Ernst's liv, indtil hun købte gården på Østergade, men kun hendes familieforhold.

Frøken Frederica Louise Ernst tilhørte en nürnbergsk patricierslægt. Hendes farfar klædekræmmer Johan Adolph Ernst (død 1676) indvandrede til Danmark og bosatte sig i København, hvor han 1652 blev medlem af Kræmmerlauget, og i 1659 blev han udnævnt til en af de 32 mænd af byens forsamling. Han havde to sønner og to døtre. Den ene af disse sidste giftede sig ind i det københavnske patriciat.¹² Den anden var ugift. Han var en velstående mand, der kunne tillade sig at lade sine to sønner studere i udlandet i længere tid.

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST

Kort over Østergadekvarteret efter Geddes plan 1757 med de senere gadereguleringer indtegnet. No. 22 var frøken Ernst's gård, med forgård, baggård og have, som strakte sig til Pistolstræde. Efter København Før og Nu

Den ældste af de to sønner Johan Bartram Ernst (1663-1722) blev student 1681 og studerede i Tyskland, Italien, Frankrig, Holland og England. Han blev lærer for Christian V.s søn, prins Christian, og ledsagede ham på den rejse, under hvilken han døde i Ulm 1695. Han blev viceborgmester i København i 1703, men steg efterhånden til rigtig borgmester. Ernst var bedst kendt som politimester i København, hvor han virkede fra 1710 til sin død 1722.¹³

Den yngste søn – Frederica Louises fader – arkitekten Johan Conrad Ernst, som blev født for 300 år siden, nemlig 16. juni 1666, havde også rejst meget i udlandet, navnlig i Italien, hvor

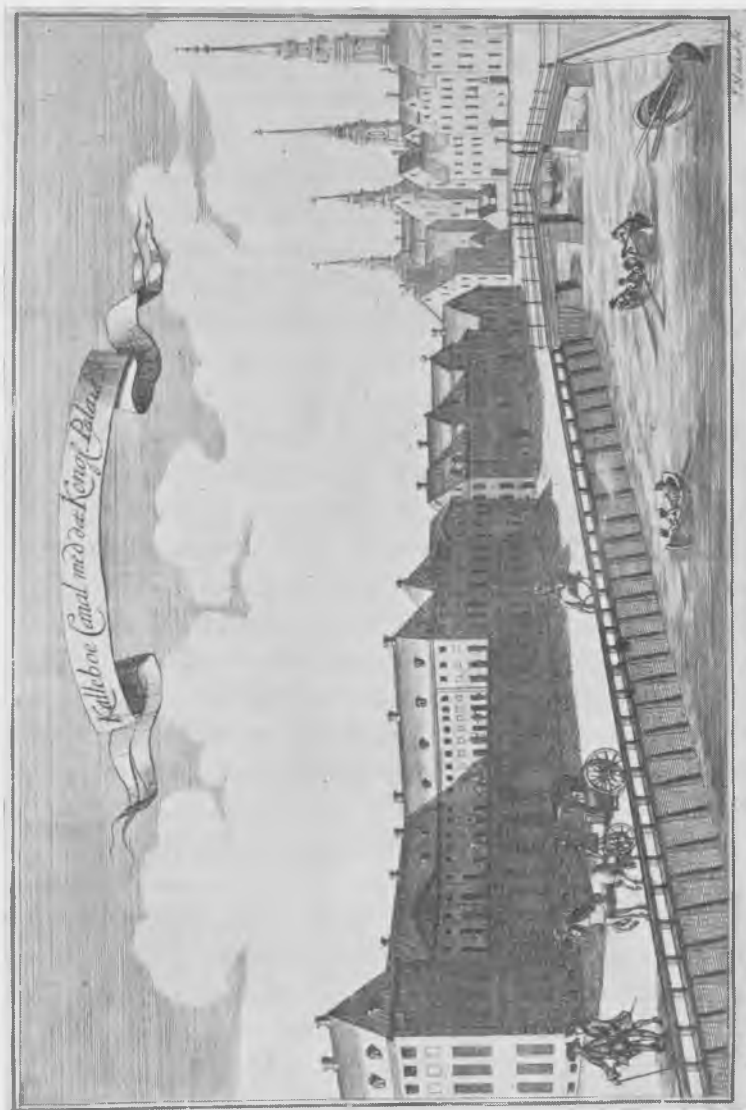
Roms barokpaladser især påvirkede hans stil. 1693 blev han kgl. bygmester, hvormed var forbundet stillingen som stadsbygmester i København. I 1716 fik han titel af generalbygmester og justitsråd, og 1729 blev han etatsråd. Om hans mange arbejder, både i København og ude i landet, samt i Norge (Bergen), skal kun nævnes, at Kollegiebygningen (Kancelliet) på Slotsholmen er hans værk fra den periode, han var generalbygmester. Før den tid havde han medvirket ved opførelsen af adskillige kendte bygninger, således 1700-03 Frederiksberg Slot og navnlig slottets store udvidelse i årene 1707-09.¹⁴

Ernst var gift to gange. Første gang 23. april 1703 i Frue Kirke i København med Magdalene Foss, født i Slagelse 1675 og død i København 1718. Hun tilhørte den lærde slægt Foss, der kan føres tilbage til magister Christen Foss (1553-1625), som var lektor i Viborg og senere kannik i Aarhus. Magdalenes forældre var rektor i Slagelse, senere i København, magister, senere professor og konsistorialassessor Peder Foss og hustru Kirsten From. Magdalene var den yngste af tre børn. Den ældste (f. 1670), Niels Foss til Juellund, etatsråd og præsident i Underadmiralitetetsretten, var meget velhavende. Den anden, Elsa Veronica Scavinia Foss (1672-1725), var gift med den senere admiral Ole Judichær.¹⁵

I ægteskabet med Magdalene Foss havde Johan Conrad Ernst først nogle sønner, der døde som små, men derefter fødtes i 1714 datteren Frederica Louise, der blev døbt i Frue Kirke 11. juni 1714.

Da Frederica var omtrent fire år, døde hendes moder (14. marts 1718) i København og blev bisat i Viskinge Kirke. Faderen giftede sig igen året efter 6. juli 1719¹⁶ (efter kongelig tilladelse om aftenen i brudens hus i Vimmelskafte) med Margrethe Elisabeth Weinmann, f. 17. maj 1678, død 21. august 1772, 94 år gammel. Hun var enke efter borgmester Anders Jacobsen (1640-1717) i Køben-

Frøken Ernst's fødested og barndomshjem på hjørnet af Frederiksholms Kanal og Stormgades nordside. Efter Pontoppidans Atlas

havn. Anders Jacobsen nævnes som amtsskriver, men var i 1689 amtsforvalter i København. Han udnævntes til viceborgmester 26. februar 1690, var assessor i Højesteret og døde 5. maj 1717 som etatsråd. Han havde fire sønner med sin første hustru (Else Sørensdatter Hellekande, f. 1643), der bar stamnavnet Lindberg. Efter Jacobsens død blev der holdt skifte; formuen var 23.455 rd. og gælden 7.886 rd. Boet omfattede en gård i Vimmelskaftet, der blev vurderet til 3.700 rd., samt en lystgård i Lyngby med 6 td. 2 sk. hartkorn, med fiskeparker. Den sidste blev købt af sønnen Adam Levin Lindberg af boet for 500 rd. mere, end den var vurderet til.¹⁷

Frederica tilbragte sin barndom i faderens store hus på hjørnet af Stormgade og Frederiksholms Kanal, hvor de boede i fløjen ud imod kanalen, medens fløjen, der strakte sig ad Stormgade, var udlejet til fremmede, bl.a. bygmester Ernst's forgænger kgl. bygmester Lambert van Haven's enke, samt malerne Frederik la Croix og Benoit Coffre, som Ernst benyttede ved udsmykning af de kongelige slotte. I en mellembygning boede Hendes Majestæts overhofmester Møinichen og prinsens hofmester Holst.¹⁸

Efter branden 1728, da Frederica Ernst var 14 år, boede hendes stedmoders niece Margrethe Elisabeth Weinmann, datter af stedmoderens broder Fridrich Weinmann, som var kancelliråd og amtsforvalter i Stapelholm i Holsten, hos dem. Så længe frøken Ernst levede, boede Margrethe Elisabeth Weinmann hos hende, og hun blev hendes universalarving. Politimester Johan Bartram Ernst's to døtre samt en frøkenpige, tillige med stedmoderens søn renteskriver Lindberg boede også i huset. Denne store husholdning fordrede stort folkehold, som bestod af fire karle og drenge samt tre piger.¹⁹

Bygmester Ernst var så heldig at vinde et gods i tallotteriet. I 1719 oprettede staten et lotteri, hvor halvtredie tusind tdr. sjæl-

landsk hartkorn skulle bortloddes. Der var 215 gevinster, hvoraf tre hovedgevinster. Den største gevinst på henved 280 tdr. hk. faldt på no. 15038 og blev vundet af generalbygmester Ernst. Godset lå i Ubby og Kelleklinte i Ubby sogn og i Svallerup sogn, alle i Ars herred, Holbæk amt. Da Aunsøgaard i Skippinge herred 1724 kom på auktion, købte Ernst den for 7400 rd., og fik tilladelse til at overflytte sin hovedgårdsbevilling til Aunsøgaard. Ganske vist var Aunsøgaard 48 tdr. hk. mindre, men Ernst forøgede jorderne efterhånden. Gården var af bindingsværk og »Ligger heel fornøyleg, thi Aunsø Søe, som styrter sig i det store Belt, omringer den saa godt som paa 3 Sider«. Året efter blev den oprettet som hovedgård.²⁰

Der var en forpagter Jep Henrichsen til at dyrke jorden; desuden var ansat en skytte, en tjener, en kusk samt tre piger. Der boede Ernst sammen med sin søster Helene Sophie Ernst. Om vinteren boede han i sit hus i København, indtil han trak sig tilbage i 1735 med kongl. pension, og tog derefter fast ophold på Aunsøgaard ved Kalundborg.²¹

I 1748 er der en indberetning i Skippinge sogn om, at der er »ey nogen Adel, ey heller Nogen, som kand agtes ved Adel«; deri kan man læse, at Ernst »er en gammel svag og udlefvvet Herre af 82 Aar«. Han døde på Aunsøgaard 23. september 1750 og blev begravet i Viskinge Kirke i sit eget kapel,²² ledsaget af sin datters sørgedigt:

Tak hierte Fader! Tak for Liv og Sindets Gaver,
 En god Opdragelse, et ærligt Navn jeg haver,
 For Dyds Exempler, som jeg arvet efter dig,
 Der meer end Guld og Sølv i Tiden gjør mig riig.
 Mit Liv jeg efter dig vil her at føre lære,
 Som Du! en naadig Gud, en Konge troe at være,

Oprigtig mod enhver, taalmodig i Fortred,
 Til Døden uforsagt, jeg følger dine Fied.
 Til Slutning og Farvel jeg vil dit Støv omfavne,
 Nu min bekymret Siæl dig skal i Livet savne,
 Jeg legger hos din Grav min Tak og Glæde hen,
 men haaber snart hos Gud at finde dig igien.

F. L. E.

Kisterne med generalbygmester J. C. Ernst til Aunsøgaard og hans to hustruer, som stod i kapellet, er nu nedgravet ved kirkens nordre mur.²³

Etatsrådinden og frøken Ernst tøvede ikke med at sælge Aunsøgaard, som et år efter i 1751 blev solgt til Christian Lerche til Lerchenborg, hvorunder den siden har hørt. Det er muligt, at frøken Ernst ikke har kunnet holde ensomheden på landet ud, hun har i hvert fald tilbragt vinteren i København. Således findes hun boende 1741-1742 i Frederiksborggade i rentemester Peder Hulegaards hus i stuen til gaden, sammen med etatsrådinden.²⁴

De flyttede til København, hvor frøken Ernst, som selv var formuende, på auktion 13. august 1751 købte den i indledningen omtalte gård på Østergade af afdøde klædekræmmer Simon Bischoffs enkes bo. Prisen, 7000 rd., var billig, når man tænker på, at gården ved sidste vurdering i 1732 var ansat til 8000 rd.²⁵

Efter faderens giftermål med sin anden hustru havde han skiftet med datteren. Både frøken Ernst og hendes faster Helene Sophie Ernst står i skattemandtallet 1743 opført hver til 20 rd. i formueskat, medens faderen var ansat til 120 rd. plus karrosseskat 20 rd.

Den 17. marts 1751 døde hendes morbroder Niels Foss til Juellund, etatsråd og præsident i Underadmiralitetsretten, og efterlod sig en stor formue, som omfattede – foruden hans store bibliotek på 11491 bind – hans gods og ejendomme. Ved Niels Foss's testa-

mente af 18. maj 1748 blev kommandørinde Güntelberg, hvis mor var en søster til Niels Foss og til frøken Ernst's mor, indsat som universalarving, men efter en kongelig befaling af 24. juli 1750 skulle Niels Foss's bo administreres af en kommission, da han på grund af alder ikke kunne bestyre sine egne sager. Skiftets udfald kendes ikke, men efter opgivelse af frøken Elisabeth Weimann skulle der være tre arvinger, nemlig fru Güntelberg, frøken Ernst, samt en tredie, hvis navn ikke kendes. Efter Kommercekollegiets antagelse skulle frøken Ernst's arv andrage ca. 36.000 rd.²⁶

Frøken Ernst's faster Helene Sophie Ernst oprettede 30. april 1756 testamente, hvori det hedder, »da er min uforanderlige Villie denne, min Broder Daatter, Frøiken Friderica Lovisa Ernst, som i min Alderdom og med Alderen fulgte og følgende skrøbelige Omstændigheder, har viist og fremdeles viiser mig all oprigtig Omsorg i sit Huus og i sit Selskab, vil jeg, at saafremt hun mig overlever, som jeg hiærtelig ønsker og beder om, skal være min eneste Arving«. Det er så hende, hvem det, »om hun min dødelig Afgang overlever, tilkommer og tilfalder at besørge min Begravelse, saaledes, som hun finder for got og kan være baade sømmelig og tarvelig«. Hun døde i januar 1760, 82 år gammel af brystsyge og blev begravet i Helliggeist Kirke 16. januar.²⁷

Det kunne være af interesse at se, hvordan en velhavende borgers hus så ud midt i 1700-tallet; derfor gengives her i det efterfølgende noget af vurderingsforretningen i 1766.

Da frøken Ernst flyttede ind i sin erhvervede gård, fik etatsråden den første sal, »Sahlen«, til bolig, medens hun selv beholdt stueetagen. Alle værelserne var beklædt med brystpanel, og herover var tapetet, indrammet med forgyldte trælistes. Ved siden af porten havde frøken Ernst en gennemgående sal med silketapet. I loftet var et oliemaleri (plafond) »Ziirlig mahlet«, indrammet af stukkatørarbejde; i salen var desuden en fin vindovn på fire

messingklædte fødeler, pyntet med 16 messingknopper som det var skik dengang, strakte herskabets appartementer sig fra gadehuset til et sidehus, som her var af bindingsværk og ved en tværbgning dannede en gård. I sidehuset fortsattes frøken Ernst's suite med en sal på fire fag. Tapetet i denne sal var »i positurer mahlet Lærred«, dørgerichter af billedhuggerarbejde, hvis udskæringer var forgyldte; også her var loftet dækket af stukkatørarbejde. En stue på tre fag beklædt med brystpanel og voksdug og med indlagte hollandske fliser ved vindovnen har antagelig været spisestuen, da her ved siden af var et stort køkken. Imellem køkken og spisestue var en »geheime Trappe« opført, som forbandt stuen og førstesalen, hvor etatsrådinden havde sine værelser.

Inde i gården i hjørnet var hovedtrappen. En syv trins stentrappe forsynet med jernrækværk førte op til en repos, hvorfra man kom ind i en forstue, og her førte en italiensk trappe videre op til loftsetagen.

Imod Østergade på første sal var en gennemgående sal på tre fag, hvis vægge var betrukket med gyldenlæder. I loftet et hvælvet gipsdække af stukkatørarbejde. Rummets fornemste smykker var en åben kamin »Ziiret med et Speigl Glas, som er indfattet udi en forgyldt Ramme samt Eet Kongl. Portrait«. Det har antagelig været et maleri af kongen, som hendes fader ved en bestemt lejlighed havde fået foræret af majestæten selv. Ernst's forgænger Lambert van Haven efterlod sig også et portræt af kongen i forgyldt ramme.

I sidehuset kom man på første sal ind i en sal på fire fag med gamle »Tapetzerier« og en åben kamin. Endnu en sal på tre fag, hvor der var vævede tapeter. Så kom den forstue, hvor den geheime trappe gik videre op. Derefter to sale, den ene på fire fag med samme betræk som den forrige, den anden sal var på tre fag betrukket med »trykt Maqvej og grønt udsydt Silketøy«, et soveværelse en prinsesse værdig.

Igennem tværbygningen, som var tre etager høj, kom man ind i næste baggård, hvor der var stald til fem heste og et kuskekammer, samt tre remiser med porte for; derover var foderlofter, samt flere kamre. I baggården fandtes vandopstander med pumpeværk, hvor en ledning førte ind i haven.

Adskilt fra gården med et plankeværk var en have på 938 kvadratalen med adskillige frugttræer og et grundmuret lysthus, samt en fontaine. Lysthuset var femkantet med en kuppel belagt med blik, indvendig var væggene og hvælvingen gipset; under vinduerne i væggen var fire skabe, endvidere indeholdt lysthuset en grotte indfattet med spejlglas. Haven var forsynet med en korsbuegang af »Spolerværk«, og derunder i stenramme en grotte med et springvand, smykket med adskillige figurer af bly. To hjørnelysthuse af sprinkelværk fuldendte arrangementet, der passede til en rokokofrøken som frøken Ernst.²⁸

Selvfølgelig fordrøede et så stort hus mange tjenestefolk. Efter skattemandtallet fra 1762 boede der foruden etatsrådinden og frøken Ernst, jomfru Margrethe Weinmann, som var husets jomfru, etatsrådindens fruerpige, frøken Ernst's frøkenpige, en stuepige, en kokkepige, en tjener Søren Ringbolt og en kusk. Tjeneren tog sig af frøken Ernst's ejendomme, en lå i Lille Kongensgade på hjørnet af Ulkegade, tæt ved St. Nikolaj Kirkegård, en anden i Ny eller Store Kongensgade, hvilket hus kaldtes »Møllen«; en tredje ejendom lå i Kattesundet, og desuden ejede hun første prioritet i Røde Vejmølle Kro og måske en enkelt mere.²⁹

Tilsyneladende har frøken Ernst ikke efterladt sig noget billede af sig selv eller sin familie, som kunne vise hendes træk og hendes personlighed, men vi er i stand til at citere en humoristisk beskrivelse af hende af en ung mand på den tid, d.v.s. omkring 1757-59. Forfatteren har moret sig med at nedskrive en karakteristik af ca. 400 i København boende unge frøkener eller jomfruer, om-

fattende pigernes udseende og temperament, samt deres familieforhold og formuesomstændigheder, oplysninger, der kunne tænkes at bruges af en ung mand, som var i færd med at vælge sig en ung dame til livsledsagerinde. Oplysningerne er skrevet ned i en protokol, som forfatteren har kaldt »Kort Underretning For En Libhabere af dem som ere indlemmede udi Det Elphenbeenske Societet«, og kan være ganske kortfattede eller mere fyldige. De unge pigers navne var sjældent anført, men det er alligevel med noget besvær lykkedes at bryde anonymiteten i knapt 100 tilfælde. Frøken Ernst, der er ældst af flokken, får følgende omtale: »Er grim, til alders, malicieux, ser ud som en løvinde, lever galant, er forstandig, haver nogle adoranter, holder heste og vogn, har hen imod 20.000 rd., er arrig og hastig, har sin egen gaard. Faderen var general bygmester og etasraad.

Ond og arrig
dog ey karrig«.

I marginen er tilføjet: »Fr. Ernst«.³⁰

At hun har været grim, er måske forklaringen på, at hun forblev ugift til trods for hendes formue. Frøken Ernst var på den tid, forfatteren skrev om hende, 43-44 år gammel, så det passer, at hun var til alders; om hun har set ud som en løvinde og været ondskabsfuld, det ved vi ikke, men i sin karakter viste hun, som vi senere kan læse, en beundringsværdig villiestyrke, ligesom en løvinde for at redde sine unger, da resterne af hendes formue truedes med at blive ædt op af en grådig advokat. Der er ingen tvivl om, at hun har været godt begavet, da hun alene som kvinde startede og videreførte to virksomheder til trods for, at hun manglede kendskab til handel og fabrikation. Det hørte til tidens galante selskabsliv at kurtisere kvinderne, det er derfor nok troligt, at hun har haft en eller flere intime venner. Det er også sandsynligt, at

hun har været hastig, det tyder mange ting på, bl.a. at der ikke gik ret lang tid, inden hun reagerede på kollegiets breve.

Hendes store hus med de mange tjenestefolk, ødselhed i klæder og stor selskabelighed har sikkert kostet hende mange penge, som renterne af hendes formue næppe har kunnet bære, og dette har antagelig ført hende ind på tanken om at tjene flere penge, som vi i det efterfølgende kan læse om.

I de kredse, som frøken Ernst gennem sit slægtskab hørte til, kunne hun ikke undgå at tale tysk og fransk; om hun har været musikinteresseret, ved man intet om, men at hun har haft interesse for litteratur, bærer Bolle Willum Luxdorph's dagbøger vidne om. Han, som var embedsmand og forfatter, var meget litterært interesseret og skrev i sin dagbog 2. marts 1779: »Frøk. Ernst skikkede mig Copie af Marchskrigerens C:te Welldones eller St. Germans eller Jerusalems Skomagers Brev«. Luxdorph nævner iøvrigt frøken Ernst flere gange i sin dagbog.³¹ 29. december 1769 skriver han, at hun skal have gjort opbud, og 20. september 1774 fortæller han, at der har været ildløs i hendes gård i Østergade. »Nogle meente, det var paasat«. Efter branden fik hun af brandforsikringen udbetalt 300 rd.³²

Som kort fortalt i indledningen, indgav frøken Ernst til kongen en ansøgning om at måtte anlægge et »Engelsk Olie-Hør Hegleri«.³³

Kommercekollegiets kommentarer ved forelæggelsen til kongen giver et udmærket syn på, hvad man der tænkte om frøken Ernst's duelighed som fabrikant og hendes pekuniære forhold.

Frøkenen selv var fuld af optimisme og håbede på at drive sit foretagende til den fuldkommenhed, som med tiden ville overflødiggøre al import fra udlandet. Hun drømte endog om at udvide fabrikken, således at hele landet kunne blive forsynet med hendes billige varer, hvilket hun søgte at bevise rigtigheden af ved at producere prøver af den grovest heglede hør, som nu solgtes for 7 sk.

pr. pund, men som efter hendes engelske metode kunne raffineres til at sælges for 3 mark pr. pund.

Regeringens hensigt havde jo længe været, at foranstaltningerne til handelens og fabrikationens fremdrift skulle »blive det Almindelige til Nytt«, så »mange fattige Folk har Leilighed at tilarbejde sig derved nødtørftig Føde og Underholdning«. ³⁴ Derved ville man opnå at skaffe beskæftigelse til byernes borgere, navnlig i København, hvor handel og manufakturer var koncentreret; ³⁵ her rådede stor fattigdom i modsætning til de forholdsvis få velhavere – deriblandt frøken Ernst – der førte et overdådigt liv, som regeringen måtte begrænse med en lang række love. Desuden opnåede regeringen det valutamæssige gode, at »Pengene, som nu gaar ud til fremmede Fabriquer, kan blive her i Landet«. ³⁶

Kommercekollegiets forestilling, som var på fem punkter, blev ledsaget af forskellige anmærkninger til sagen:

Punkt 1. »At Hun maae overalt i Deres Majts. Riger og Lande lade sælge dend paa hendes Fabrique hæglede og Sorterede Hør samt ingen anden sælge Hæglet Hør og Blaar uden de, som Hun dertil beskicker; Til hvilcken Ende dend, som paa Fabriquen forarbeides skulle med Fabriquens Stempel merckes«.

Hvor fordelagtig denne indretning end syntes at kunne blive, fordi den gav mulighed for øget aktivitet inden for lærredsproduktionen, mente kollegiet dog, at dette var af alt for stor vigtighed til, at man kunne træffe aftale om det. At een nu alene måtte handle med heglet hør, ville være at krænke kræmmerlaugets artikler, men kollegiet kunne gå med til, at hun forhandlede sine egne produkter i Hans Majestæts riger og lande og ved sådanne personer, som hun selv fandt for godt.

De næste tre punkter (2-3-4) handlede om tolden på den indførte hør og de redskaber, som skulle indføres; samt om, at de folk, der skulle antages til hegleværket, måtte være fri for udskriv-

ning, hvervning og indrullering, såfremt de ikke hørte til matros- eller soldaterlægd.

Punkt 5 sagde, »at Hun maae tage i Interessentskab med sig eller afstaae det erholdende Privilegium til hvem Hun dertil udseer. Om dette sidste er vel fornødent, der først giøres allerunderdanigst ansøgning«.

Frøken Ernst's ansøgning til kongen indeholdt også en bøn. Til det fornødne lager af råhør behøvede hun en betydelig kapital på visse tider, og da hun havde bundet sine egne penge heri, manglede hun driftskapital i det tidsrum, indtil hun havde fået penge hjem for de færdige varer. Derfor ansøgte hun om Hans Majestæts allernådigste garanti til et banklån på 12.000 rd.

Kollegiet syntes, det var en betydelig kapital at sætte »paa vove«, når man hos supplicantinden kunne befrygte en vis uskikkethed som fabrikant. Men på den anden side var hun »en Persohn allerede til Aars«, som ved kongelig dispensation var sat til at styre sine egne midler, der alene »som vitterligt« efter etatsråd Foss skal have beløbet sig til 36.000 rd., ligeså »haver Hun endnu bestandig passeret for et fornuftigt og arbeidssom Fruentimmer«. Denne sidste passus kunne tyde på, at hun før den tid har beskæftiget sig med et eller andet erhverv. Men det er dog muligt, at hun kan være i gæld, skønt hun har fået en anselig arv og bevislig besidder ejendomme, fortsatte kollegiet og henstiller til majestæts forgodtbefindende at resolvere – hvis en approbation skulle ske – at garantien for det første ikke måtte vare længere end 5-6 år, og for det andet skulle der til mere sikkerhed pålægges frøken Ernst hver december og juni termin at indsende en nøjagtig beskrivelse om fabrikkens tilstand, og hvor meget af hør og blå der er indkøbt på samme tid af året, samt hvor meget heglet hør deraf igen er solgt. Også af banken skulle man forlange efterretning for at erfare, om hun efterhånden afbetalte den lånte sum.

Den kongelige resolution forelå den 7. juni 1765, og den 13. i samme måned fik direktørerne for banken underretning. Man kan tænke sig frøken Ernst's sindstilstand, da hun kørte op foran banken i sin karrosse og med den kongelige garanti i hånden anmodede om et banklån på 12.000 rd., men kun fik en fjerdedel – et lån på 3.000 rd. Banken har antagelig forlangt sikkerhed for lånet, foruden den kongelige garanti, og det har hun åbenbart syntes var overflødigt, når kongen ved sin garanti hæftede for beløbet.³⁷

Derefter indsendte frøken Ernst den fordrede efterretning om hendes fabriks tilstand og gjorde opmærksom på, at hun nogle måneder senere behøvede de resterende 9.000 rd., hvilken udbetaling banken anmodedes om af Kommercekollegiet den 14. december 1765.³⁸ Det ses ikke at have givet noget resultat. Året efter søgte hun at rejse penge ved en omprioritering af sine ejendomme, bl.a. gården på Østergade (11. juni 1766), som efter delvis ombygning af mellembygningen blev indrettet til fabriksbrug: fabrikslokaler, lagerrum til hør og blår og til færdige varer, desuden til folkekøkken og folkekamre, da de ugifte svende og drenge havde kost og logi hos deres arbejdsgiver. I kælderens mod Østergade, som tidligere var udlejet til butik med beboelse, blev indrettet en bod, hvor hun solgte sine produkter.³⁹

Den hør, som frøken Ernst anvendte, kom fra Rusland. Det var oliehør, af hvis frø man pressede olie (linolie), medens man af stænglernes indre udvandt de lange basttaver, som kunne være fra 0,60 m til 1 m lange. Hørren måtte ruskes op med rod og derefter gennemgå en lang række processer, inden den blev pakket i baller og indskibet i Riga.

Regeringen søgte også her i landet at opmuntre bønderne til at dyrke hør, men det faldt af forskellige årsager ikke godt ud. Den hør, som blev dyrket her i landet, såede man tæt, hvorfor

den ikke blev grenet ved roden, men fik lige stængler med lange, stærke og fine taver, men den var for dyr. I Rusland, hvor jorden var billigere, blev hørren sået mere spredt. Det gav grovere hør og flere stængler med flere frø til olieudvinding, hvorfor den kunne købes billigere end den danske. Desuden var det billigere at indføre hørren i halvfærdig stand og så begynde med heglingen, som frøken Ernst gjorde.

Hørstænglerne består indvendig af bast; men inden man udvinder den, må man først knuse det indvendige og det udvendige trælag; først derefter kan man bearbejde hørrens bast, som inden heglingen består af båndagtige sammenhængende taver (der altså endnu ikke er isolerede fra hinanden), men til spinding derimod er taverne isolerede, hvilket man opnår ved heglingen.

Heglingen er altså en spaltningproces, som er en slags kæmning med spidse nåle. På den tid frøken Ernst begyndte, havde man nogle heglemaskiner, der var ret primitive, og der fordredes vind- eller vandkraft til at drive dem. Frøken Ernst havde ingen af delene, men hun klarede sig med håndhegling.

En håndhegle består af et bræt med flere rækker lange spidse ståltænder; de skal være spidse for at trænge ind, og være tykkere ved roden for at virke spaltende, være glatte og elastiske for at give efter, når man trak tavebundtet. Man heglede først den halve længde, idet man med højre hånd slog den fri ende, som var udbredt som en vifte, ned mod tænderne, idet en skærm anbragt på brættet hindrede, at man slog bunden for dybt ned. Heglens dybde var bestemt til at rumme de korte taver, hegleblåren, som blev stikkende i heglen, når man trak bundtet til sig. Efter at man havde vendt bundtet, begyndte man fra den anden ende. Man heglede flere gange, først med en grov hegle, senere med tættere og finere hegler, indtil fire eller fem hegler, med afvekslende grad af tæthed. Man gentog heglingen flere gange, så-

ledes at man, for hver gang man heglede, trak bundtet et større og større stykke gennem heglen, indtil den ene halvdel af bundtet var gennemheglet. Hvis man mærkede modstand mod trækket, måtte man opgive at trække, da ellers alt for meget hør gik til blå; man måtte da løfte bundtet op og ud af tænderne og slå det ned igen, nærmere den fri ende. Tid efter anden udtog man en del lange taver, der var blevet siddende i heglen, og ordnede dem som »kort hør«, og herefter løftede man blåren ud og sammensvøbte den på en særlig måde. Blårmængden var højst forskellig; det kom dels an på hørrens beskaffenhed, og dels på de folk, som arbejdede med hørren. Var det øvede folk, som arbejdede, gik der ikke så meget til blå, men var de uøvede, kunne blot to arbejdere forringe den færdige hørs kvalitet og mængde. Frøken Ernst havde i sit brød, da det gik godt, ca. ti arbejdere, men en overgang dog kun tre mand. Hver mand kunne normalt hegle 100 kg skættet hør i 120-160 arbejdstimer og deraf få ca. 38 à 45 kg heglet hør, medens resten var blå på nær et par procent. God og ren skættet hør tabte ved behandling på tre hegler efterhånden omtrent sin halve vægt i skæver og blå. Heglingen var forbi, når den kun gav minimalt blå.

Frøken Ernst havde 37 håndhegler i alt, det svarede til en arbejdsstyrke på ca. ni heglere, plus en sorterer og heglemester.

Den engelske metode, hvorpå frøken Ernst's fabrik var anlagt, »var ikkuns faae Andre tilforn bekiendt i Engelland«, da det var en hemmelighed, og hendes hørsvingeri var det første her i landet i sin slags; antagelig drejede det sig om den »våde hegling«.

Hvis man kommer taverne i næsten kogende vand, kan man opløde det kit, som binder elementtaverne sammen, så meget, at man ved at trække i taverne kan få elementtaverne til at glide fra hinanden, uden at taverne går over, men man må ikke trække for stærkt. Lader man taverne tørre igen, klistrer de atter sam-

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST

Frøken Frederica Louise Ernst's segl, efter et brev i Rigsarkivet. Et skjold med en femtakket krone over, på siderne slyngende rosenegrene. Midt i skjoldfeltet et stort hjerte, delt af en skråbjælke, hvori er tre stiliserede roser. Over hjertet frøken Ernst's for bogstaver F L E

men; derved får man længere og finere taver, så man kan spinde tyndere garn.

Inden den skættede hør gik til hegling, kaldtes den »svinghør« efter det tyske ord for at skætte: *schwingen*; derfor kaldtes frøken Ernst's virksomhed nogle gange i brevene for »Hørsvingeri«.⁴⁰

Den ny toldtarif i 1768 forhøjede tolden fra 60 sk. til 1 rd. 64 sk. pr. skippund hør og fra 20 sk. til 1 rd. pr. skippund hamp; det betød, at hendes årlige indførsel af 300 skippund hør og af 50 skippund hamp blev ca. 400 rd. dyrere, hvorfor hun indsendte en ansøgning i 1769 om at få nedsættelse af tolden, da hun ellers ikke kunne fortsætte sit hørhegleri.⁴¹

Frøken Ernst fik forhøjet brandpolicen i gården på Østergade fra 6.600 rd. til 12.000 rd. den 11. juni 1766; og samme dag lod justitsråd Hans Riegelsen det gamle lån på 6.000 rd. indfri, og gav frøken Ernst et nyt lån i stedet for på 10.000 rd., men det var ikke nok.⁴²

Den 28. april 1767 ansøgte frøkenen Kommercekollegiet om, »at Banqven maatte tilholdes uvægerlig at udbetale hende de fulde 12.000 rd.«, hvorom kollegiet gjorde forestilling til kongen.

I forestillingen siges det, at efter de oplysninger, hun selv havde indsendt, og efter den synsforretning, som to kommitterede fra kollegiet den 22. januar havde foretaget, beløb fabrikkens værdi og forråd af varer sig til 19.500 rd., der var altså valuta nok. Men kollegiet vidste ikke, hvilke bevæggrunde banken havde til at nægte frøken Ernst den fulde sum på 12.000 rd., som de havde lov til efter deres kgl. octroi. Kollegiet ville henstille, at hun selv skaffede lånet uden afkortning ved at benytte den allernådigste forundte garanti, så længe de foreskrevne vilkår varede. Kongen underskrev den nedennævnte resolution, som lød:

»Da Banquen efter den allernaadigst meddeelte Octroye, haver en fuldkommen frie Disposition i at gjøre Udlaan og tage de Regler, den finder til sin Sickerhed fornøden; Saa faaer Jomfrue Friderica Lovisa Ernst Selv sammesteds forskaffe sig Credit ved hielp af Vores allernaadigste Garantie, som Vi i den ved Vores Høytsalige Hr. Faders Resolution af 7de Juni 1765 fastsatte Tid og paa de derudi foreskrevne Vilkaar allernaadigst ville fremdeles hende forunde. Givet paa Vort Slot Christiansborg udi Vores Kongel. Residence Stad Kiøbenhavn den 12te May 1767«. ⁴³

Efter denne resolution fik hun ordnet sit forhold til banken, som gik med til at lade hende få et udlån på 12.000 rd., som hun måtte tilbagebetale om seks år. Renten blev udregnet for hele udlånsperioden og blev straks betalt til banken, førend hovedstol minus renten blev udbetalt til frøken Ernst med 10.000 rd., en låneform der endnu bruges af banker. ⁴⁴

Den 6. maj 1771 ansøgte frøken Ernst, om den kongelige ga-

ranti, som udløb 11. juni s.å., måtte forlænges i 10 år, og samtidig anmodede hun, om de erlagte renter måtte godtgøres hende. Kollegiet forelagde det for kongen, men så ikke grund til at godtgøre renterne, da hun forrige år havde fået 200 rd. i årlig præmie i stedet for eftergivelse af tolden på fremmed heglet hør ifølge toldrullen af 1768, så længe hun holdt »Svingeriet« i sin daværende stand og drift.

Således havde hun tid efter anden fået understøttelse til sin virksomhed, som ikke havde svaret til de forventninger, hun havde givet udtryk for i sin oprindelige ansøgning, ligesom her fandtes langt betydeligere fabrikker, der ikke kunne forvente sig samme hjælp. Endvidere lod kollegiet året før ved General-Magasinet's kræmmere foretage et eftersyn af »hendes saakaldede Hør-Svingerie«, og ved den lejlighed opgjorde de fabrikkens forråd og redskaber til 16.911 rd. værdi, samt arbejdernes tal til 10 à 12 stykker, som daglig holdtes i arbejde. Kort og godt, kollegiet vilde ej heller vove at give mindste anledning til garantiens fortsættelse, da de heller ikke vidste, hvorvidt den ansøgte garanti kunne løbe eller ikke, da ansøgerindens kredit »grunder sig paa en blot Gising og Formodning, uden at Vi ere i stand til at kunne bestemme hendes Suffisance og Formuenhed«.

Efter denne forestilling resolverede Hans Majestæt, at det ansøgte ikke kunne bevilliges, men at hendes engang forundte garanti måtte indfries til forfaldstid.⁴⁵ Dette afslag fik frøken Ernst den 16. maj. Den 18. juni indberettede banken, at de havde skrevet til frøkenen om at indfri sit lån, og da det ikke var sket, anmodede banken Finanskollegiet om at måtte få de 10.000 rd. udbetalt med 4% rente fra januar 1771 mod forskrivningens overlevering og den kongelige garantis tilbagegivelse. Til svar fik banken at vide, at Finanskollegiet mente, at det tilkom banken selv på lovlig måde at gøre sig betalt af frøken Ernst. Derefter skrev banken til frøke-

nen, som 1. august svarede, at hun endnu ikke havde fået resolution på sin ansøgning om at betale ved transport på sine fordringer i Vestindien. Hun håbede, at det måtte bevilliges hende, idet hun i manglende fald ikke kunne indfri sit gælds-brev, efterdi hendes formue bestod i disse vestindiske fordringer og i hendes anlagte hørheglari i København.⁴⁶

Det er første gang, vi hører hendes vestindiske fordringer omtalt; hidtil har hun ikke omtalt sin formue, hverken da hun optog banklånet eller søgte den kongelige garanti. Er sandheden om hendes hørsvingeri ikke den, at hendes formue var så hårdt indefrosset, at hun ikke så anden udvej til at skaffe det daglige brød end at anlægge sit hørheglari og prøve en ny udvej?

Hvornår hun begyndte på det vestindiske foretagende, vides ikke med sikkerhed, men hun skrev 12. januar 1778, at hendes »Midler i 17 Aar har staaet frugtesløse hen i Vestindien«, d.v.s. fra 1761.

30. august 1754 blev den handel, der hidtil var monopoliseret for det Vestindisk-guineiske Kompagni, åbnet for alle kongens undersåtter i Danmark, Norge og Slesvig, men samtidig blev den handel med slaver, som stadig væk havde været tilladt, belagt med den klausul, »at de i Africa kiøbte Slaver maae ingenlunde henbringes eller sælges andensteds end til de danske Colonier i America«. I samme forordning blev de danske undersåtter fritaget for told af slaver, når de handlende var forsynet med pas fra det Vestindiske Rente- og General-Toldkammer og dertil brugte kongelige undersåtters skibe direkte fra Guinea. Denne chance har frøken Ernst udnyttet.⁴⁷

Frøken Ernst var medinteresseret i et handelshus, som havde sine egne skibe og en sukkerplantage på St. Croix. Indehaveren Johan Adolph Gravenhorst var nylig død på St. Thomas den 12. januar 1770. At frøken Ernst har handlet med slaver, er sikkert

nok. I kammeradvokatens skrivelse den 23. april 1772, hvor han gør rede for Gravenhorst's bos tilstand, hedder det: »deels ogsaa paa de Folks Tilstand, hvor hun har Penge til gode for Slaver«. ⁴⁸

Slavehandel var et farligt foretagende for dem, som ikke kendte nok til handelen. Man kunne tjene mange penge, hvis man var heldig; men var man uheldig, kunne det gå, som det gik det Guineiske Handels Societet, der var det samme som det under Bargum og Gustmeyers Enke bestående Slavehandels Societet, der fik en octroi 18. marts 1765. Societetet havde fået overladt forterne Christiansborg og Fredensborg med tilhørende loger på Guinea-kysten i 1765, men handelen betalte sig ikke. ⁴⁹

Direktør Frederik Bargum måtte forlade landet efter nogle uheldige pengetransaktioner. Så uheldigt gik det dog ikke for frøken Ernst. Men situationen var alvorlig nok. Fra St. Thomas erklærede bogholder Jens Gerner, der havde med dødsboet at gøre, »at Boet bliver fallit og ingen Betaling er at vente. Imidlertid er Skiftet endnu ikke sluttet«. ⁵⁰

Det er mærkeligt, at hendes foretagende brød sammen netop på det tidspunkt, da slavehandelen var i rivende udvikling. Man har tal, som illustrerer slavebestandens vækst på St. Croix med matriklerne som kilde. Den store tilvækst begyndte efter statens overtagelse af øerne i 1754. Her vises antallet af negere på hele øen St. Croix i de følgende år:

1758	1766	1775	1786	1792	1803
11.807	17.197	23.384	22.095	21.840	26.527

Det vil ses, at tallet for 1758 til 1766 var pænt stigende, medens fra 1766 til 1775 antallet viser en næsten explosionsagtig udvikling, for så at nærme sig en mere rolig tendens.

Måske var det hollænderne med deres hårde konkurrence, der næsten beherskede al handel på øerne, som var skyld i Graven-

horst's og andre købmænds dårlige forfatning; måske har han givet usolide kunder for stor kredit eller han var ikke dygtig nok til slavehandelen. Et lille eksempel: der fortælles om en kunde, der ville købe en ung mandsslave, at han slikkede slavens hage for at sikre sig, at det ikke var en ældre slave, som sælgeren havde barberet. Slavehandelens priser afgang af kvaliteten af de udbudte slaver, af alder, køn og sundhedstilstand. For nyimporterede slaver, de såkaldte »Buraler«s vedkommende var deres afrikanske stamme afgørende, idet de forskellige negerstammers medlemmer var højt forskelligt egnede til arbejdet. Også for de enkelte slaver indenfor en givet besætning gjorde der sig store prisforskelle gældende efter vedkommendes arbejde og oplæring. Billigst var marknegrene, højest en tømmermand, som kostede omkring 1125 rd., en murer 600 rd., en møllersvend 500 rd., en sukkerkoger 350 rd., en romdestillerer 300 rd., en fyrpasser 300 rd., o.s.v. Sygeligheden var stor, ca. 10% af en plantages besætning.⁵¹

Frøken Ernst opgjorde selv sit tilgodehavende i Gravenhorst's bo 5. september 1772 til 38.344 rd. 4 mk. 15 sk. og hos procurator Christian Anton Seybeck, der var hendes befuldmægtigede der på stedet, som skulle sørge for at inddrive hendes fordring i Gravenhorst's bo, 9.950 rd. 2½ sk., rundt regnet 50.000 rd. Det er ikke så underligt, hun har siddet i svære pekuniære vanskeligheder.⁵²

Nu vender vi tilbage til København, hvor hendes lån er opsagt, samtidig med den kongelige garanti.

I mellemtiden indsendte frøken Ernst den 23. maj 1771 en ansøgning, om Hans Majestæt vil tage i betragtning hendes tilgodehavende i afdøde Gravenhorst's dødsbo og hos procurator Seybeck i Vestindien for de 10.000 rd., hun imod den kongelige garanti havde modtaget.⁵³ Svaret var benægtende. Finanskollegiet tilstillede Kommercedeputationen bankens og frøken Ernst's promemorier

og skrev, at det ville være nødvendigt at erkendte sig om frøkenens hørhegleris tilstand, og hvilken betydning det havde for de fattige. Magistraten undersøgte forholdene i en synsforretning den 15. oktober: »Hvorefter den heele Masses Værdie var 300 rd. og Arbejdere 3 i Kongl. Tjeneste staaende Soldater, men ingen af Byens fattige Indvaanere«. ⁵⁴

8. november 1771 udstedtes en kongl. obligation på 10.000 rd. til banken, og otte dage senere indsendte kammeradvokaten udkast til stævning, hvorefter advocatus regius kunne indtale Hans Majestæts ret i hendes tilgodehavende fordringer i Vestindien, såvel som i hendes herværende ejendomme. ⁵⁵

20. november indsendte kammeradvokaten udkast til bankens transport og den kongelige obligation med de vestindiske fordringer, da advokaten mente, at man ikke kunne indtale kongens ret, førend kongen havde adkomst. Han mente derfor, at frøken Ernst skulle give Hans Majestæt Kongen kopi på hendes tilgodehavende i Vestindien; hvis hun ikke ville give kongen denne kopi, da var der intet andet tvangsmiddel imod hende end at gøre arrest i dokumenterne og siden efter forføre med dom og execution. ⁵⁶

Kammeradvokaten skrev under 22. november 1771 til Finanskollegiet, om han snarest måtte få frøken Ernst's obligation til banken og dennes transport herpå, samt om bankens regning på renterne, da dokumenterne helst skulle besørges endnu i år med de udgående skibe, da i manglende fald 6 à 7 måneders tid ville tabes, og andre kreditorer kunne frygtes at indkomme med fordringer i mellemtiden; men først den 28. februar 1772 fik kammeradvokaten alle dokumenterne med ordre til med første skibslejlighed at sende dem til inddrivelse i Vestindien hos advocatus regius Jacob Schwartzkopff. ⁵⁷

16. marts 1772 søgte frøken Ernst, om de forstrakte 10.000 rd. måtte udvides, og om Hans Majestæt i sit navn ville lade hendes

tilgodehavende i Vestindien inddrive til afbetaling på dette forskud, samt i mellemtiden lade sin fordring henstå uden videre proces. Hun påberåbte sig, at hendes kredit var spildt, og hun håbede, andres medlidenhed ville hjælpe fabrikken på fode, »hvorved hun og utallige Fattige ernæres, men at Haabet ville forsvinde, i fald andre Creditorer skulle befrygte samme for den Kongelige Fordring at blive borttagen«. ⁵⁸

4. april forlangte kammeradvokaten betænkning, om den tilbudte fordring var god, og hvilke midler til fordringens inddrivelse der var at tage. 23. april var svaret dette: at hvad hendes vestindiske fordringer angik, da kunne kammeradvokaten umuligt bestemme deres værdi, da det ville komme an på, dels Gravenhorst's bos tilstand, dels hvor stor sum hun skyldte til kongen, dels også på de folks tilstand, hvor hun havde penge til gode for slaver. Hendes ejendomme og effekter var af liden betydning, og hendes værdier var pantsatte med første og anden prioritet, dels til banken, dels til private folk, for eksempel ejede hun første prioritet i Røde Vejrmølle Kro på 6.500 rd., på hvilken hun igen havde lånt hos oplagsskriver Dreyer 4.000 rd. og endvidere hos guvernør Soetmann 2.500 rd., i alt 6.500 rd. Desuden var hørsvingeriet i alt vurderet til 215 rd. 40 sk., hvilket igen var overleveret hende mod kaution.

Kammeradvokaten mente, efter sådanne omstændigheder var der ikke udsigt til, at hendes effekter her i landet kunne indbringe noget, hvorfor hendes fordringer i Vestindien var det eneste, man kunne holde sig til, hvilket måtte ske således: først tage dom over hende her, derefter sende alle dokumenterne til advocatus regius til inddrivelse på lovlig måde, og ligeledes måtte der gøres execution i hendes effekter her: møbler, gårde, huse og ejendomme. Det kom an på kongens nåde, om hendes effekter måtte blive fri for auktion indtil videre, da det skønnes, at Hans Majestæt ikke ville have nogen fordel heraf. ⁵⁹

Efter kongelig resolution 11. maj 1772 pålagdes det at fuldføre sagen mod frøken Ernst, men ifald der måtte komme mere ind, end majestætens fordring beløb sig til, skulle det overskydende beløb udbetales hende.⁶⁰

Imidlertid havde kammeradvokaten gjort arrest i fabrikken, og da man var kommet til hørsvingeriet, fandt man kun et lille forråd af hør og blår. Frøken Ernst fortalte, at redskaberne var til liden betydning for hendes gælds afbetaling, men for hende af stor vigtighed, da det var det eneste, hun havde at ernære sig af; derfor indsendte hun en ansøgning om at måtte befries for arrest i hendes fabriksredskaber, imod at hun blev ansvarlig for dem. Kammeradvokaten forespurgte derfor, om disse redskaber, som var belagt med arrest og siden udlagt ved execution, måtte forblive under hendes rådighed til hendes nærings fortsættelse. Ligeledes om den liden beholdning blår skulle sælges ved auktion eller måtte betros frøken Ernst efter rettens overlevering til salg, samt om det lidet hør, som var på lager, måtte forarbejdes og sælges af hende.

Frøken Ernst's andragende blev imødekommet. Hun fik redskaberne overladt til brug, men de rå materialer af hør og blår til forarbejdning og udsalg fik hun kun mod kaution, således at hun skulle indbetale til kammeradvokaten de penge, som salg af disse varer indbragte.⁶¹

Så bliver der en lille pause til 6. august 1772, da frøken Ernst på denne dato anholdt om forskud til indkøb af 150 skippund hør, som plejede at være hendes vinterforråd. Der lå opkøbt til hende i Polen en større mængde hør for sådan en pris, som man aldrig før havde vidst af i Danmark. Når urolighederne blev stillet, hvilket antagelig ville ske til foråret, kunne hun give anledning til, at linnedfabrikkerne kunne sælge lige så billigt som andetsteds. Hun kunne ikke tro, at hendes beskæftigelse med at anlægge en rigtig »Engelsk Hør Fabrik« og erholde prima materialer til usæd-

vanlig billig pris skulle blive til intet, hvis et pengelån til lidt over 5000 rd. blev nægtet hende.

Hun ville forevise konnossement, og lade hørren oplægge et sikkert sted og deraf tid efter anden hente det, hun behøvede, og forud betale, »ligesom hendes Kræfter tillade at arbejdede og sælge til, som er den eneste Maade hun kan hielpes til at fortsætte denne nyttige Fabrik, hvis Undergang vilde foraarsage utallige Fattiges Jammer«. Så derfor måtte hun forstrækkes med penge til hørrens betaling, samt fragt og told. Til overflødighed ville hun stille kaution, så Hans Majestæt på denne måde intet risikerede derved, men hun bad om, at ansøgningen måtte bønføres så betids, at det fornødne kvantum hør kunne forskrives, da ingen skipper ville indtage den for sent på året.

Hun oplyste, at grunden til hendes ansøgning var hendes fabriks vigtighed – påstår hun – ved export til Christiania og Christianssand. Hun mente altid at kunne holde konkurrencedygtige priser, så hun kunne forsyne begge rigerne, da hun havde redskaber og folk dertil.⁶²

Til hendes drømme svarede Kommercedeputationen: »Da samme ikke var forsynet med noget Fond, saa kunde den ej heller indlade sig i bemeldte Ansøgning«. ⁶³

Den 18. august melder kammeradvokaten, at doktor Rebhun's dødsbo har holdt execution og udlæg i frøken Ernst's effekter med 404 rd. 2 mk. 9 sk., og anmoder, om nødvendige dokumenter måtte tilstilles ham.⁶⁴

Men i august dør frøken Ernst's stedmoder etatsrådinde Margrethe Elisabeth Ernst, født Weinmann, 94 år gammel. Hun blev bisat fra Helliggeist Kirke den 27. august 1772, for senere at blive ført til Viskinge Kirke, hvor hendes afdøde mand var blevet begravet i 1750. Frøken Ernst og stedmoderen havde allerede den 30. maj 1764 oprettet et testamente,⁶⁵ hvori de gensidigt

indsatte hinanden som universalarvinger. Etatsrådinden havde ikke skiftet ved sin mands død, men nu indsatte hun »min kiære Datter« som arving. Frøken Ernst indsatte på sin side »min kiære Stif Moder« som arving, dog med undtagelse af en reserveret kapital, hvis sum var indføjet i et pro memoria, som de to havde undertegnet og forseglet. Etatsrådinden havde ikke selv nogen børn, men fire stedsønner fra sit første ægteskab. Etatsrådinden var 23 år gammel, da hun den 2. september 1701 holdt bryllup med den 61-årige enkemand, borgmester, etatsråd Anders Jacobsen, som døde i 1717 og efterlod hende 8.000 rd. Hans børn var jævnaldrende med hans nye kone. Frøken Ernst havde så langt, hun kunne huske tilbage, ikke haft nogen anden moder. Der er noget, som tyder på, at der bestod et godt forhold imellem dem.

Selv om etatsrådindens død berørte frøken Ernst dybt, var arven efter hende dog en slags trøst; vi ved ikke noget om, hvor meget den gamle dame havde forstrakt frøken Ernst med, men det er tænkeligt, at arven kunne betyde en lettelse i hendes økonomiske vanskeligheder, som kulminerede 29. juni 1772, da Hof- og Stadsrettens dom med ledsagende executions- og arrestforretninger dannede slutstenen på hendes vestindiske handel.

Året 1772 blev et begivenhedsrigt år, ikke alene for frøken Ernst, men for hele landet, idet Johann Friedrich Struensee blev styrtet, hvilket medførte store forandringer i statens styrelse; bl.a. overtog arveprins Frederik regeringens ledelse, hvorfor frøken Ernst den 12. september 1772 indsendte en ansøgning til denne, hvori hun anførte, at hendes kredit »ved en umild Omgang er spildt, og at hvis den hende givne Resolution paa hendes Ansøgning om Forskud skal være den endelige, da nødes hun at nedlægge Fabrikken. Hun taler mindst om sig selv, men det gør hende ondt at høre de fattige Arbejderes Fortvivlelse, da de næsten alene lever af denne Fabrik«. Hun anholdt derfor atter om at få dette forskud, som

omtrent kunne beløbe sig til 5.400 rd. i det højeste. Hun tilbød kaution af tvende formuende fabrikanter: Wessely & Warburg, ligesom hun tilbød, at hun »maaske« hver halve måned ville afbetale noget af kapitalen. Samtidig bad hun om at få dette forskud uden renter, »som hun umuelig kunde taale at give«. Hun sagde også, at denne forlangte sum var af liden betydning for kongen, men følgen af afslag ville være »de fattiges Fortvivelse«. ⁶⁶

Den 21. september sendte arveprinsen denne ansøgning til Kommercedeputationen med vedføjede skrivelse: »Deputationen vil selv angaaende denne Ansøgning fra Frøken Ernst skønne om tvende Ting 1) om hun kand hjælpes, 2) om ogsaa mange Fattige ved hende næres, thi da vil det være rigtigt at udfinde noget Raad, siden disse ellers blive Almisse-Lemmer. Deputationen vilde derom handle med hende«. ⁶⁷

Den 24. oktober 1772 skrev Kommercekollegiet til agent Frédéric de Coninck om at lade en af Klædemagasinet betjente, kræmmer Nicolai Kettels, så nøje som muligt undersøge og examinere hørhegleriets tilstand, erkyndige sig om, hvor mange folk der i de sidste fem år havde deres underhold ved fabrikken, og i hvad stand den nu blev forefundet og drevet. Kommercekollegiet ville gerne høre de Conincks egen udtalelse om fabrikken, og beder om at få denne tilsendt. ⁶⁸

de Conincks svar indløb til Kommercekollegiet først i november med kræmmer Nicolai Kettels's rapport; deraf erfarede, at den til hegleriet opførte bygning, redskaber, forråd af heglet og usolgt hør, hamp og blår, i alt var ansat til 1.802 rd., nemlig:

for en bygning i hendes gård indrettet til	
hørhegleri	1.000 rd.
17 hegler, hvorpå hegles, à 10 rd. pr. stk.	170 »
20 » , som skal være under reparation à 10 rd.	200 »

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST

48 lispd. ren heglet hør	190 rd.
5 skippd. rå hør	150 »
8 lispd. hamp	12 »
4 skippd. blå	80 »
	<hr/>
	1.802 rd.

13 skippd. rå hør til et beløb af 415 rd. tilhørte Wessely & Warburg, som havde hørren liggende i et rum i gården, hvortil de havde nøglen.

Det ganske anlæg opgives at have kostet til dato 5.000 rd., og hendes årlige omsætning blev anslået til 6.300 rd. For nærværende tid var 11 mennesker i arbejde på fabrikken, og de sidste fem år havde 70 arbejdere haft fast underhold der. Jøderne Wessely & Warburg havde indforskrevet 13 skippd. hør fra »Østersøen«, som de ugentlig, imod kontant betaling, havde udleveret til frøken Ernst, når hun tid efter anden havde brug for hør. På samme måde udbad hun sig for 3.000 rd. i indforskrevet hør til fabrikkens fortsættelse, som hun ligeledes ville forbinde sig til at betale kontant mod kaution af Wessely & Warburg. Hørren skulle oplægges i husets fabrik og blive forarbejdet der. Kettels vedlagde prøver af tilberedt hør, hamp og blå med en fortegnelse over priser, som »vidner om Arbejdets Duellighed og Købets Billighed«.⁶⁹

Denne gode bedømmelse var ikke tilstrækkelig for kollegiet, som den 20. november skrev til direktørerne for Den Almindelige Plejeanstalt, at det er dem bekendt, at der ved Det Almindelige Plejevæsen findes en person ved navn Gordon, som skal besidde god indsigt i linnedfabrikation, specielt hørheglari. Kommercekollegiet ønskede Gordons betænkning med hensyn til prøverne fra frøken Ernst's hørheglari, om kvaliteten nu svarede til de opgivne priser, om de var forskellige fra Gordons heglede hørsorter, og om de var tilberedte efter den engelske måde? 14 dage senere indberettede

John Gordon om priserne fra frøken Ernst's hørhegleri, at det undersøgte på visse punkter var tilberedt efter den engelske metode, men kvaliteten svarede ikke til priserne, der på Plejeanstaltens hegleri var fra 10 til 16 sk. billigere pr. pund. Gordon mente derfor, at hendes hørhegleri ikke var tjenligt til linnedfabrikkers oprettelse, men i øvrigt falder det vanskeligt her i landet at få fint heglet hør til købs, så til husholdningsbrug ville det være til nytte for indvånerne at lade deres lærred forarbejde af frøkenens heglede hør.⁷⁰

30. december fik frøken Ernst en forespørgsel angående det af hende forlangte forskud til indkøb af hør, idet kollegiet anmodede hende om at besvare følgende tre spørgsmål:

- 1) om de priser, som var anførte for de gennem Magasinet indleverede prøver af hør, hamp og blår, var dem, som her solgtes for, eller dem, som det kostede hende selv?
- 2) om hun kunne være tjent med et ringere forskud end det forlangte 5.400 rd.?
- 3) om hvor hurtigt hun kunne forbinde sig at betale hele kapitalen tilbage?

Frøken Ernst svarede 9. januar 1773,

- 1) at prøverne var ansat til den pris, hun solgte hver sort for fra fabrikken, og at de alle var heglede, og hun købte kun rå hør.
- 2) at det af hende forlangte forskud var det højeste, hun ville anmode om, men hun kunne ikke nøjes med mindre.
- 3) at hun ugentlig eller månedlig ville betale penge for den rå hør, hun modtog, og for det beløb, som indgik ved salget, ville hun købe rå hør igen, så hun altid kunne godtgøre at have rå hør af samme værdi, som hun skyldte.

Hun håbede så meget mere at erholde denne »circulerende Fond« i 6 år, da hun ville stille kaution og lade kautionisterne be-

holde den rå hør i forvaring, da hun ved at erlægge penge til dem kunne afhente den fornødne hør tid efter anden.⁷¹

Efter disse omstændelige undersøgelser, hvor frøken Ernst selv opgav sin fabriks tilstand, Kettels's undersøgelser på stedet, fabriksmester Gordons undersøgelser af priser, kvaliteter og fabrikation, var kollegiet nu parat til at indstille hendes sag for kongen. I indstillingen anførte Kommercekollegiet Gordons erklæring over prøverne, men hvorvidt jøderne Wessely & Warburgs kaution kunne være tilstrækkelig for en ny kapital af 5.400 rd., kunne kollegiet ikke bedømme, da disse jøder i forvejen skyldte 4.000 rd. til Hans Majestæts kasse. Kollegiet troede tværtimod, at det ville være betænkeligt at betro dem denne sidste sum, og da frøken Ernst ikke har kunnet klare sig med de erholdte 10.000 rd., så haves begrundet formodning til at tro, at hun lige så lidt ville være i stand til at klare sig med den nu forlangte sum; desuden beskæftigede hendes hegleri kun 11 mennesker, og hendes varer var dyre og af liden betydning. Efter disse omstændigheder turde Kommercekollegiet ikke tilråde Hans Majestæt at vove den forlangte sum, men troede tværtimod, at supplicantinden burde gives det svar: »at hendes ansøgning ikke kunne bevilges«.⁷²

8. februar 1773 overleverede St. Thomas Secrete Raad frøken Ernst's gældsbeviser i Gravenhorst's bo til advocatus regius Jacob Schwartzkopff, men boets passiver var så store, at intet var til dækning for de almindelige kreditorer.

Aktiverne udgjorde omtrent 37.000 rd. i dansk courant, medens passiverne alene i panteforsikret gæld udgjorde ca. 42.400 rd., hvoraf frøken Ernst var kreditor for ca. 11.500 rd. og kongen for en 4. prioritet med ca. 6.310 rd. Passiverne fordelte sig således:

1) 1. prioritet til de »Hansenske Arvinger« i København, 16.000 rd. dansk cour. i vestind. cour.	ca.	20.000 rd.	
2) en privilegeret højesteretsdom		1.600 »	
3) Frøken Ernst 2. prioritet efter to obligationer, den ene 7.234 rd. 2 mk. 3 sk. dansk cour.	ca.	9.000 »	
den anden vestind. cour.		2.517 »	7 real
4) Obrist Kragh en 3. prioritet	ca.	3.000 »	
5) Hans kongelige Majestæt 4. prioritet . .		6.309 »	2 »
		<hr/>	
i alt ultimo 1769 i vestind. cour.	ca.	42.427 rd.	1 real

Frøkenen havde desuden haft en 1. prioritet i en halvpart i en brigantine (skib med to master) med inventar, fragter, assurance m.v., som hun havde haft sammen med Gravenhorst; desuden havde hun en 2. og 3. prioritet i Gravenhorst's huse og en gård i byen. Disse panter var blevet solgt længe før hans død, men man forventede, at noget måtte blive til overs, som da ville indgå i hendes 2. prioritet i plantagen. Hvis det viste sig, at frøken Ernst's obligations beløb var blevet betalt, kunne Hans Majestæt blive holdt skadesløs i 4. prioritet.⁷³

Ovenstående brev blev 8. februar 1773 indført i det Secrete Raads protokol, afsendt 2. marts fra St. Thomas, indkom til kollegiet 21. juni, blev ekspederet af kollegiet 17. juli, blev anerkendt 9. december, indført i kollegiets journal 10. december, forestillet 24. december og var antagelig nået over til Vestindien i løbet af februar 1774; det vil sige, at det tog ca. et år at sende en meddelelse frem og tilbage.

I året 1765, da frøken Ernst søgte banklånet, ansøgte hun også om en dotation til hendes fabriks vedligeholdelse og drift. Denne blev ændret således, at hun fik den ansøgte understøttelse af Kom-

mercefondet i seks fortløbende år med 200 rd. årlig. Betingelsen var, at hun holdt hørhegleriet i samme stand og drift, som da hun fik resolutionen. Dengang blev værket i alt vurderet til 16.911 rd., og derefter blev de første 200 rd. udbetalt; men da hun ikke kunne betale kongen hans tilgodehavende, indstilledes udbetalingerne.

I juli 1773 ansøgte frøken Ernst Kommercekollegiet, om understøttelserne for årene 1770, 1771 og 1772 måtte anvises hende til udbetaling, da hun behøvede de 600 rd.; men da kollegiet ikke var underrettet, om Hans Majestæts kasse var holdt skadesløs, ville de ikke tage nogen beslutning, før efterretning kom fra Vestindien. Det kunne frøken Ernst ikke vente på, men indsendte en ny ansøgning, som resulterede i en kongl. resolution af 24. april 1775, hvori kongen gav tilladelse til, at 200 rd. indtil videre for de fem tilbageværende år fra 1. januar at regne måtte udbetales af Kommercefondet en gang årlig, imod at hun bevislig hvert år gav fondet underretning om fabrikkens fortsættelse og gode drift.⁷⁴

Året efter i marts ansøgte frøken Ernst, om understøttelsen for fire år måtte blive udbetalt hende med 800 rd., »da samme, i den Tiid er bleven indsat til Afdrag paa hendes Gæld til Kongen«. Hertil resolverede kollegiet: »Det forbliver ved den kongelige Resolution af 1775 fremefter, hun kan bekomme 200 rd. for 1776«.

23. april 1777 fik frøken Ernst den glædelige meddelelse, at der var betalt 264 rd. 17 sk. mere, end hendes gæld til kongen beløb sig til.

I mellemtiden var der sket følgende med hendes fordringer i Gravenhorst's bo. Det Secrete Raad på St. Thomas meddelte 17. marts 1775, at det »fornøiede sig over, at dette Skifte kunde sluttes«,⁷⁵ men det varede dog endnu en rum tid, inden svaret fra Vestindien indtraf, nemlig ved brev af 26. november 1776 til General-Toldkammeret, som videresendte det til Kommercekolle-

giet, og hvori stod, at Hans Majestæt ikke alene var fyldestgjort for sit tilgodehavende på 10.000 rd. med 4% renter fra 15. januar 1771 til ultimo maj 1775 ifølge Hof- og Stadsrettens dom, men der var endog et overskud på 264 rd. 17 sk. dansk courant til frøken Ernst. Kammeret overlod til Kommercekollegiet at give frøken Ernst – eller nogen anden på hendes vegne – underretning om dette.

En beregning fra Kommercekollegiet fulgte med brevet. Ifølge beregningen havde frøken Ernst til gode 2.597 rd. 89 sk. vestind. cour., men heri indbefattedes de 13% for remissen 2.267 rd. 67½ sk., så frøken Ernst's overskud kun udgjorde 330 rd. 21½ sk. vestind. cour.

Ifald hun ville efterse de nærmere omstændigheder af den skete regulation og ikke var fornøjet med denne, sådan at skiftebrevet skulle påankes, ville kammeret *ikke* befatte sig med vedkommende, som selv måtte søge sin ret ved skifteforvalteren på lovlig måde.⁷⁶

Men frøken Ernst var ikke tilfreds med de 330 rd. 21½ sk. vestind. cour., der blev til overs af hendes vestindiske fordringer. Hun indsendte året efter i september 1777 en ansøgning om eftergivelse af rentes rente og godtgørelse eller oplysning om den 13% decort i hendes vestindiske remisser. Med hensyn til rentes rente, da ønskede Kommercekollegiet at eftergive hende disse, men da sagen henhørte under det kongelige Finanskollegium, så henstilledes til dette, hvorvidt ansøgningen kunne bevilliges.⁷⁷ Der indløb svar fra Finanskollegiet den 6. september 1777, at »I Fald hun efter yderste Strængighed skulde ansees som en blot Debitor til den Kongelige Casse, kunde vel ingen Eftergivelse finde Stæd, men siden hun qua Fabrikant har bekommet det Forskud, som nu ved hendes Debitorer er bleven betalt med skadesløse Renter, saa henstiller velbenævnte Collegium til Kammerets nærmere behagelige Overveielse, om ikke de beregnede Renters Rente kunde henfalde«. ⁷⁸

General-Toldkammeret gik ind på fritagelse for rentes rente, der kun udgjorde 156 rd. 8½ sk., som frøken Ernst fik udbetalt samtidig med resten af hendes vestindiske fordringer.

Kammerets udtalelse om, at det ikke ville befatte sig med sagen, hvis den skulle påankes, viser, at de var indstillet på, at frøken Ernst ikke ville være tilfreds med den skete regulering. Baggrunden for frøken Ernst's utilfredshed kom frem i en opgørelse året efter, da sagen om de 13% decort var under ventilation.

Det viste sig nemlig, da Gravenhorst's plantage blev solgt ved auktion, at auktions-conditionerne var tilsidesat, så køberen agent Kragh i stedet for kontant betaling fik seks års kredit.⁷⁹

De 13%, som frøken Ernst søgte oplysning om eller godtgørelse for, afstedkom en del skriverier både her og på de vestindiske øer.

Det var en kilden sag, frøken Ernst berørte.

General-Toldkammeret gjorde det til en regel i 1776 at fradrage 13% af alle forsendelser på råsukker fra Dansk Vestindien for omkostninger (fragt, losning og oplagspenge, samt auktionsgebyr) i København, men det faldt frøken Ernst for brystet, idet hun 12. januar 1778 påberåbte sig, at de 13% »affordres hende efter coutume« og beregnedes hende af sukker, som var hjemkommet fra Vestindien, uden at hun vidste noget derom, og heller ikke havde haft tilsyn med varernes behandling. Hvis hun var blevet gjort bekendt med sukkerets ankomst, så havde hun overdraget det til en købmand her, som kunne have solgt det for hende med meget mindre tab.

Som svar på hendes anke oplyste kollegiet, at kongelige reventer og alt, hvad for Hans Majestæts regning indkom, remitteredes i råsukker, hvorpå der i nogle år havde været tab, der blev anslået til 13%; som følge heraf kunne man ikke forvente andet end samme tab på frøken Ernst's penge, når man indkøbte sukker,

som blev sendt til Danmark. »Haardt var det, at beregne Frøkenen 13% pro Cent i Afgang, men i Revisions Contoiret maatte samme dog beregnes; thi om hun havde faaet disse 13 pro Cent udbetalt, og det siden ved Remissen havde vist sig, at Kongen havde haft Tab, vilde det have været vanskeligt af Frøkenen at erholde noget tilbage. Nu derimod, ifald hun meente, at hende ved Beregningen var skeet for nær, kunde hun indkomme med Forestilling derimod. Dette er og sket, hun har indgivet sin Forestilling herimod og Pengene er i den Anledning blevet remitteret ved Vexler, følgelig uden Tab. Men paa den Tid at Beregningen skeede, kunde ei ventes uden Tab, og det vilde vel have været uforsigtig, om samme ikke forud var bragt i Anslag, da man i Almindelighed holder for sikkert, paa Hans Majestæts Vegne at gjøre Paastand paa det høieste, hvilket siden paa Vedkommende Forestilling af Kammeret kan formildes«.

Kollegiet oplyste endvidere, at pengene ifølge St. Thomas hovedbog var forfaldne, og den derværende bogholder havde ikke noget imod beregningen. Senere var det blevet muligt at remittere pengene uden tab, så frøken Ernst burde godtgøres provenuet i dansk courant.

Resultatet var, at ved nærmere undersøgelse på St. Thomas viste det sig, at der *ikke* var afskibet sukker til frøken Ernst fra Vestindien, men remissen var i veksler, på hvilken måde der intet tab var for den kongelige kasse; men så slutter kollegiet brevet med disse mærkelige ord: »Skulde derimod meeromtalt Frøken Ernst vilde have sine Penge i Sukker hertil, maae Remissen skee for hendes egen Regning, da Fragten vil blive hende beregnet, og Sukker hende udleveret«.⁸⁰

Denne koutume, som kammeret havde antaget til almindelig regel, ser måske mærkelig ud på baggrund af forordningen af 11. maj 1775. I denne blev der nemlig givet tilladelse til, at et vist

antal af den kongelige københavnske banks sedler måtte i »de kongelige Danske og Americanske Eylande have Cours og roulere«. De bancosedler, der her var tale om, skulle være indrettet ligesom de courserende sedler i Danmark på den ene side, og på den anden side lyde på vestindisk courant. Dersom sådanne sedler blev sendt til Europa, skulle de overalt blive modtaget for den sum, for hvilken de lød i dansk courant.

Men så vidt man ved, fik forordningen dog ikke praktisk betydning udenfor de dansk-vestindiske øer, da risikoen med at sende pengesedler hjem til Danmark under datidens transportforhold var for stor, idet en pengeseddel, der endte på havets bund eller i lommen på en kapergast, var uigenkaldelig tabt. Veksler kunne man udstede i flere eksemplarer; hvis en af dem gik tabt, var risikoen ikke så stor. Sukker, som var den hyppigste betalingsform, kunne forsikres.

Begge de sidst omtalte betalingsformer var forbundet med omkostninger; den første med udgifter til vekselmægler, og den sidste med de tidligere nævnte omkostninger, som kammeret anslog til 13%.⁸¹

Frøken Ernst vandt sagen om de 13%, idet kammeret under 30. april 1778 bevilligede hende, at pengene måtte udbetales. Det var et klækkeligt beløb, nemlig 2267 rd. 67½ sk. vestind. cour., hun fik ud af sine anstrengelser.

Det mest interessante i denne sag var, at frøken Ernst slog ned på denne koutume, der i praksis betød, at General-Toldkammeret beregnede sig de 13% af alle penge fra Vestindien, som gik igennem de kongelige kasser, uanset den herover anførte forordning. Det fremgår tydeligt af den skrivelse, frøken Ernst fik, hvori hendes overskud angives til 330 rd. 21½ sk. vestind. cour., at de 13% blev beregnet på et tidspunkt, hvor kammeret ikke kendte noget til, om remissen blev sendt i råsukker eller i veksler, men

de blev beregnet alligevel. Hvis frøken Ernst ikke havde gjort indsigelse, så var de 2267 rd. 67½ sk. vestind. cour. antagelig nok havnet i General-Toldkammerets kasse, selv om remissen var sket i veksler, som tilfældet blev.

En ny beregning,⁸² som ses her, blev tilsendt frøken Ernst. Som det fremgår af denne, skyldte agent Kragh dog 5260 rd. 16 sk. endnu, men han tilbød at erlægge den hele saldo, hvis rådet ville modtage en hypothek i et af hans huse i byen eller anden sikkerhed. Rådet tog ikke i betænkning at indgå herpå, i stedet for at vente endnu i fire år.

Den sidste opgørelse over frøkenens hørheglari fra 1772 afveg ikke fra den, der blev foretaget i august 1773, hvor værdien af det hele var 1746 rd. 80 sk.⁸³ I december 1774 blev hendes fabrik synet igen og befundet i samme tilstand, som da præmien blev tilstået hende. Hun havde da et oplag af 3-4 skippund heglet hør og blå, samt 10 à 11 skippund rå hør. Sin omsætning beregnede hun til 5 à 6000 rd. årlig.⁸⁴ Da frøken Ernst var i bekneb for penge, bad hun 22. februar 1776 om, at det tilskud på 200 rd., hun tidligere havde opnået, måtte udbetales hende for året 1775. Fabrikkommissær Reiersen på Magasinet afgav attest om fabrikkens drift og sagde, at der var otte heglere og en udsøger daglig til arbejdet.⁸⁵ På denne tid optog frøken Ernst en ny produktion, idet hun udvidede hørheglariet med et hampeheglari »til Skoemagerhaandværkets Brug og Fornødenhed«.⁸⁶

Den sidste efterretning om hørheglariet, som er fra frøken Ernst's egen hånd 10. januar 1778, ses s. 125 i faksimile; den indeholdt to opgørelser, den ene fra 1776 på 6788 rd. 5 mk 2 sk. og den anden fra 1777 på 7478 rd. 1 mk. 9 sk. med månedlige uddrag fra »Bodens udselgnings Bog«. Hun oplyste samtidig, at det daglige antal af heglere var ni, foruden andre arbejdere, men »dersom jeg skulde see, at Debiten udfordrer det, har jeg flere Arbej-

dere«. ⁸⁷ Det var en fremgang på 689 rd. 2 mk. 7 sk. mellem de to år, hvilket hun var meget glad for, og mente, at hun nu havde overvundet de største fataliteter. Men det varede ikke så længe.

5. januar 1778 fik Plejeanstalten 20 års toldfrihed til at indføre den rå hør, som den behøvede til sit hørhegleri. Kort efter klagede frøken Ernst til Kommercekollegiet. Hendes lange klage omtalte de mange fortrædeligheder, hun havde at slås med; de mange dyre redskabers anskaffelse, folk til at oplære til nyt og uberrørt arbejde, urolighederne i Polen, som ikke alene havde forårsaget utrolig høje hørpriser, men også meget slette varer, høj kurs og endelig en mådelig omsætning. Nu havde Plejeanstalten fundet for godt at avertere og falbyde i de kurante sorter, som udgjorde mængden af hendes omsætning. Tilmed skulle den hør, som var fabrikeret ved Hospitalet (Plejeanstalten) gøres efter hendes engelske måde. Om den lignede hendes, var en anden sag; skulle den blive meget bedre, var det ikke at undres over, da Hospitalet havde mange fordele og hun slet ingen. Hospitalet havde store fonds, frit hus, brændsel, lys og folk nok til hjælp; og nu siges, at de får deres hør indført toldfrit. Denne fornærmelse, der overgik hende, ville forvolde ubodeligt tab, hvis den heglede og rå hør forblev usolgt, nu da priserne fandtes ca. 16% højere, efter breve hun havde modtaget fra Riga; så havde hun ikke anden tilflugt end det høje kollegium. Hvis den averterede handel alene var en selvtagen frihed, syntes frøken Ernst, at den snarest burde standses, ellers kunne med tiden al handel og alle fabrikker blive alene Hospitalets. ⁸⁸ I svaret fra Hospitalet siges det, at det var pålagt anstalten at oplære folk i hørrens rette behandling; dertil brugtes et større kvantum hør, end Hospitalets og stadens fattige spindere anvendte til arbejdet; derfor måtte Hospitalet sælge den overskydende mængde af heglet hør. ⁸⁹

Frøkenens klage foranledigede en kongelig resolution af 10.

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST

N. 1. 2. 3.

Oplysning

Deris naar foretagne Fabricus Rebalans for hans Elfsand
 bekvindes ved indgangen af Aarene 1776
 af Peterus Adolphus Høegs forord følger in orige
 n. e. l. i. sin referens. Debit

i Aarene 1776 og 1777

	1776	1777	1776	1777
Januar	506 2 11	877	1	9
Februar	681 3 7	772	2	12
Marts	611 2 8	682	3	2
April	468 2 1	504	3	1
Maj	546 3 7	570	5	9
Juni	518 1 5	547	4	7
Juli	482 5 4	652	1	1
August	595 4 11	766	5	14
September	447 2 2	502	4	13
Oktober	672 4 3	574	4	8
November	573 5 9	587	3	19
December	449 1 7	81	2	15
	6788 2 2	7478	1	9
		6788	5	8
		689	2	7

Deris naar foretagne Rebalans i Aarene 1776 og 1777
 af Peterus Adolphus Høegs forord følger in orige
 n. e. l. i. sin referens. Debit

10. Jan. 1778
 6. 11. 1778
 30. 11. 1778
 110. 11. 1778

Ernst

220. 11. 1778

Frøken Ernst's egenhændige opgørelse og underskrift af 10. januar 1778 om hør-hegleriets drift og tilstand for årene 1776 og 1777. Kommercekollegiets danske sekretariat. Journalsager litra K (1778), ad nr. 260

september 1778. Frøken Ernst havde forlangt 300 skippund rå hør indført toldfrit i ti år. Kollegiet undersøgte først, om hendes anlæg fortjente sådan en vigtig understøttelse; dernæst blev de 300 skippund rå hør beregnet efter toldrullen à 1 rd. 64 sk. pr. skippund, som var tolden, og som beløb sig til 534 rd. 36 sk., men kollegiet fandt dette for meget.

I stedet for de 300 skippund rå hør fik hun bevilliget toldfri indførsel af 100 skippund rå hør årlig i ti år, som fra det fremmede indførtes til hendes hegleris drift, mod at hun attesterede, at hørren alene var bestemt til hendes eget hegleri og blev brugt der.

Privilegiet blev givet hende, for at hun måtte sættes på lige fod med Den Almindelige Plejeanstalts hørhegleri, så meget mere, som hun var den første her i landet, der havde indført hørrens forbedrede behandling. Det var først efter moden overvejelse, at frøken Ernst fik privilegiet. Enden på sagen blev, at Kommercekollegiet indstillede til kongen, at frøken Ernst i betragtning af værkets nytte og fortjeneste og for nogenlunde at kunne konkurrere med Almindelig Hospitals hegleri fik 100 skippund hør toldfrit årligt i ti år, hvilket de beregnede til 178 rd. 12 sk. årlig.⁹⁰

Frøken Ernst takkede skyldigst, men de 100 skippund hør var kun en trediedel af den hør, hun behøvede, og »er een alt for liden Understøttelse og saa viidt udstrakt, at jeg ikke kan vente at opleve Maalet deraf«. For nærværende tid behøvede hun hjælp på en anden måde, om hendes fabrik skulle vedblive. Hun sluttede af med at sige, at hun ventede et anseligt kvantum hør fra Riga, og om Kommercekollegiet ville anmode General-Toldkammeret om, at den af hende begærede ordre til toldfri udlevering af de 100 skippund hør, som var bevilliget, måtte udstedes med det første.⁹¹

Frøken Ernst havde flere besværligheder. I 1775 klagede hun til Kommercekollegiet over, at magistraten havde sat hende i næ-

ringsskat, endog under trussel af execution, hvorfor hun til påske havde deponeret 2 rd. 5 mk. 7 sk. Hun havde nu skrevet til magistraten, som havde nægtet hende eftergivelse af denne skat. Nu var det hendes hensigt at bede det høje kollegium om fritagelse »for upassende og ufortiente paalæg«. Hun sagde, magistraten den 27. april 1767 havde befriet hende for dette, og »herefter jeg siden er blevet taxseret til det højeste nogen Fabrikant giver«. Og nu får de mange »Fusker-Heglere« hendes uforbeholdne vrede ord: »under hvis Protektion disse offentlig selge og bedrager de Eenfoldige med deres slette Vahre«, og »Jeg kunde vel selv skaffe mig Ret over disse uberettigheder, men da nesten alle henhører under pøbelen, vil jeg nødig have med Dem at bestille, allerhelst da det tilkommer Magistraten og Politie-Anstalter at forhindre denne utilstædelige Handel«. ⁹²

Magistraten svarede kollegiet, at så længe frøken Ernst vedblev at bruge næring ved hørsvingeri, kunne de ej fritage hende for at betale i proportion med andre, der driver borgerlig næring, da enhver, der bruger den næring at hegle hør og blå og sælger disse, må ligesom andre borgere konkurrere til de 2000 indkvarteringsportioner, der årlig efter kong. allernådigst befaling lignedes på den borgerlige næring. Magistraten mente heller ikke, at sollicitantinden burde fritages, så længe hun drev denne næring. ⁹³

Man mærker på frøken Ernst i det efterfølgende, at hendes nerver ikke er så gode mere; hun er træt af besværlighederne, som hun også giver det udtryk i sine breve: »Min Fordeel er saa ringe, og mit Arbeyde saa besværligt, at jeg snart kan kiedes ved en Fabrique, hvorpaa synes ikke at reflexeres, og som giver mig saa mange Besværligheder at bestride, hvilke jeg maae see, jeg kan lempe mig efter«. ⁹⁴

Også sit helbred omtaler hun i januar 1778, hvor hun siger:

»Ved saa store Fortrædeligheder og Bekymringer kunde jeg ey andet end tabe meget paa mit Helbred«. ⁹⁵

Yderligere kom også hendes besværligheder i Dansk Vestindien. Frøken Ernst havde som omtalt haft to befuldmægtigede i Vestindien til at varetage sine affærer. Den ene var doktor Christian Cornelius Rebhun, som havde været praktiserende læge på St. Thomas og læge for tropperne, indtil han afgik fra denne tjeneste i marts 1769 og rejste til København, hvor han døde 20. februar 1772. ⁹⁶ Rebhuns bo havde anmeldt i en executionsforretning den 25. juni 1772 at have 404 rd. 2 mk. 9 sk. til gode hos frøken Ernst plus omkostninger, hvilken gæld kammeret »icke vil disputere, ifald Rebhuns Stervboe melder sig i Vestindien og tilbørlig legitimerer sin Fordring«; det skete, og pengene, nu i alt 450 rd. 9½ sk., blev udbetalt af den kongelige kasse i Vestindien. ⁹⁷ Der var dog en restgæld, idet der hos procurator Seybeck senere fandtes en af ham kvitteret regning fra doktor Rebhun på 2486 rd. 5 mk. 1 sk. ⁹⁸

Medens Rebhun havde penge til gode hos frøken Ernst, var Seybeck – hendes kommissær her på pladsen – i gæld til hende med et anseligt beløb, som efter hendes egen opgivelse var 9950 rd. 2½ sk. ⁹⁹ I den Hof- og Stadsrets dom og executionsforretning, som overgik frøken Ernst, fik kongen legitimeret sin ret til at fordre regnskab af procurator Seybeck for, hvad han skyldte frøken Ernst. Sagen blev sendt fra det kongelige Danske Kammerkollegium til constitueret advocatus regius Schwartzkopff, som det var pålagt at inddrive frøken Ernst's fordringer. Samtidig pålagde skifteretten ham at indkomme med regnskab fra Seybeck, som havde været fuldmægtig for frøken Ernst og incasseret en del af hendes udestående. ¹⁰⁰ Efter forgæves at have rykket Seybeck klagede det Secrete Raad den 9. juni 1773 til kollegiet, der skrev til constitueret advocatus regius Hans Buus i Christianssted om snarest muligt at affordre procurator Seybeck »vedbørlig reede og rigtighed«, da

betalingen af kongens fordringer alene beroede på Seybecks regnskaber i forbindelse med afslutningen af Gravenhorst's bo.¹⁰¹

5. oktober 1773 sendte Buus et brev til Seybeck, hvori han begærede, »At Deres Ædelhed som snarest og med forderligst ville forfatte Deres Conto Courando Regning over hvad Indtægter og Udgifter De her har haft for Høybemelte Frøken Ernst, og ey allene at tilstille mig samme, men endog til det Høy Respective Secrete Raad at udbetale den Beholdning, som De Frøken Ernst tilhørende i denne Begivenhed maatte indesidde med«. ¹⁰²

Svaret kom omgående fra Seybeck, som skrev:

»Vel har jeg paa en Tiid ageret fuldmægtig for Frøken Ernst her i Westindien: Men baade har hun ved hendes Mange og forskellige Foranstaltninger entleediget mig derfra, og jeg ikke formedelst hendes underlige Opførsel enten bekymret eller meleret mig med hendes Affairer i Mange Aar«. Han skrev også, at der ikke var nogen, som kunne påtvinge ham noget, så længe han ikke selv ville, og han var fuldkommen klar over, at han var pligtig til at aflægge regnskab over, hvad han har udrettet i frøkenens kommission, når den rette vedkommende meldte sig, hvilket han længe havde ønsket og længtes efter. Men med hvilken autoritet skifteretten kunne pålægge den constituerede advocatus regius Schwartzkopff at indhente regnskab hos ham, kunne han ikke af det tilsendte på nogen måde finde forklaring på; derfor udbad han sig nøjere fuldkommen underretning, »da jeg skal viise, hvor aldeles falsk, urigtig og fingeret hendes opfundne Regning imod mig er, formodentlig for at binde hendes Creditorer paa Ærme, hvor anseelige Fordringer hun har udestaaende, ligesom hun tilforn har søgt at gjøre ved mig og andre«. ¹⁰³

Efter dette brev fik Seybeck alle oplysninger, han med føje kunne forlange, og samtidig fik han en alvorlig påmindelse om at betale. Ikke desto mindre forløb næsten et år, førend Seybeck

lod høre fra sig. Til gengæld var det brev, han sendte til notarius publicus fra St. Croix den 3. oktober 1774, så skarpt, at både det Secrete Raad, regeringen på St. Thomas og kollegiet i København blev harmfulde, og skrivelsen var med til at koste ham hans bestalling.¹⁰⁴

Det var anden gang, hans opførsel imod myndighederne kom til at koste ham dyrt. Oprindeligt blev han ansat i 1757 som assistent i Asiatisk Kompagnis tjeneste i Trankebar og avancerede til konsumtionsskriver. Da guvernør Hans Georg Krog blev afsat, tog Seybeck hedt og iltert til genmæle mod angrebene på ham, hvorfors guvernementet degraderede ham og gjorde ham til almindelig assistent med 10 rd. månedlig. Han skældte de to assistenter ud, der overbragte ham skrivelsen, og bebrejdede dem, at de gik i et uretfærdigt ærinde. Han nægtede at afgive konsumtionsbøgerne til sin efterfølger Ole Bie, og han bøjede sig ikke. To assistenter, en underofficer og to soldater sendtes til hans logi for at hente bøgerne, men fandt dem ikke, hvorfor to andre assistenter sendtes ud igen, og nu bragte vagten Seybeck med. Han indsattes straks i arrest på Dansborg, til næste skib gik hjem.¹⁰⁵

Det skarpe brev, Seybeck sendte 3. oktober 1774, lød således:

»Velædle og Velbyrdige

Hr: Secretaire og Notarius Publicus!

Det gjør mig ondt, at jeg ikke er af Tanker med den Constituerede Advocatus Regius Hr Procurator Hans Buuss udi Requisition til Deres Velbyrdighed af 1. hujus, som De gjorde mig bekiendt samme Dags Aften ved Soelens needgang, at jeg nu paa hans anmodning skulle kunde aflægge Regnskab, Reede og Rigtighed for hvis jeg som fuldmægtig for frøken Ernst her kan have oppebaaret og sidde inde med, med vidre, efter Den høye Regierings her Dens ham tillagde Ordre af 13 passato, ifølge Det Kongl.

Westindisk-Guineiske Rente og General Told-Cammer Skrivelse af 29. Dec. a. pr. — Jeg finder herved endnu ligesaa lidet nogen Authorité til denne paastand, som ved det forrige mig desangaaende den 5te Octobr. sidstafvigte Aar insinuerede, hvortil saavel som mit derpaa givne Svar jeg hermed i eet og alt vil have mig refereret; Og maae man forlade mig, at jeg ikke anseer nogen Myndighed eller Befaling, mindre frygt eller Lydighed at have stæd her, udi denne private affaire, hvor en tredie Mand gjør prætension paa en andens formeentlig tilgodekommende hos mig, uden at jeg veed eller har seet til dato, hvad Rett han dertil haver, og at jeg altsaa ikke for nærværende hverken kan eller vil bequeme mig til det forlangte, for ey at handle imod mine Pligter og skade mig selv, ved at bekendtgjøre Frøken Ernstes mig betroede Commissioner for en mig endnu ikke andet bekiendt end uvedkommende Persohn, og udbetale anden Gang til hende, hvad jeg uden hendes Ordre til ham havde betalt, om hun havde noget hos mig at fordre, helst da jeg ikke har hørt eller seet det ringeste fra hende derom: Men saasart mig vorder bekiendt, hvad Adkomst eller Rett haves, skal jeg straxen præstere hvad vedbør, alt til min Sikkerhed i Tiden, og i relation til mit forhen givne Svar af 5te October forrige Aar, da intet skal være mig kjærere, end eengang at komme ud af denne fortrædelige Affaire, og faae en ligesaa fuldkommen som endelig Qvittering derfor.

Forblivende
 Velædle og Velbyrdige
 Hr. Secretaire og Notarii Publici
 tjenstærbedige tiener
 C. A. Seybeck.

St. Croix, den 3. October 1774«. ¹⁰⁶

Regeringen på St. Thomas klagede over ham til kollegiet og indstillede, »hvad Samme maatte finde for godt at foranstalte for at bringe en Mand til Lydighed, der allerede forhen ustraffet haver viist sig overhørig, imod Øvrighed og dens igientagende Befalinger«. ¹⁰⁷

Kollegiet indhentede responsum fra kammeradvokaten over »Seybecks Uartighed og Overhørighed imod Regeringens Ordre«. Kammeradvokaten mente: først burde regeringen og advocatus regius have brugt de våben, de havde i hænde, til at tvinge »denne uartige Debitor« til at gøre regnskab; Seybeck skulle have været fjernet, og i retten burde have været fremlagt den på St. Thomas hos frøken Ernst skete executionsforretning, som indeholdt kongens adkomst til frøken Ernst's udestående; der skulle have været nedlagt påstand over Seybecks betaling til kongen som executionshaver til frøken Ernst's opgivne 9950 rd. 2½ sk., og endelig måtte Seybeck betale eller erkende regningen og på sådan måde aflægge rede og rigtighed; dette var det eneste, der stod tilbage at gøre.

Man var ikke længe om at straffe Seybeck for hans ulydighed og overhørighed. Den 26. august 1775 indløb til Kommercekollegiet i København en meddelelse om, at procurator Seybeck på St. Croix ved overretten var dømt fra sin bestalling. ¹⁰⁸

I mellemtiden havde frøken Ernst intet hørt om sagen imod Seybeck, så hun tænkte selv på at søge sagen inddrevet, da hun fik den glædelige nyhed fra kollegiet, at hendes sag mod Seybeck var blevet ført og pådømt, og at der af hendes tilgodehavende var incasseret 3505 rd. 5 2/5 sk. dansk courant foruden renter.

Frøken Ernst indsendte sin ydmygste taksigelse til det høje kollegium, men – og det er karakteristisk for hende – som næsten altid, når hun opnåede en begunstigelse, sluttede hun sit takkebrev med et »men«.

Men, hvad advocatus regius angik, ville hun selv belønne hans umage, når hun fik at vide, hvad han ved rettergang havde udrettet, da hun syntes, at det beløb, Seybeck var dømt for, var for ubetydeligt for hende. Hun antog, at summen kun vedrørte de penge, som Seybeck incasserede og i så mange år gjorde sig til gode med, »medens jeg har maattet udstaae Mangel, ihvertfald, og Fortrædelser ieg aldrig kand forvinde«. Så ville hun ydmygt bede »Hans Excellence og høie Herrer« befale advocatus regius at anlægge sag som forhen imod Seybecks forsømmelse, dels med hensyn til et skib, der ved skøde og pantsætning tilhørte hende, og som på røverisk måde var blevet bortført og solgt af Seybeck, som rejste til St. Thomas for at incassere pengene af det ulovlige salg. Dels for at lade Gravenhorst sælge en gård på St. Thomas, som var pantsat til frøken Ernst, uden at hun fik betaling derfor, og endelig for ikke at have rykket Gravenhorst for de ubetalte penge, han skyldte hende.

Hun sluttede med, at de høje herrer sikkert ville have godhed for hende, »da jeg mener Hans Mayestæts allernaadigste Ordre til Regeringen indeholder en Paatale at inddrive min Fordring hos Seybeck i Hans Mayestæts allerhøieste Navn. Endvidere ved Regeringen i Vestindien at foranstalte Sag anlagt mod afg. Seybeck for hans ulovlige og uforsvarlige Forsømmelse«. ¹⁰⁹

Kollegiet skrev den 7. juli 1780 til frøken Ernst, at de ikke mere ville befatte sig med hendes fordringer i Vestindien.

Til sidst sluttede denne lange sag med et brev fra frøken Ernst den 29. juli 1780, hvori hun bad kammeret (d.v.s. Det vestindisk-guineiske Rente- og General-Toldkammer) skrive til regeringen i Vestindien om at udlevere de dokumenter, der vedrørte hendes sag, til skifteforvalter Edvard Colbiørnsen, som havde antaget hendes kommission selv eller ville overgive den til en anden pålidelig mand og »nu tilsee hvorledes min Velfærd som en fattig, forurettet

Undersaat kan udkomme«. Så sluttes brevet med disse ord: »saa jeg er dog nu ikke aldeles forladt og overgivet til totale Tab«. ¹¹⁰

Om frøken Ernst fik noget yderligere ud af sagen, er tvivlsomt, da procurator Seybeck døde den 5. november 1779 og blev »begravet paa en Plantage«. ¹¹¹

Takket være kongens indgreb og de kongelige embedsmænds energiske indsats, lykkedes det for frøken Ernst at inddrive sine vestindiske fordringer, men man må vel også tilføje, at hendes egen stædige energiudfoldelse var medvirkende til at gøre ende på sagen, som havde stået på i otte år.

Frøken Ernst var nu ved sagens afslutning blevet 66 år og boede stadigvæk på Østergade matr. no. 51, men ikke i egen ejendom. Den blev af frøken Ernst solgt til justitsråd, toldinspektør Ole Horneman i 1774, hvis søn, den bekendte miniaturemaler Christian Horneman siges at være født her i 1765. I året 1778 blev ejendommen solgt til brygger Søren Lyche (Lycke) Soelberg, men frøken Ernst boede stadig i huset til sin død. ¹¹²

En dag i november 1780, det var den ottende kl. 5½ om eftermiddagen, indfandt notarius publicus, justitsråd Christian Schmidt sig hos frøken Ernst i hendes bolig på Østergade, og fandt hende syg og sengeliggende. Af de andre fremmødte erfarede han, at frøken Ernst var så svag, at hun ikke kunne skrive, men det blev tilkendegivet, at jomfru Margretha Elisabeth Weinmann skulle være hendes universalarving. Så blev en deklaration opsat og underskrevet af de tilstedeværende: justitsråd Albert Peter Bartholin, doktor Frederich Ludvig Bang, kopist i hofskrivestuen Mogens Nielsen og stud.jur. Carl Lycke, og i disse vidners nærværelse blev frøken Ernst spurgt, om det var hendes villie, at jomfru Margretha Elisabeth Weinmann efter hendes død skulle være hendes universalarving, hvilket hun besvarede med et »ja«.

De tilstedeværende bevidnede at have set frøken Ernst være ved

fuld sans og samling, da hun »underskrev« testamentet.¹¹³ Således blev frøken Ernst's hørhegleri overdraget frøken Margretha Weinmann, som videreførte fabrikken ved hjælp af en ung heglemester Casper Blad, hvem hun optog som kompagnon; hun videreførte fabrikken under navnet: Weinmann & Blad, imod at bo frit hos ham, så længe hun levede,¹¹⁴ men det varede kun kort tid; frøken Weinmann døde 1792 og blev begravet 8. september, 77 år gammel.¹¹⁵ Casper Blad døde 28. maj 1797, 42 år gammel.¹¹⁶

Frøken Ernst selv døde 5. februar 1781 og blev begravet i Frue Kirke den 13. februar ved en stor begravelse kl. 3 eftermiddag. Efter en allerunderdanigst ansøgning og begæring var der givet tilladelse til, at jomfru Frederica Louise Ernst's lig måtte begraves om aftenen, og det var også blevet tilladt, at ligkisten måtte sires med en forsølvet plade.¹¹⁷

Til trods for hendes økonomiske fortrædeligheder efter tabet af hendes formue lykkedes det for frøken Ernst til det sidste at bevare det ydre skin af rigdom og fornemhed, som hun var opvokset i.

I følget ved hendes begravelse var mange fornemme herrer, som Luxdorph omtaler i sin dagbog, bl.a. »G:maior Schimmelmann, Holt, Bartholin, Etatz:Rd Kofod, Assessor Schov ved Hove, Lycke, Svendsen, Provst Hviid, Hr. Müller etc.«

Kisten blev nedsat i hendes morbror biskop Mathias Foss's murede begravelse bag koret ved søndre side af den store blå ligsten.¹¹⁸

HENVISNINGER OG NOTER

Forkortelser:

- RA.: Rigsarkivet.
LA. f. S.: Landsarkivet for Sjælland.
Hist. Medd.: Historiske Meddelelser om København.
Extract: RA. Kommercekollegiets arkiv. C. 3. Industri- og fabrikkfaget.
Sager vedkommende linnedmanufakturur 1735-97. Reg. no. 632.
Frøken Ernst.
Skødebog: Københavns Bytings skøder (LA.f.S.).

De til artiklen benyttede danske journaler og journalsager findes i Rigsarkivet under: Kommercekollegiets arkiv, kollegiets expeditioner; og de vestindiske journaler samt journalsager findes sammesteds under: Generaltoldkammerets arkiv, kammerexpeditioner. Hvor intet andet anføres om forestillinger etc., er disse fra Kommercekollegiets arkiv.

1. C. E. Secher: Danmark i ældre og nyere Tid, I, Kbh. 1874, s. 573 og 575.
2. RA. Danske Kancellis protokol over »adskillige bestillinger«, no. 1 og 2. (A. 13-14).
3. RA. Forestill. og kgl. resolut. 1763-68, no. 1369, res. 7. juni 1765. — Carl Bruun: Kjøbenhavn, III, Kbh. 1901, s. 85.
4. H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728, VIII, Købmager Kv., Kbh. 1962, s. 86. — Skødebog II, fol. 448. Tinglæst den 30. juni 1690.
5. Skødebog III, fol. 27. Tinglæst den 13. marts 1693.
6. Skødebog III, fol. 187, 2. december 1695.
7. Skødebog 5, fol. 85, 11. juni 1740.
8. Christian Elling og Victor Hermansen: Holbergtidens København, Kbh. 1922, s. 71. — L. Gotfredsen: Rids af Gjentofte Kommunes Historie, Gjentofte 1944, s. 28. — Samme: Naar skete det? Gjentofte 1945, s. 7.
9. Skødebog 7, fol. 363, 21. juni 1745.
10. Skødebog 7, fol. 455, 20. december 1745.
11. Skødebog 11, fol. 48, 10. april 1752. (Auk. 13. aug. 1751).
12. Dansk biografisk Leksikon, VI, s. 398 og 405. — Dansk biografisk Haandleksikon, s. 443. — H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728, II, Strand Kv., Kbh. 1943, matr. no. 46. — LA. f.S. Københavns pantebog no. 6, 1687-95, s. 212. — Kbh. Stads-

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST

- arkiv. Seddeluddrag af konceptskifter, 26. februar 1681 vedr. Johan Adolf Ernst. — Dansk biografisk Leksikon, XXII, s. 204 vedr. Niels Pedersen Slange.
13. Dansk biografisk Leksikon, VI, s. 398 — sammesteds, VII, s. 404. — Personalhist. Tidsskrift, I, s. 282-85.
  14. Dansk biografisk Leksikon, VI, s. 398 og 405. — Christian Elling og Victor Hermansen: Holbertidens København, Kbh. 1922, s. 10-11. — Dansk biografisk Haandleksikon, s. 443. — Personalhist. Tidsskrift, 3, II, Kbh. 1893, s. 60.
  15. J. C. L. Lengnick: Genealogier over adelige og borgerlige Familier, 1845, 2. saml. 1. kap. Mag. Christen Foss (Lengnick anfører under Magdalene Foss en datter Christiane Sophie Ernst, men det er en fejltagelse. Christiane Sophie var datter af politimester Johan Bartram Ernst). — Dansk biografisk Leksikon, VII, s. 187.
  16. LA.f.S. Helliggeist Kirke. Vielse 6. juli 1719.
  17. Dansk biografisk Leksikon, VI, s. 405. — Personalhist. Tidsskrift, 1929, 9. rk., 2. bd., s. 205. — O. Nielsen: Københavns Historie, V, Kbh. 1889, s. 433. — Kbh. Stadsarkiv. Hofrets og Borgrets skifter (seddeluddrag), Anders Jacobsen. — Sammesteds. Indkvarteringsmandtal 1717, Vimmelskaftet matr. no. 27, Frimands Kv. — Hist. Medd. 2, II, s. 4 — sammesteds, IV, s. 602. — LA.f.S. Helliggeist Kirke. Begravelse 13. maj 1717.
  18. Kbh. Stadsarkiv. Indkvarteringsmandtal 1717-1732. Vester Kv. no. 262, Stormgade. I 1717 findes alle beboere nævnt med titel.
  19. Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, Kbh. 1906, Stormgade 262.
  20. J. C. B. la Cour: Danske Gaarde, 4. bd., 1914, s. 769. Aunsøgaard i Aunsø sogn, Skippinge hrd., Holbæk amt. — J. P. Trap: Danmark, III, Kbh. 1954, s. 531. — Hans de Hofmann: Foundationer, VIII, Kbh. 1762, s. 226. — Danske Slotte og Herregaarde, Ny Samling, Sjælland og Møen, s. 431.
  21. RA. Skattemandtal 1743. Købstæder og amter, Kalundborg amt, Aunsø sogn no. 18.
  22. Personalhist. Tidsskrift, 4., Kbh. 1883, s. 304.
  23. Hans de Hofmann: Foundationer, VIII, Kbh. 1762, s. 225. — J. P. Trap: Danmark, II, Kbh. 1920, s. 540, Viskinge Kirke.
  24. Kbh. Stadsarkiv. Indkvarteringsmandtal 1741-42, Klædebo Kv. matr. no. 83, 84, 85, Frederiksborggade.
  25. LA.f.S. Københavns Byting. Skødeprotokol no. 11, fol. 48.
  26. J. C. L. Lengnick: Genealogier over adelige og borgerlige Familier, Kbh. 1845, 2. sml., 1. kap. Christen Foss. — Kbh. Stadsarkiv. Uddrag af Hofrettens skifter,

KAJ FOLTMAR

24. sept. 1750, Niels Foss. — RA. Sjæll. Registre for 1792-93, fol. 369, no. 816, Margrethe Elisabeth Weinmanns testamentes konfirmation. Tillæg 30. aug. 1792. — Extract.
27. RA. Sjæll. Registre 1760-61, no. 49. Konfirmation på jomfru Helene Sophie Ernst's forskrivelse.
28. LA.f.S. Brandtaxationer. Købmager Kv. matr. no. 69, police no. 604 (pakke 310). — LA.f.S. Københavns Byting. Skødeprotokol no. 11, fol. 48.
29. RA. Mandtal over Ekstraskatten for Kbh. 1762, no. 6, 105, Købmager Kv. matr. no. 51. — Geddes Kort, Øster Kv. — RA. Mandtal o. Ekstraskat 1762, no. 17, 217, Øster Kv. matr. no. 97. — Sammesteds no. 12, 579, St. Annæ Øster Kv. matr. no. 228 og 229. — Kbh. Stadsarkiv. Indkvarteringsmandtal 1764-78. — Extract (23. april 1772).
30. Sigurd Jensen i Hist. Medd. Årbog 1961, s. 99-100.
31. Luxdorfs dagbøger ved Eiler Nystrom, I, 1745-73, Kbh. 1915-30, s. 385 og 481, samme, II, 1774-88, Kbh. 1925-30, s. 19, 171, 218 og 219.
32. LA.f.S. Brandtaxationer. Købmager Kv. matr. no. 69, 309 og 310 (pakke 310).
33. RA. Forestill. og kgl. resolut. 1763-68, no. 1369, res. 7. juni 1765. — Extract (kopi af privilegium for frøken Ernst vedlagt extracten).
34. Jfr. RA. Søkrigskancell., kgl. resolut. 1732, no. 106, s. 362.
35. Carl Bruun: Kjøbenhavn, II, Kbh. 1890, s. 728.
36. Carl Bruun: Kjøbenhavn, III, Kbh. 1901, s. 36 og 68. — C. E. Secher: Danmark i ældre og nyere Tid, I, Kbh. 1874, s. 578-79. — Frederiksberg gennem Tiderne, X, Kbh. 1964, s. 39.
37. Se note 33.
38. Extract.
39. LA.f.S. Pante-extractprotokol no. 12, fol. 184.
40. H. I. Hannover: Tekstilindustri, I, Kbh. 1924, s. 91 og 112-13.
41. RA. Forestill. og kgl. resolut. no. 1523, res. 11. juli 1769.
42. LA.f.S. Pante-extractprotokol no. 11, fol. 274 og samme no. 12, fol. 184.
43. Extract (kopi af forestill. og kgl. resolut. i afskrift).
44. Extract.
45. Extract (kopi af forestill. og kgl. resolut. 6. maj 1771).
46. Extract.
47. Nyt hist. Tidsskrift 3, Kbh. 1850, s. 217. — Dansk journal 1778, no. 86.
48. Extract.
49. Mogens Lebech: Gamle Skibe, gamle Huse, en bog fra Christianshavn, Kbh. 1959, s. 74. — Carl Bruun: Kjøbenhavn III, Kbh. 1901, s. 42. — Nyt hist. Tidsskrift 3, Kbh. 1850, s. 217.
50. RA. Vestind. journal 1775, no. 166, s. 80.
51. Vore gamle Tropekolonier II,

FRØKEN FREDERICA LOUISE ERNST

- Kbh. 1953, s. 215 og 218. — C. P. Sørensen: Slavehandel, 1954, s. 9-10.
52. Vestind. journalsager no. 166. — Extract.
53. Extract.
54. Extract.
55. Extract.
56. Extract.
57. Extract.
58. Extract. — Kommercekoll. Dansk journal ltr. A, no. 12.
59. Extract. — Kommercekoll. Dansk journal ltr. A, no. 46.
60. Extract. — Kommercekoll. Forestill. og kgl. resolut. 1772 no. 1571, 11. maj 1772.
61. Extract.
62. Kommercekoll. Dansk journal ltr. A, no. 325. — Extract. — Kopibog 1771-73, s. 148, 24. okt. 1772.
63. Samme kopibog s. 121, 10. sept. 1772. — Extract.
64. Extract.
65. RA. Danske Kancelli. 1. depart. åbne breve 1771-73, no. 448, fol. 626.
66. Extract. — Kommercekoll. Dansk journal ltr. A, no. 411, 28. sept. 1772.
67. Extract.
68. Extract. — Kopibog 1771-73, s. 148, 24. okt. 1772.
69. Extract. — Kommercekoll. Dansk journal ltr. A, 1772-73, no. 489, 5. nov. 1772.
70. Extract. — Kopibog 1771-73, s. 176, 20. nov. 1772. — Dansk journal, no. 548, 3. dec. 1772.
71. Extract. — Kopibog 1771-73, s. 196, 30. dec. 1772.
72. Extract. — Kopibog 1771-73, s. 196, 30. dec. 1772 — samme kopibog no. 471, 28. aug. 1773.
73. Vestind. journal 1773, no. 267, s. 148. — Dansk journal ltr. B, 1773, no. 669, 10. dec. 1773.
74. Dansk journal ltr. A, 1772-73, no. 442, 31. juli 1773. — Extract. — Vestind. journal 1773, no. 540, s. 262.
75. Dansk journal ltr. H, no. 366, 23. april 1777. — Dansk journal ltr. H, no. 216, 6. marts 1777. — Vestind. journal 1775, no. 617, s. 326.
76. Extract. — Dansk journal ltr. G, 1776, no. 796.
77. Extract.
78. Extract.
79. Regnskab vedlagt extracten.
80. Extract. — Dansk journal 1778, no. 86. — Vestind. journal 1777, no. 490. — Vestind. journal 1778, no. 83.
81. Trykt kgl. forordning af 11. maj 1775. — Direktør Jens Vibæk, Handelshøjskolen, takkes for oplysninger desangående.
82. Beregning vedlagt extracten. — Vestind. journal 1779, no. 158.
83. Dansk journal ltr. K, 1773, no. 471.
84. Dansk journal ltr. D, 1774-75, no. 207.
85. Dansk journal ltr. F, 1776, no. 186.
86. Danske forestill. og resolut. 1778, no. 190, res. 10. sept. 1778.

KAJ FOLTMAR

87. Faksimile 10. januar 1778. Se billedunderskriften s. 125.
88. Dansk journal 1778, no. 213.
89. Danske journalsager 1778, no. 345, 23. sept. 1778.
90. Danske forestill. og resolut. 1778, no. 190, res. 10. sept. 1778.
91. Danske journalsager 1778, no. 989, 6. nov. 1778.
92. Danske journalsager 1775, ltr. E, no. 825, 17. okt. 1775.
93. Danske journalsager 1775, ltr. E, no. 825, 17. okt. 1775.
94. Danske journalsager 1775, ltr. E, no. 825, 17. okt. 1775.
95. Vestind. journalsager 1778, no. 86, 12. jan. 1778.
96. Det kgl. Bibliotek. Seddelregister. Dansk-vestindiske og -guineiske personalia og data af Kay Larsen.
97. Extract.
98. Vestind. journalsager 1776, no. 166.
99. Sammesteds. – Extract.
100. Vestind. journalsager 1775, no. 180.
101. Vestind. journal 1774, no. 442, s. 450.
102. Vestind. journalsager 1775, no. 180.
103. Sammesteds.
104. Vestind. journal 1775, no. 180, s. 88. – Vestind. journalsager 1775, no. 180.
105. RA. Seddelregister. Dansk-ostindiske personalia og data af Kay Larsen.
106. Vestind. journalsager 1775, no. 180.
107. Sammesteds. – Vestind. journal 1775, no. 602, s. 320.
108. Vestind. journal 1775, no. 419. – Vestind. journal 1776, no. 108, s. 56.
109. Vestind. journalsager 1780, no. 323.
110. Vestind. journalsager 1780, no. 450, 29. juli 1780.
111. Det kgl. Bibliotek. Dansk-vestindiske og -guineiske personalia og data af Kay Larsen.
112. LA.f.S. Gammelt matrikulregister. Købmager Kv. fol. 51, gård på Østergade.
113. RA. Sjællandske registre 1780-81, no. 108.
114. RA. Sjællandske registre 1792-93, no. 816.
115. LA.f.S. Vor Frue Kirke. Begravelse 8. sept. 1792.
116. V. Richter: Dødsfald 1791-1890, Kbh. 1901.
117. RA. Sjællandske registre 1780-81, no. 144.
118. LA.f.S. Vor Frue Kirke. Begravelse 13. febr. 1781.

TANCRED I KØBENHAVN

En Rossiniade

AF ERIK RAFN

Det hænder en sjælden gang, at man – så at sige på dato og klokkeslet – kan fastsætte tidspunktet for en kunstners gennembrud. Dette er tilfældet for komponisten Gioachino Rossini, idet hans »stjernestund« (for at bruge et rammende udtryk af forfatteren Stefan Zweig) indtraf på det berømte teater »La Fenice« i Venedig den 6. februar 1813 under opførelsen af hans melodramme eroico »Tancredo« og på det tidspunkt af aftenen, da alt-sangerinden Adelaide Malanotte, der udførte helten Tancreds rolle, sang sin indgangsarie »Di tanti palpiti«, den arie, som senere skulle gå Europa rundt, næsten som en schlager.¹

Rossini var i 1812 som 20-årig kommet til Venedig og havde på det folkelige teater »San Moise« haft vekslende held med nogle mindre musikalske farcer. Ledelsen af »La Fenice« fik da ideen til at engagere ham til for en sum af 500 frs. at skrive musikken til en opera seria med premiere i karnevallet 1813. Tekstforfatteren, Rossi, valgte som grundlag herfor Voltaires tragedie »Tanocrède«, som i øvrigt allerede året før med et godt resultat havde været benyttet til opera. Voltaires tekst blev dog ikke fulgt slavisk, idet tragedien i den nu foretagne bearbejdelse fik en lykkelig slutning. Handlingen, der udspillede i korstogstiden på Sicilien, berørte sicilianernes frihedskamp mod saracenerne, og emnet var særdeles populært i Venedig, der siden byens erobring i 1797 af Napoleon havde været under et hårdt militært fremmedherredømme.

Efter at man i Italien var ophørt med at anvende kastrater i

operaernes helteroller, var man gået over til at anvende altstemmer i stedet, og ved denne lejlighed debuterede signorina Malanotte i rollen som Tancred. Hun havde inden premieren gjort sine retigheder som prima donna assoluta gældende og kasseret den arie, hvormed hun skulle gøre sin entre. Rossini, der sagdes at være forelsket i hende, havde føjet sig, og i sidste øjeblik skrev han den arie, som skulle bringe ham berømmelsen. Det blev fortalt, at arien blev komponeret, medens komponisten kogte sin middagsris, altså i løbet af fire minutter.²

Kort før premieren havde Rossini haft en fiasko på »San Moise« med en musikalsk farce »De to Bruschinoer«, og da han var bange for, at hans tilsynekomst som dirigent ville foranledige en pibning fra de letbevægelige venetianere, sneg han sig først på plads ved klaveret under et fortissimo i ouverturen. Alt gik dog godt, og da Tancred fra sit skib var gået i land på Siciliens kyst og havde sunget recitativet: »Fædreland, o evigelskte Egne, jeg Eder glad genskuer«, der fører over i arien »Di tanti palpiti« (Hulde Amor, Du som tænder . . .),³ ville begejstringen ikke høre op, og da forestillingen var endt, hørte man snart operaens arier over hele Venedig, fra kanaler, pladser og stræder, ja endog i retskontorerne.

Rossini hvilede ikke på sine laurbær, og medens »Tancred« bandede sig vej ud over Europas operascener, komponerede han i tiden indtil 1820 i alt 29 operaer, deriblandt »Italienerinden i Algier« og »Barberen i Sevilla«.

Man må forbavses over »Tancred«s hurtige optagelse på de fremmede operascener, når man tager de urolige politiske og økonomiske forhold i forbindelse med Napoleons genkomst og fald i betragtning. Operaens vej mod nord forløb som følger: München og Wien 1816, Dresden 1817, Frankfurt 1818, København 1820, Berlin 1821 og endelig Paris 1822; i sidstnævnte by havde man dog allerede i 1819 opført »Barberen«. En mærkelig skæbne fulgte

TANCRED I KØBENHAVN

RISUM TENENTIS AMICI.

H. C. G. Proft. Karikaturtegning udført 1818 af skuespilleren Carl Winsløw. Den latinske tekst betyder: Kan I holde jer fra at le, venner? Teatermuseet

den, idet der overalt, hvor den opførtes, dannedes musikalske partier for og imod Rossini, og kunstdebatten var ofte meget lidenskabelig, hvilket vel også virkede som reklame for Rossini. Tiden er kendt for sine livlige litterære debatter; en musikalsk debat var noget relativt nyt, idet man først på dette tidspunkt fik en egentlig musikkritik. Et enkelt fortilfælde fandtes dog i den i slutningen af 1770erne løbende strid mellem tilhængerne af henholdsvis C. W. Gluck og Nicola Piccini om operaformens principper, hvor de førstnævnte mente, at musikken til arierne skulle have større tilknytning til teksten og således være mere dramatisk, medens de sidstnævnte satte musikkens skønhed i første linie, således at arien kunne betragtes som et afsluttet koncertstykke og forbindelsen mellem tekst og musik kunne anses som mindre væsentlig. Denne strid varede i mange år og blev først afbrudt af den franske revolution.⁴

Antirossinismen havde sit grundlag i nationale interesser. De lokale komponister frygtede – ikke helt med urette – den italienske konkurrence. I Nordtyskland og i København fandt man den anvendte operaform forældet og opstillede som modsætning den unge tyske romantiske musik med C. M. von Weber, der videreførte Glucks principper, som hovedperson.

Allerede fire år efter den venetianske premiere havde personalet ved Det kongelige teater i København ved en koncert opført scener af »Tancredo«, som operaen her kaldtes. I marts 1820 havde skuespilleren H. Rind under opførelsen af et syngestykke indlagt en parodi på »Di tanti palpiti«, hvor han med fistelstemme udførte koloraturerne til stor munterhed.⁵ Man kan vel heraf slutte, at melodien allerede på dette tidspunkt var almindelig kendt. Æren for den første fuldstændige opførelse i København tilkommer dog syngemester Guiseppe Siboni,⁶ der i januar 1819 indvandrede til Danmark efter indkaldelse af arveprins Christian (senere Christian VIII), Siboni havde tyve år tidligere debuteret som tenorsanger i Bo-

logna sammen med Rossinis moder.⁷ Han havde udført tenorpartier på en række italienske operascener og var derefter rejst ud i Europa, hvor han bl.a. i Wien havde gjort stor lykke. Han opholdt sig i flere år i Wien, hvor han stiftede familie, og hvor han, som Ebbe Sadolin så fornøjeligt har fortalt om i sin bog »Vandringer i Wien«, også blev ven med Schubert.⁸ Arveprinsen havde i sin tid hørt ham synge i Neapel, nu opholdt han sig i Sct. Petersborg, og hans stemme var stærkt på retur. Formålet med hans indkaldelse var et dobbelt; dels ønskede arveprinsen, at der på ny skulle spilles italiensk opera i København, efter at der i tyve år ikke havde været opført sådanne, og dels ønskede han et frisk initiativ med hensyn til uddannelsen af Det kongelige teaters sangere. Siboni fik titel af »Kammersanger hos Kongen af Danmark og Direktør af den kongelige Syngeskole«. Ved hans ankomst til Danmark opstod der betydelige vanskeligheder, da hans kompetence i forhold til teatrets kapelmester Claus Schall var uklart afgrænset, og den sympati, som derved opstod for Schall i de københavnske musikkredse, kom til at skabe mange ærgrelser for Siboni.⁹

Som naturligt var, skulle Sibonis åbningsforestilling være en moderne italiensk opera, og valget faldt på »Tancredo«. I hast blev teksten oversat af N. T. Bruun, der var teatrets faste oversætter af stykker på romanske sprog. Oversættelsen, som var meget ringe, udkom i juni 1820. I forordet hertil hedder det bl.a.: »Opmærksomme ved det almene Bifald, hvormed Rossinis Tancredo er modtaget i Italien og Tydskland, og fortryllede af de her bekiendte deilige Melodier, have mange Musikvenner, hvoriblandt selv Theatrets høistærede Chef, Hr. Kammerherre *Holstein*, spurgt mig, hvorfor jeg ikke omplantede dette Stykke paa dansk Grund . . . Jeg troer, herved at have beriget Skuepladsens Repertoire med et erkient godt Værk, der, uden synderlig Bekostning, vilde bringe

Huset Tilløb og, indstuderet under en *Sibonis* Anførsel, gjøre ham og Personalet Ære og Publicum Glæde».

Bruun var imidlertid bange for, »at de lange og idelige Recitativer« skulle kede publikum, der ikke var i vane med at høre italiensk opera. Han bearbejdede derfor recitativerne »metrisk« og lavede således operaen om til et syngestykke. På nøjagtig samme måde gik det forresten ved den kongelige opera i Berlin, hvor Sibonis derværende kollega, den italienske komponist Spontini også måtte lave operaen til syngestykke for at få den til at glide ned hos de nationalistiske tilhængere af den tyske romantik.¹⁰

Premieren i København skulle finde sted på dronningens fødselsdag den 30. oktober 1820, og da man mente, at det muligt ville støde majestæterne, at helterollen blev udført af en kvinde, transponerede man uden videre partiet ned, således at det kunne udføres af en bas (Giovanni Cetti). Dette havde dog en komisk virkning, idet partiet derved kom i kontrast til en anden rolle, nemlig heltens gamle fader, der var et tenorparti, udført af J. C. Ryge.

Alt i alt blev operaen godt modtaget af publikum; kongeparrets tilstedeværelse og den omstændighed, at det var dronningens fødselsdag, bevirkede vel også, at de demonstrationer fra Schalltilhængere mod Siboni i form af pibekoncerter, der senere skulle blive så almindelige, helt udeblev. Hertil kom, at publikum fandt behag i de iørefaldende melodier, samt at den kvindelige hovedrolle blev udført meget yndigt af jomfru Löffler. Operaen holdt sig da også på repertoiret til 1830 og blev spillet i alt 29 gange.

København havde på dette tidspunkt kun een egentlig musik-anmelder, nemlig »recensenten« H. C. G. Proft,¹¹ der vel kan kaldes Danmarks første musikanmelder. Han var ikke synderlig anset på bjerget og skrev sine anmeldelser i nogle mindre, æstetiske tidsskrifter samt bladet »Dagen«. Han havde det uheld, at hans kritiske principper irriterede Heiberg; han døde ret ung i

1827, og hans kritiske virksomhed er i dag helt ukendt. Han var en passioneret tilhænger af Mozarts musik, og hans operaanmeldelser giver et udmærket billede af teatrets opførelser.

I sin anmeldelse af »Tancredo« i nr. 259 af avisen »Dagen« giver Proft det københavnske publikum en brilliant første orientering om Rossini. Det ville desværre føre for vidt at give udførlige citater af denne anmeldelse, der fylder to og en halv af avisens fire sider; jeg skal derfor indskrænke mig til at opstille en slags disposition over den meget kyndige recension, der omfattede:

1. Almindelige bemærkninger om valget af denne opera.
2. Biografi af Rossini med opregning af hans værker indtil 1820.
3. Omtale af Rossinisme og Antirossinisme i Europa med personlig stillingtagen midt mellem disse partier.
4. Gennemgang af »Tancredo«s fortrin og mangler.
5. Kritik af udførelsen på Det kongelige teater, gennemgående rosende.

Profts kilde til biografien af Rossini var det tyske ugeskrift »Allgemeine musikalische Zeitung«, som blev udgivet af forlaget Breitkopf & Härtel i Leipzig. Dette tidsskrift var i øvrigt ikke Rossini venligtsindet.¹²

Profts stillingtagen midt mellem de stridende parter virker meget moden, og hans bedømmelse har gyldighed den dag i dag. Blandt Rossinis fortrin fremhæver han komponistens fantasi, hans dybe følelse og geniale kraft, der viser sig i frapperende overgange. På den anden side fremhæves også komponistens mangel på karakter og enhed, den idelige griben efter materielle effekter, den »bacchaniske« blanding af komiske, ja endog »burlesque« motiver med de alvorligste patetiske satser samt den skånselsløse mishandling af de blæsende instrumenter og endelig de hyppige reminiscenser af andre komponister. Om Tancredo konkluderer han: »Denne Opera

kan maaske ikke upassende sammenlignes med et stort brilliant Fyrværkeri, hvor det ene Billede fortrænger det andet, uden at lade nogen Tid til overs til Besindelse, førend det endelig trætter«.

Noget mere forbeholden var Thomas Overskou,¹³ som i sin teaterhistorie bl.a. skriver: »Publikum indrømmede Rigtigheden af den musikalske Kritiks Anke over, at Rossini paafaldende havde forsømt at lægge Karakter i sin dramatiske Musik og i flere Situationer kun søgt at kildre Øret ved leflende, undertiden platte Melodier«.

I de københavnske musikkredse gik debatten i de følgende år livligt videre, naturligvis især i kredsene omkring Kuhlau og Weyse, der hver for sig havde sin menighed. Weyse og hans tilhængere indtog den mest uforsonlige stilling til italiensk opera i almindelighed og Rossini i særdeleshed. I sin selvbiografi,¹⁴ hvor han har givet sin musikalske trosbekendelse, skriver han bl.a.: »Ved alt, hvad der mishager mig, trøster jeg mig med, enhver Ting i Verden har sin Tid, og sygelige Forfatninger som den moderne *febrilskfantastiske* og *ukunstneriske Hypergenialitet*, ligesom *Rossinimani*, kan ikke vare længe, men maa snart føre til en Krisis, hvoraf det er at haabe, at Musikken vil opstaa til et nyt og herligt Liv«.

Kuhlau, der var mere modtagelig for de forskellige musikalske strømninger i Europa, misbilligede i princippet italiensk opera, men lod sig i praksis påvirke. Under et ophold i Wien i efteråret 1821 skriver han i et brev bl.a.:¹⁵ »Skuespillet er overhovedet ganske fortræffeligt, jeg besøger det mere end Operaen, thi desto værre driver ogsaa her Rossinis urene Aand sit onde Væsen. Madame Grünbaum er her den første Sangerinde, og hun er overhovedet den største Sangerinde, som jeg nogensinde har hørt. Det er uheldigt, at jeg ikke har hørt hende i andre Operaer end Rossinis, hvori der hersker en utrolig Alarm og Spektakel, i Særdeleshed i den her saa yndede »tyvagtige Skade«. I denne Opera hører man

ikke alene uophørlig Trompeter knalde og Pavker tordne, men desuden bedøves man i den Grad af store og smaa Trommer, Bækken, Triangler etc., at man maa udraabe med den Mand, der netop forlod en saadan Opera, da Tappenstregen mødte ham paa Gaden: Gud ske lov, at jeg engang igjen hører blid Musik! Under mit Ophold her har man kun en eneste Gang givet en Mozarts Opera, nemlig »Tryllefløjten«. Huset var tomt, og der blev kun applauderet, naar en og anden Sanger eller Sangerinde vanzirede Mozarts ædle Melodier med Rossiniske Rulader. Heraf fremgaar det vel tydeligt, at der her for Tiden just ikke hersker den bedste Smag i Musiken«.

Senere lod han sig dog som sagt påvirke, og da han i 1824 skulle have premiere på sin opera »Lulu«, blev der udspreedt det rygte, at operaen var en »Rossiniade«; da Kuhlau skulle gå ind i teatret, fik han tilbudt en billet af en billetsjover med den opmuntrende bemærkning, at der skulle pibes. Det gik nu ikke så galt, og operaen blev et godt kassestykke.¹⁶

Også Oehlenschläger tog del i debatten omkring Tancredo. Digteren var ikke uden musikalske forudsætninger, idet hans fader var organist ved Frederiksberg Kirke. Hans smag gik i den tyske retning, og han satte stor pris på Johan Sebastian Bachs værker, ligesom han var velfunderet i teorien med sit kendskab til Kirnbergers generalbaslære.¹⁷ Han blev på en særlig måde part i sagen ved at oversætte librettoen til operaen »Jægerbruden«, der var komponeret af C. M. von Weber, et af antirossinisternes forbilleder. Overturen til »Jægerbruden« eller »Friskyttten«, som den da hed, blev uropført i København ved en koncert på Det kongelige teater den 8. oktober 1820, altså kort før »Tancredo«s premiere; komponisten var selv solist ved koncerten, og han blev så begejstret over kapellets udførelse af overturen, at han forærede teatret partituret. Oehlenschläger tog hurtigt fat på oversættelsen,

og operaen fik allerede i 1822 premiere på Det kongelige teater, hvor den gjorde stor lykke hos Rossini- og Siboni-modstandere.

For Oehlenschlägers vedkommende må også det forhold tages i betragtning, at han efter sin mislykkede rejse til Italien havde en del aversion mod alt, hvad der var italiensk. Hertil kom, at hans musikalske smag var noget konservativ og rettet mod J.A.P. Schultz' musik. Dette giver han udtryk for i et satirisk digt, »Tancred og Høstgildet«,¹⁸ som han skrev engang, da det sidste stykke blev spillet aftenen efter det første. Digtet er meget langt, men nogle enkelte vers kan vi vel citere:

»Høstgildet følge Tancred? Gaaer det an?
 Hvad? Bonden oven paa en Herremand?
 Umulighed! det lader sig ei gjøre.
 Et saadant Barbari bør man undgaae;
 Thi Folk, som mene, de Musik forstaae,
 Vil ikke længer Gadeviser høre.

.....

Min Tancred, ak min Tancred derimod
 Har ei saasnat af Baaden sat sin Fod,
 Før som en Nattergal han giver Tone,
 Og viser, at han er for Triller skabt;
 Skøndt jeg tilstaaer, at Rollen nu har tabt,
 Da Helten meer ei spilles af en Kone.

.....

Nu – skal vi hente Heltekræft fra Rom!
 Normannen selv, som stærk til Syden kom,
 Forvandles til en mandsklædt Sangerinde.
 Solfeggier gjør os Siælen nu bekiendt,
 Nu Halsen være skal et Instrument,
 Og Mennesket kan gjerne reent forsvinde«.

TANCREDO I KØBENHAVN

Den venlige Oehlenschläger besindede sig dog og gav senere digtet en efterskrift, hvori det hedder:

»Saadan jeg dømte før, med Ret og Skiæl;
Othello siden, *Moses*, *Wilhelm Tell*
Gav om Rossinis Aand langt bedre Mening;
Der enes Frugtbarhed af Melodie,
Med Hierte, Charakter i Harmonie,
Og herlig er slig søsterlig Forening«.

Siboni fortsatte troligt med at opføre Rossini-operaer; sådan kom i hastig følge »Den heldige List«, »Den tyvagtige Skade« og »Barberen i Sevilla«, men med vekslende resultat, således blev »Skaden« pebet ud, hvilket dog vist mere var en demonstration mod Siboni end mod Rossini. Oehlenschläger fortæller i sine erindringer,¹⁹ at kongen var meget fortrydelig herover og mente, at digteren havde en finger med i spillet. Under en samtale foreholdt han ham dette. Oehlenschläger svarede, at kunstens tempel var ham helligt, og at han derfor ikke havde noget med dette at gøre, hvortil Frederik VI bemærkede, at han troede på denne forklaring, da han anså Oehlenschläger for en brav mand.

I årene efter 1820 konkurrerede »Tancredo« og »Jægerbruden« om publikums gunst. Ved udgangen af 1829 havde »Jægerbruden« haft 32 opførelser, medens »Tancredo«, regnet fra premieren i 1820, kun havde haft 29, og medens »Jægerbruden« holdt sig på Det kongelige teaters repertoire, er »Tancredo« gået helt i glemme.

Debatten om Rossini og »Tancredo« døde ud i København, men ude i Europa, ja endog i Amerika²⁰ fortsatte striden om denne opera eller om dens komponist. Især i Paris blev debatten lidenskabelig, og den blussede kraftigt op, da Rossini i 1823 tog bopæl her og blev hyldet så kraftigt, så det nærmest kan sammenlignes med det, der i dag bliver en filmstjerne eller mesterbokser til del.

Hans tilhængere kaldte sig med en pudsig blanding af fransk og italiensk »Les dilettanti«. Digteren Johan Ludvig Heiberg opholdt sig i Paris i årene 1819-22, og han har her kunnet iagttage hele denne tummel på nærmeste hold. I 1825 kom han til København, og den 22. april 1826 havde hans vaudeville »Aprilsnarrene« premiere. I dennes 12. scene er man ved at planlægge den musikalske underholdning ved skolebestyrer, fru Bittermandels fødselsdagsselskab, og i denne muntre parodi på programmet i et musikalsk aftenselskab finder man også Tancred-arien »Di tanti palpiti di tante pene« gengivet af den tyske »Avanturier« Simon som: »Din Tante tæl til ti, din Tante Lene«, en spøg som nok har gjort stor lykke.

Vi kan vist her lade tæppet falde for den heroiske Tancredo. Spørger man imidlertid om grunden til denne sene »fremkaldelse«, kan der med en vis ret henvises til operaens betydning som grundlag for Rossinis europæiske berømmelse og til, at disse små glimt af den hjemlige debat om operaen kan vise, at 1820ernes København med hensyn til de samtidige internationale musikalske strømninger var »med på noderne«.

HENVISNINGER OG NOTER

Litteratur:

Carl Thrane: *Rossini og Operaen*, Blade af den dramatiske Musiks Historie, København 1885. Forkortet: Thrane.

Povl Ingerslev Jensen: *Gioachino Rossini*, København 1959.

Henri Beyle (Stendhal): *Vie de Rossini suivie des notes d'un dilettante*, udgivet af Henri Prunières, Paris 1922-23. Forkortet: Stendhal.

1. Om premieren se Thrane s. 75-86 og Stendhal s. 71-73.
2. Stendhal fortæller s. 72, at man i Lombardiet foretrækker risen meget lidt kogt, hvorfor kokken 4 minutter før serveringen stiller det vigtige spørgsmål: Bisogna mettere i risi? Arien kom i Venedig til at hedde: Aria dei risi.
3. N. T. Bruun: *Tancredo*, København 1820.
4. Om Gluck-Piccinistriden se Thrane s. 30-46. Gluck var i 1748 i København med et italiensk operaselskab, som gav forestillinger på Charlottenborg, hvorved man fordrev Det musikalske Societet, som Holberg satte så stor pris på. I epistel 286 udtaler Holberg sin mening om italiensk opera, og ironisk nok var Glucks senere mening om dette emne ikke så fjern fra Holbergs.
5. Th. Overskou: *Den danske Skueplads*, i dens Historie, København 1854-76, 4. del, s. 644. Rinds udførelse af arieparodien blev fatal, idet han overanstrengte sig og døde kort efter.
6. Guiseppo Siboni, 1780-1839, se Dansk Biografisk Leksikon og Carl Thrane: *Fra Hofviolonernes Tid*, København 1908, s. 296-97, 310-11 m.fl.
7. Thrane s. 61.
8. Ebbe Sadolin: *Vandringer i Wien*, København 1961, s. 84-87.
9. Jfr. note 6.
10. Gasparo Spontini, 1774-1851, der i 1819 blev generalmusikdirektør for den kgl. opera i Berlin, fik en skæbne, der meget lignede Sibonis. Også han måtte føre en håbløs kamp mod de lokale romantikere for den italienske opera.
11. H. C. G. Proft, 1795-1827, se Frederik Schyberg: *Dansk Teaterkritik*, København 1937, s. 150-54.
12. *Allgemeine musikalische Zeitung*, som blev udgivet i årene 1798-1865, havde korrespondenter i alle større europæiske byer – også København. Det udkom en gang om ugen og indeholdt et mu-

sikbilag, de såkaldte Intelligentz-blätter.

I nr. 5 fra 3. februar 1820 havde Rossini skrevet en selvbiografi, som Proft benyttede som kilde.

Da »Barberen« havde premiere i Paris 1819, gav tidsskriftet en sønderlemmende anmeldelse, og i nr. 20 fra 1823 optog det et anti-rossinimanifest udfærdiget af komponisten Ludwig Spohr, som erklærede al italiensk opera krig på liv og død.

13. Thomas Overskou: Den danske Skueplads, 4. del, s. 639-40.
14. Citeret efter Carl Thrane: Danske Komponister, København 1875, s. 32.
15. Brevet er i sin helhed citeret i Thranes Danske Komponister, s. 153. Anekdoten om manden og vagtparaden er en vandrehistorie: i 2det brev fra Berlin den 16. marts 1822 har Heinrich Heine den selv samme historie (se H. Heine: Sämtliche Werke, Taschenbuchausgabe ved H. Kaufmann, München 1964, bind 6, s. 150 f.). Anekdoten er her overført på Spontinis musik. Heine var i øvrigt Rossinitilhænger, og han mente, at de af hans landsmænd, som ikke kunne lide Rossini, burde straffes med i det næste liv i evigheden at høre Johan Sebastian

Bachs fugaer, se Reisebilder III, Reise von München nach Genua, kapitel XIX (Sämtliche Werke, bind 5, s. 207 f.).

16. Thrane: Danske Komponister, s. 117.
17. Adam Oehlenschläger: Erindringer, København 1850-51, 4. bind, s. 36-44.
18. Oehlenschlägers Digterværker og Prosaiske Skrifter, København 1852, bind 21, s. 208-12.
19. Oehlenschlägers Erindringer, bind 4, s. 40.
20. I 1825 kom et italiensk operaselskab til New York bl.a. med Rossinis ven, sangeren Manuel Garcia og hans datter sangerinden Maria Malibran. Man opførte først »Barberen« og dernæst Mozarts »Don Juan«. Forestillingerne var arrangeret af Mozarts gamle librettist Lorenzo da Ponte, der var havnet som boghandler i denne by. Forestillingerne gjorde stor lykke, men der opstod en hidsig strid mellem de tyske og italienske indvandrere, som hver for sig holdt på sin blandt de to komponister. Uanset sin egen fortid holdt da Ponte på Rossini, som han dog mente havde fortjent en bedre librettist. Se herom i Lorenzo da Pontes memoirer i Hasselbalchs kulturbi-bliotek, bind 148, s. 57.

KØBENHAVNS
KOMMUNES FOLKEKØKKENER

50 ÅR DEN 8. MARTS 1967

AF O. KØLLN

Under den første verdenskrig fra 1914 til 1918 lykkedes det Danmark at bevare sin neutralitet og holde sig fri for krigsdeltagelse. Det var naturligvis en lykke for det danske folk, men krigen forårsagede et væld af vanskeligheder på andre felter. Forsyninger af livsvigtig natur svigtede, og efterhånden som den tyske undervandsbådskrig forstærkedes, blev vore tilførsler udefra stærkt decimerede.

Straks efter krigens udbrud nedsattes i henhold til en midlertidig lov af 7. august 1914 »Den overordentlige Kommission« – populært kaldet »Prisreguleringskommissionen«. Dens opgave var at drage omsorg for landets forsyning med vigtige livsfornødheder og at påse, at levnedsmidler ikke unødigt fordyredes. Men prisreguleringerne var et tvivlsomt gode for forbrugerne, da de forårsagede, at varerne havde en tendens til at forsvinde fra det åbne marked. Rationeringen rådede nok bod derpå, men der indløb dog til regeringen beretninger fra de kommunale myndigheder landet over om svære forsyningsvanskeligheder, og der lød endog røster, der fortalte, at mindre bemidlede led nød, fordi de ikke formåede at købe selv de mest nødvendige levnedsmidler. Hertil kom så virkningerne af de meget knappe tilførsler af brændselsmidler og en deraf nødvendiggjort stærk rationering af gasforsyningen.

På denne baggrund var det, at Folkekøkkenerne oprettedes. Ekstraordinære metoder var nødvendige, og ved cirkulære af 16.

februar 1917 henstillede »Den overordentlige Kommission« til kommunalbestyrelserne at oprette Folkekøkkener til befolkningens forsyning med varm mad.

I København blev dette cirkulære behandlet i et af kommunalbestyrelsen i anledning af de ekstraordinære forhold under krigen nedsat fællesudvalg – »Velfærdsudvalget«. Dette bemyndigede borgmesteren for Københavns magistrats 3. afdeling til at træffe de nødvendige foranstaltninger til oprettelse af kommunale folkekøkkener så hurtigt, forholdene tillod det.

Under de herskende tilstande blev det en vanskelig opgave på kort sigt at etablere et køkken, der kunne præstere et blot nogenlunde anseligt antal portioner mad daglig. Det lykkedes dog at træffe en ordning med en tidligere gullaschfabrik, der var installeret i en ejendom i Heimdalsgade tilhørende De københavnske Spritfabrikker. Her var en del store gryder, maskiner og andet materiel til disposition om end ikke i helt brugbar tilstand. Man fik et lejemål med ejerne og gik omgående i gang med nødvendige reparationer af lokaler og maskinel. Allerede den 8. marts 1917 kunne dette folkekøkken tages i brug. Den 8. marts 1967 har Københavns Kommunes Folkekøkkener således bestået i 50 år.

Køkkenet i Heimdalsgade havde en kapacitet på 5.000 portioner middagsmad à 2 retter daglig. Maden blev fra Heimdalsgade transporteret til 7 udleveringssteder på skoler rundt i byen, hvor maden afhentedes af publikum i egne madbeholdere. Der blev straks stor søgning, men for den nye institution viste der sig i starten mangeartede vanskeligheder. Det kneb med at skaffe de nødvendige råvarer, og på grund af den store tilstrømning af købere kunne efterspørgslen efter mad ikke efterkommes i fuldt mål, hvilket gav anledning til en sådan uro på udleveringsstederne, at optræningen af betjeningspersonalet i høj grad var forbundet med nervøsitet. Det tog også et godt stykke tid at få selve køkken-

Borgmester Viggo Christensen taler ved indvielsen i december 1917 af Folkekøkkernes anlæg i Møllegade 33. På billedet ses blandt andre: Rådmand Laurits Jessen, stadsingenør J. J. Voigt, borgerrepræsentant C. F. Sørensen og kontorchef senere overpræsident J. K. Bülow

personalet indarbejdet, således at arbejdet kunne glide upåklageligt.

Efter de erfaringer, man havde fået, med hensyn til behovet for at købe mad, turde magistraten ikke gå den kommende vinter 1917-18 i møde, uden at der blev truffet foranstaltning til en udvidelse af madproduktionen. Der blev derfor forelagt kommunalbestyrelsen et forslag om at opføre et helt nyt folkekøkken i Møllegade på en del af det daværende Almindelig Hospitals grund (nu De Gamles By). Forslaget gik ud på dér at indrette et køkken

Indvielsen af spisesalen i Axeltown i 1922. På billedet ses blandt andre: Daværende borgmester Viggo Christensen og den daværende driftsbestyrer for Folkekøkkenerne Saroe

af mere blivende karakter. Man havde endnu ikke taget stilling til, om Folkekøkkenerne skulle være en permanent institution, men skulle man beslutte sig til deres ophør, kunne det indrettede køkken tages i brug af Almindelig Hospital, der trængte til udvidelse af sit køkkenområde.

Byggeriet påbegyndtes den 1. august 1917, og det nye køkken stod klart til brug allerede omkring 1. december s.å. Dette køkken var fra starten beregnet til en produktion af 5.000 portioner à 2 retter daglig. Til dette formål var der installeret i alt 20 gryder, 14 på 1000 l og 6 på 500 l samt 3 kartoffelkogere. Gryderne og kartoffelkogerne opvarmedes ved damp, der leveredes fra Almin-

Folkekøkkenernes ejendom i Møllegade 33, som den fremtræder i dag. Bygningerne indeholder Folkekøkkenernes hovedkontor, centralkøkkenet, kødlageret og pølsefabrikken samt yderst til højre spisesalen, der nu er indrettet til marketenderi for De Gamles By's personale

delig Hospitals dampanlæg. Til behandling af kød og grøntsager var installeret forskellige maskiner.

Allerede i 1918 blev køkkenet på grund af den stadig stigende efterspørgsel udvidet med yderligere 6 store og 2 mindre gryder og samtidig blev Heimdalsgades køkken udvidet. Herefter kunne de to køkkener med 2 holds drift præstere i alt 24.000 portioner mad daglig.

Med køkkenet i Møllegade indførte Folkekøkkenerne en ny praksis, idet der her foruden et udleveringssted til afhentning af mad indrettedes en spisesal, hvor publikum kunne indtage deres måltid. Samtidig udvidedes antallet af udsalgssteder til 16 skoler, og da det viste sig, at spisesalen i Møllegade havde succes, oprettedes der

desuden spisesale i industribygningens udstillingshal på Vesterbros Passage, i Eliaskirkens krypt og i menighedshusene ved Sundby Kirke og Sct. Jacobs Kirke.

Ved udgangen af 1918 nedlagdes køkkenet i Heimdalsgade, og til erstatning for dette blev der etableret et nyt køkken i ejendommen Suhmsgade 4, den tidligere Suhmsgades Skole. Her blev køkkenet installeret i gymnastiksalen og en tilbygning til denne, og i de forhenværende klasseværelser i selve skolebygningen indrettedes spisesale i to etager.

Den mad, der serveredes, var god borgerlig kost. Publikum var efter samtidige beretninger i pressen godt tilfreds med såvel madens kvalitet som madportionernes størrelse.

En uges menu kunne f.eks. se således ud:

- Mandag: Tyttebærsuppe og farseret hvidkål
- Tirsdag: Æblesuppe og spegesild m. løgsovs
- Onsdag: Risvælling og oksekød m. ragoutsovs
- Torsdag: Byggrynssødsuppe og boller i skildpaddesovs
- Fredag: Vandgrød og labskovs
- Lørdag: Hvidkålssuppe og sprængt medisterpølse
- Søndag: Frikassésuppe og kalvekød m. brun sovs

Menuen blev offentliggjort i dagspressen for en uge ad gangen.

Prisen for de to middagsretter var fra starten 35 øre afhentet og 5 øre mere, når måltidet blev indtaget i en spisesal.

I krigsårene og i årene umiddelbart efter forblev tilløbet til Folkekøkkenerne stort, og hele virksomhedens ydeevne var taget i brug. Der arbejdedes i 2-holds drift, og man har endog kunnet presse kapaciteten udover den ansatte, idet man i juni 1918 fremstillede og udleverede i alt 38.000 portioner mad daglig. I de to krigsår 1917 og 1918 udleveredes i alt henholdsvis ca. 2.500.000 og ca. 6.000.000 portioner mad.

Folkekøkkenernes spisesal i Lyrskovsgade. På væggen en del af maleren Mogens Ziellers dekoration fra 1947: »Solopgang i retternes land«. Maleriets figurer giver udtryk for forskellige populære retter. Man ser fra venstre »Æg i sky«, »Negerkys«, »Hovedsalat«, »En halv abe« og »Arme riddere«

I løbet af 1919-20 aftog Folkekøkkenernes hektiske virksomhed, og man omlagde driften, således at salget blev koncentreret omkring spisesalene, medens maden blev fremstillet i centralkøkkenet i Møllegade.

De ovenfor nævnte interimistiske spisesale i industribygningen, i Eliaskirkens krypt og i menighedshusene ved Sct. Jacobs Kirke og Sundby Kirke blev efterhånden erstattede med mere permanente spisesale i »Axelborg«, i Portugalsgade på Amager og i Ndr. Frihavnsgade på Østerbro.

Allerede i maj 1918 oprettede Folkekøkkenerne egen pølsefabrik, i maj 1919 eget bageri og i juni samme år egen frugtsaftfabrik.

Disse virksomheders oprindelige hensigt var at forsyne køkkenerne, men efterhånden overtog de også den væsentligste del af de kommunale hospitalers og stiftelsers forbrug af pålægsvarer, brød og frugtsaft. I 1923 overtog Folkekøkkenerne endvidere leverancen af kød og flæsk til disse institutioner, idet der ved Folkekøkkenernes foranstaltning opkøbtes levende kreaturer på markederne. Folkekøkkenerne forestod slagtingerne af dyrene og fordelingen af kødet til de pågældende institutioner.

I mellemkrigsårene var køkkenvirksomheden dalende, men med den anden verdenskrig 1939-45 gik Folkekøkkenerne igen ind i forhold, der mindede om årene under første verdenskrig. De forskellige restriktioner, der var en følge af krigen, skabte øget tilstrømning til spisesalene, og det blev nødvendigt at oprette midlertidige udleveringssteder for at tilfredsstille efterspørgslen efter Folkekøkkenernes mad. Som noget nyt blev der også indrettet udsalgssteder i de af kommunen opførte boliger for aldersrentenydere for disses beboere.

I sommeren 1941 vedtog rigsdagen under hensyn til de usikre forhold loven om folkebespisning, hvorefter kommunalbestyrelserne bemyndigedes til i tilfælde af gasrationering eller hel standsning af gastilførslen at etablere folkebespisning. Loven tog også sigte på eventuelle krigsmæssige begivenheder, hvor befolkningen på grund af ødelæggelse af de offentlige el- og gasværker eller ved evakuering af bomberamte boliger ville være ude af stand til selv at fremstille varm mad i hjemmene.

Planer for en sådan ordning, der omfattede bespisning af en trediedel af Københavns befolkning eller ca. 250.000 personer, blev udarbejdet af Folkekøkkenerne, og det nødvendige tekniske apparat var etableret, herunder aftaler med hospitalskøkkener og herværende konserverfabrikker om bistand. Bespisningen kunne sættes i gang med ret kort varsel.

Da kommunalbestyrelsen også ønskede at sikre byens borgere tilstedeværelsen af tilstrækkelige fødevarer i en situation, hvor tilførslerne til København ikke kunne gennemføres normalt, blev det endvidere overdraget Folkekøkkenerne at indkøbe og opbevare meget betydelige beredskabslagre af fødevarer omfattende kødkonserver, skibskiks og knækbrød, tørmælk og kartofler. Lagrene, der havde en daværende indkøbsværdi af 6 mill. kr., blev oplagret i mange depoter spredt over hele byområdet. Under folkestrejken i 1944 blev en del af kødkonserverne udleveret til byens befolkning ved Folkekøkkenernes foranstaltning bistøet af frivillige fra Danske Kvinders Beredskab. Ved forhandling med forskellige erhvervsorganisationer og firmaer havde Folkekøkkenerne endvidere opnået, at der hos disse var oplagret betydelige mængder af fødevarer af forskellig art.

Herudover udøvedes der en omfattende konsulentvirksomhed ved indretning af nødkøkkener i større beboelsesejendomme rundt i byen.

Ved den tyske kapitulation i maj 1945 fik Folkekøkkenerne med få timers varsel overdraget forplejningen af de i København stationerede frihedskæmpere, de internerede krigsforbrydere og de tyske flygtninge. Den planlagte folkebespisningsordning blev delvis sat i kraft, og det lykkedes Folkekøkkenerne at løse opgaven. Man havde på et vist tidspunkt omkring 120.000 personer i fuld forplejning daglig.

I 1947 forøgede Folkekøkkenerne sine spisesale med yderligere en i Lyrskovgade på Vesterbro. Denne spisesal, der hver dag besøges af mange Vesterbroborgere, og som er indrettet i en af de kommunale beboelsesejendomme, blev meget smukt udstyret, og den kommunale kunstfond bevilgede et beløb til et vægmaleri, der blev udført af maleren Mogens Zieler.

Folkekøkkenernes søgning har det modsat private restauranter;

når tiderne er dårlige, vokser deres omsætning, men under gode tider med mange penge blandt folk går omsætningen ned. Det sidste tiårs gode konjunkturer har da også gjort deres indflydelse gældende, og spisesalenes salg er gået mærkbart tilbage. Spisesale er i den anledning blevet nedlagt, og nu i virksomhedens 50. år er der kun 3 spisesale igen, nemlig i Lyrskovgade, Ndr. Frihavnsgade og Portugalsgade.

Den sidst nedlagte spisesal er Folkekøkkenernes først oprettede: Spisesalen i Møllegade. Denne er nu taget i brug som marketenderi for personalet i De Gamles By, men marketenderiet ledes og drives ved Folkekøkkenernes foranstaltning. Samtidig har Folkekøkkenerne fået overdraget leverancen af det daglige forbrug af smørrebrød til de indlagte i De Gamles By.

Folkekøkkenernes produktions- og indkøbsvirksomhed har derimod stadig et betydeligt og stigende omfang. Kun er frugtsaft-fabrikken blevet nedlagt for nogle år siden.

Mange og vanskelige opgaver har Folkekøkkenerne gennem sin 50 årige levetid været betroet. Institutionen har forstået at løse dem til kommunalbestyrelsens tilfredshed og borgernes vel. Er institutionens sociale virksomhed netop nu i en bølgedal, så består den og er rustet til igen at sætte ind, hvis ekstraordinære bespisningsopgaver skulle blive påkrævede.

Grønglaseret ovndel, svarende til ovnen på Ledreborg

ET MINDE FRA BLÅTÅRNSFABRIKKEN

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Det kan med sikkerhed siges, at der umådelig sjældent dukker ting op fra Blåtårns Fajancefabrik, men i efteråret 1965 har Bymuseet haft det held at få et stykke til sine samlinger fra denne fabrik, som man ved så relativt lidt om, og så har den dog fremstillet nogle af de smukkeste fajanceting, som er blevet til i København.

Blåtårn var samtidens navn på den ovnfabrik, som lå i Rysenstiens bastion sydvest for fængslet Blåtårn. Den blev oprettet i 1737

for at skaffe Danmark-Norge nogle af de smukke ovntyper, man hidtil havde importeret sydfra. Kunstakademiet lod hofbygmester Nicolai Eigtwedt få overopsyn med fabrikken, og sammen med generalbygmester Häusser øvede han sin indflydelse på fabrikkens produktion. Det var imidlertid billedhuggere og dekoratører, som udformede ovnens detaljer.

Den ovndel, Bymuseet har været så heldig at få, er grønglaseret, og af regnskaberne ved man, at fabrikken i 1740 købte gul og koboltblå farve, så man var klar over, at der var udgået grønglaserede ting fra fabrikken; men hidtil har man kun kendt den fra beskrivelser, og da ovndelen dukkede op hos antikvitetshandler Erling Schroeder, var der intet, der sagde, at den stammede fra Blåtårnsfabrikken. Imidlertid blev den forevist for vor største nulevende kender af danske fajancer, museumsinspektør Kai Uldall, der straks erklærede, at den kunne være fra Blåtårn.

Der gik nogen tid, og en dag fik man den tanke at sammenligne den nyhvervede ovndel med illustrationer af lignende ovne og opdagede da, at den har hørt til en ovn ganske magen til en i sin helhed bevaret ovn, der findes på godset Ledreborg ved Roskilde.

Ser man nøje på ovndelens glasur, vil man lægge mærke til, at der på forsiden af den er ganske svage striber af blå, noget der bekræfter, at glasuren er fremstillet af blandede farver. De blå spor stammer nemlig fra farvestof, der ikke er blevet omhyggeligt nok knust før brændingen.

Fabrikken har også lavet andet end ovne, og det, den i dag er bedst kendt for, er vel de vægfliser, hvis prydelser, midtmotivet, hjørnerne i form af stjerner og kanterne, er i relief. Ved Bymuseets udgravning i Store Kongensgade-Fabrikkens tomt blev det imidlertid fastslået, at også denne fabrik har fremstillet sådanne fliser, se iøvrigt artiklen »Årets fund« side 169 i årbogen. Mindre kendt er det store antal af havevaser og urtepotteskjulere, som er udgået

ET MINDE FRA BLÅTÅRNSFABRIKKEN

Ovn fra Blåtårnsfabrikken, på Ledreborg

herfra, således i 1738 alene 1903 stykker, og i regnskaberne for året 1739-40 nævnes 3588. Det er ret ejendommeligt, at man ikke kender nogen af disse. Endog som skår er de ret ukendte, og det er ikke utænkeligt, at de har været smykket lige så overdådigt som ovnene og vægfliserne med ornamenter i relief.

Et fragment af en sådan havevase findes på Hørsholm Egns Museum, en ansigtsmaske fra en af slottets havevaser.

Skulle en læser af disse linjer komme i tanker om, at der et eller andet sted står noget, som kan have disse ærværdige traditioner og ahner, ville det glæde Bymuseet meget at se, hvad der muligt kunne dukke frem.

ÅRETS FUND I GRAVETIDEN 1964—65

AF JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

De udgravninger, der i samarbejde med Nationalmuseet blev påbegyndt i eftersommeren 1964 på Store Kongensgade-Fabrikkens grund, fortsattes af Bymuseet alene. Tomten i Fredericiagade på strækningen mellem Bredgade og Store Kongensgade lå ganske uforstyrret, men man kan ikke sige, at undersøgelserne foregik under ideelle betingelser. På denne plet jord blev der for første gang i Norden fremstillet fajancer i større mængde, og så måtte een mand sidde alene her i tø og frost og samle vidnesbyrd om denne virksomhed. Det ville nok have været af kulturhistorisk betydning, om man havde udnyttet fundmulighederne bedre, end en mand alene var i stand til. Alligevel er det forbavsende, hvad der blev fundet.

Allerede A. Øigaard var i sin bog om fabrikken inde på, at den havde lavet kopper. Beviset herfor kom en decemberdag, da der blev fremdraget ikke mindre end 62 underkopper, uglaserede, skæve og fejlbrændte, men det var dog noget af det, vi ledte efter. Samtidig dukkede der også overkopper frem, hankeløse og af form som ostindiske riskopper, men de var udekorerede, så vi havde ikke noget fast holdepunkt, der kunne hjælpe os til at bestemme, i hvilken periode de er fremstillet. I samme fyldlag blev der senere fundet en fajanceske, som er fra Christian Gierløfs periode som fabrikant (ca. 1750 - ca. 1765). Det er en ting, man aldrig før har kendt, hverken i hele eksemplarer eller i brudstykker.

Fyldlaget var stærkt forstyrret af nedgravninger til kældre, kloaker, vandrør og lignende, men det fremgik klart af billedet, at vi

havde det meste af fylden fra den sidste produktionsperiode. Der var mange fejlbrændinger, blandt andet dele af en stak på 12 tallerkener. Den har sikkert voldt stor ærgrelse den dag, den blev taget ud af ovnen.

Blå var fabrikkens traditionelle farve; ved patent på blådekore-ring havde fabrikken sikret sig mod konkurrence udefra, men af de mange processer, der er ført af dens ejere, fremgår det, at der var interesserede nok, som prøvede at komme ind på markedet for blådekoreret gods, og der er næppe nogen af de københavnske fabrikker, som ikke har gjort de hæderligste forsøg på at bryde monopolet. Flerfarvede stykker kendes dog også fra fabrikken, således et skrivetøj i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg og et krus i Kunstindustrimuseet i København. Hvad der imidlertid synes at være forsvundet, er et flerfarvet stykke med brændingsnummer, som efter sigende har været i Kulturhistoriska Museet i Lund. Det var altså naturligt, at man under gravningen på grunden var på udkig efter polychromt bemalede skår, der kunne stamme fra fabrikken. Det lykkedes at finde adskillige blå- og manganmalede skår, endvidere brunlige glasurklumper, fritter, der har været brugt til fremstilling af manganfarven, og endelig en langagtig sten, i hvis overflade der var to huller; det viste sig, at stenen har været brugt til at rive glasurklumpen til et fint farvepulver.

Det var blot et par eksempler på, hvordan jordfund kan sætte os i direkte forbindelse med fortiden, dens mennesker og deres virksomhed. Da endelig gravemaskinen gik i gang, dukkede en vrimmel af skår op. Arbejderne blev stærkt interesserede og ydede museet glimrende hjælp, så nu ligger der en anselig skårdyngede på By-museet. De øverste lag, som fjernedes, skulle tjene som vejfyldt til TV-byen i Gladsaxe, så der var ikke meget håb om at se noget af det igen, andet blev kørt i Nordhavnen og brugt til havneudvidelse.

Figur udkåret i ben, fundet i have ved Amager Landevej

Noget af det mest overraskende, der kom for dagen, er vel nok de skår af vægfliser, der hidtil kun har været kendt som stammen-
de fra Blåtårnsfabrikken, se artiklen om ovndelen s. 165 i årbogen.
Der blev fundet både glaserede og uglaserede skår af sådanne fliser,
de havde reliefkant og stjerneornamenter i hjørnerne; med samme
hjørner og kant blev der fundet nogle blådekorede stykker, som
man ikke kendte magen til. Men i slutningen af 1965 fik Bymuseet
en dag besøg af en ingeniør, der viste sig at være den lykkelige ejer
af 4 sådanne fliser, og det er vel de eneste bevarede, som kendes i
landet.

Skår med tegninger på var der mange af. Fabrikkens malere har
nemlig øvet sig i tegning med tusch på uglaserede skår. De svære
kongemonogrammer, spejlmonogrammer, blomsterdekorationer,
fugle, husrækker, ryttere og mange andre motiver er repræsenteret
på disse skår.

Museet har imidlertid gravet en række andre steder, hvor det
hentede fine ting.

I Adelgadegrundene mod Gothersgade er der også i det for-
gangne år taget fyld bort. Her var gode muligheder, idet en del
af udgravningen måtte skære stadsgraven, som på dette sted har
omgivet byen. Det viste sig, at graven ikke har været særlig anselig
her, den havde ikke engang nogen tydelig profil, var heller ikke
særlig dyb; den side, der vendte bort fra byen, skrånede let opad,
så det må formodes, at man har uddybet et lidt sumpet fortærræn
og udnyttet det naturligt vandfyldte område foran dette for at
svække et fjendtligt angreb. I graven fandtes adskillige gode ting,
som kom i museets besiddelse, således må særlig nævnes en rage-
kniv fra ca. 1630, dele af parykker, handsker, sko, brugsgenstande
af lertøj, fajance og stentøj. Et pibehylster af træ til at opbevare
de skøre kridtpiber i var også blandt de gode minder herfra og
også et lille krigsskib, som datidens børn har leget med i det mud-
rede vand.

Længere tilbage i grunden fandtes der udsmidninger med fejlbrændinger fra et pottemagerværksted, som må have fungeret her i slutningen af 1600-tallet, de indeholdt store mængder af stjertpoter og øreskåle, og i samme lag lå brudstykker af kakler, der tidsmæssigt ikke passede helt ind i billedet. Her lå endelig skår, der kunne tyde på, at pottemageren har forsøgt sig med fremstilling af fajancer; det var ikke rigtigt lykkedes for ham, men for os var fundet interessant. Han havde også lavet havevaser og urtepotteskjulere.

Lige i grundens midte kom der skår for dagen stammende fra Store Kongensgade-Fabrikken, nøjagtig som dem, vi kendte fra fabrikkens tomt, og alle uglaserede ligesom der.

Nationalbankens udvidelse havde vakt mange forhåbninger. Det var derfor noget af en skuffelse, at stedet viste sig så tomt for fund, som tilfældet var. De fleste kulturlag var gennemgravet til kældre, og på stedet, hvor Admiralitetets bygninger har stået, og hvor nogle af flådens første beddinge har ligget, var der ikke meget at finde. Lidt af et bolværk var bevaret i det hjørne af grunden, som vender ud mod Holmens Kanal, det var så godt som alt, hvad man stødte på af ældre bygningsrester. Kobbernagler fra skibenes kobberforhudning og en enkelt kanonkugle var, hvad vi hentede hjem, og det var jo ikke helt, hvad vi havde ventet os.

I Fredericiagade, lige over for Fajancefabrikkens tomt, lå en grund hen efter nedrivning på grund af byggestop. På Geddes kort kan man se, at samme grund har ligget ubebygget i Fajancefabrikkens dage, så der var al mulig grund til at undersøge, om den skulle have været brugt som affaldsplads for fabrikken, og vi gik i gang med de bedste forhåbninger. Belært af erfaringer, dels i samarbejde med Nationalmuseet, dels ved gravning alene, har jeg indset, at det ikke i en bygravning duer at grave med hånd i større målestok. Da man alligevel før eller senere skal konkurrere med grav-

koen, ville det nemmeste være at få en traktor med en mindre gravemaskine til at foretage de nødvendige snit, så man kan lokalisere de bedste lag på den korteste tid. Vi fik fat i en maskine, gravede i grunden og lagde nogle snit, som klart viste, at systemet var rigtigt, men at der ikke på det sted var den forventede mængde skår at finde. Heldet tilsmilede alligevel graveholdet. I en niche i en munkestensmur nede i jorden var der stillet en del flasker ind sammen med nogle glas og ostindiske kopper. Overraskende nok var her også en lille sandstensfigur, uden hoved ganske vist, og et lille blå- og rødfarvet glas, sandsynligvis fra Venedig. Alt fra ca. 1750.

På Esplanaden foretog gasværkerne en gravning på strækningen fra Amaliegade til Bredgade. Her blev der gravet med hånden, og også her kom der ting for dagen, der var kørt ud fra fabrikken i Store Kongensgade. Men fundene herfra havde Nationalmuseet forbeholdt sig.

Til slut skal det nævnes, at der sidst på året blev gravet på Højbro Plads. Varmeværkerne skulle føre en varmekanal igennem, og det giver i regelen et godt bredt snit, og det sted, der gennem tiderne har været byens hjerte, måtte naturligvis undersøges. Ved branden sidst i 1700-tallet blev området her stærkt hærget og aldrig genopbygget. Sådan opstod pladsen. De mangfoldige kældre, som gravningen nu i vinter gennemskar, blev opmålt og undersøgt. Det var forbavsende ting, som kom frem.

At ikke alle fundene kom i Bymuseets eje, skyldes, at der ikke, mens disse linjer skrives, findes en effektiv lov, der med klare ord siger, at ingen privatperson må tilegne sig de ting, som ligger i jorden. Med den største beklagelse må museerne derfor gang på gang opleve, at såkaldte erhvervsarkæologer, som går fra gravning til gravning og fra byggeplads til byggeplads, overbyder museerne, idet de afkøber arbejderne deres fund for at skaffe »varer« til handlende og samlere af antikviteter.

Blandt de ting fra Højbro Plads, som særlig skal fremhæves, er partier af et gotisk vindue, en snoet søjle fra ca. 1450, et gotisk kapitæl, to kaminoverligger fra begyndelsen af 1500-tallet, dele af en Kastrup-urtepotteskjuler, en platmenage fra samme fabrik, en flødekande, en bilæggerovn, som stod i en af kældrene, en apotekerkrug af Store Kongensgade-fajance, et sandhus fra samme fabrik, dele af en renæssancekakkellov, hjørnekakler med Frederik III's kronede monogram, en lertøjskrug med indridsede bølge-linjer, desuden en samling hollandsk lertøj. Af de nævnte ting er kun sørgeligt lidt indgået i Bymuseets samlinger, på trods af, at vi ved, hvem der har taget tingene, og hvem der har købt dem af denne mand igen. Vi håber dog i samarbejde med Nationalmuseet at få skabt klare linjer, som kan give museerne betryggende arbejdsforhold.

Endelig skal det nævnes, at Bymuseet atter i år har haft en jordfundsudstilling med de vigtigste nyerhvervelser fra dette felt og med hovedvægten lagt på det rige fajancefund, der oplyser så meget om fabrikken i Store Kongensgade, men også de mange fine træsager og en samling velbevarede sko vakte interesse.

HENVISNINGER

Fra den gamle fabrik, Skalk, 1965, nr. 4.

Nationalmuseets Arbejdsmark 1963-1965, s. 131.

Bing og Grøndahls månedsskrift Cavaletten dec. 1965.

JØRGEN AHLEFELDT-LAURVIG

Også i år har Bymuseet modtaget adskillige gaver til jordfunds-samlingen, og det er derfor med stor taknemlighed, at vi her nævner navnene på de gavmilde givere.

Antikvitetshandler Andersen, Galleri Tvede, Ny Adelgade.
Sceneinstruktør, antikvitetshandler Erling Schroeder, Grønne-
gade.

Frk. Edith Frey, Åbenrå, Kbh.

Kunsthandler Gunnar Wandel, Gammelstrand.

Kunstmaler Svend Hauptmann, Høyensgade.

Kunstmaler, antikvitetshandler Poul Lillesøe, Dragør.

Handelslærling Andy Kier, Gothersgade.

Hr. Jens Larsen, Kattesundet 12.

Arbejdsformand Aage Hansen.

Desuden har adskillige, som ønsker at forblive anonyme, givet gaver til samlingen.

FRA KØBENHAVNS BYMUSEUMS

VIRKEFELT 1965-66

VED STEFFEN LINVALD

I anledning af »Haandværkerforeningen i Kjøbenhavn«s 125 års jubilæum den 20. november 1965 afholdtes i museet en udstilling, der under titlen: »Hånd og Værk« gav et indtryk af en række håndværks udvikling i denne periode. Billedet viser »Æresvæggen« med stifteren, snedkermester J. Lasenius Kramps buste i midten. Udstillingen besøgte af henved 10.000 gæster.

Årets største udstilling: »Københavns kultur 1700-tallet« skildrede de mange faktorer, der hver på deres vis bidrog til at kaste glans over vor hovedstad i det 18. århundrede: Videnskab og kunst, handel og industri. Malerier, tegninger, kobberstik, møbler, porcelæner, fajancer, sølvgenstande, videnskabelige værker og instrumenter etc. gav et udmærket indblik i, hvad tiden formåede på disse områder.

Dette og det følgende billede viser to interiører fra udstillingen.

Det Peltske familie billede fra 1758 af Johan Hørner, flankeret af to rokokostole (iøvrigt de samme, der ses på billedet) og et bakkebord med plade i fajance fra Store Kongensgade fabrikken

Interiør fra salen med projekter til Frederiksstaden. På væggen til venstre Marmorkirken; i baggrunden Tocoqués portræt af Joachim Wasserschele, Pilos portræt af J. - F. - J. Saly og Peder Als' portræt af Nicolas-Henri Jardin

STEFFEN LINVALD

Bymuseet har i år erhvervet et maleri af et karakteristisk københavnsk gårdinteriør i begyndelsen af forrige århundrede. Ejendommen, der ses på billedet, er sandsynligvis bygget efter branden 1795. Billedet er signeret C. Købke 1827, og er derfor antageligvis et ungdomsarbejde af Christen Købke (1810-48), der netop i 1827 var C. A. Lorentzens elev på Kunstakademiet.

»DA DE BEGRAVEDE ERIKSEN«

Et supplement

AF HENRY STJERNQVIST

Overarkivar Henry Bruun har i sidste årgang af Historiske Meddelelser om København foretaget en kritisk gennemgang af et hovedafsnit af Chr. Christensens bog »En Rabarberdreng vokser op«. Da jeg som dreng og ungt menneske ofte oplevede C. C., både som taler og skribent, interesserede afhandlingen mig særligt, men H. B.s argumentation virkede på nogle punkter ikke umiddelbart overbevisende, og jeg har derfor foretaget nogle supplerende undersøgelser.

Først et par eksempler på H. B.s letkøbte argumentation.

Der omtales C. C.s skildring af, hvorledes politiet havde mishandlet bogens hovedperson Eriksen. Henry Bruun siger herom, at »Vedkommende overbetjent kan i hvert fald ikke have været ved sine fulde fem« – og meningen må jo være den, at H. B. anfægter skildringens rigtighed. Men hvem siger, at overbetjenten *har* været ved sine fulde fem?

Side 164 kommer Henry Bruun med den stærke udtalelse: »På dette tidspunkt er der altså god grund til at nære mistanke om, at dispositionen er bevidst vildledende«. Begrundelsen er den, at Chr. Christensen efter H. B.s opfattelse ikke som øjenvidne kunne have overværet ret mange af de scener, der sættes i forbindelse med Eriksens begravelse, nemlig fordi C. C. var optaget af skolegang til kl. et og derefter af fabriksarbejde til kl. syv. H. B. bortser altså fra muligheden af, at begravelsen kunne være foregået i ferietiden og fra, at arbejderne efter C. C.s beretning havde taget fri fra arbejdet (det var en lørdag).

Henry Bruun har kunnet verificere en række af Chr. Christensens konkrete oplysninger, men »med to andre hovedpersoner står det væsentlig sløjere til«. Det drejer sig dels om madam Petersen, dels om »den unge mand«, der skulle have talt ved Eriksens grav. Men i begge henseender er H. B. på glatis.

Om madam Petersen siger H. B., at det er meget tvivlsomt, om hun kan identificeres med Emilie Jensine P. Begrundelsen er ganske tyndbenet. 1) »Hun er lovlig ung – kun ca. 30 år«. Henved 35 år var måske et mere dækkende udtryk, hvis man med H. B. går ud fra, at begivenhederne var foregået i årene 1892-94, men C. C. har jo overhovedet ikke talt om hendes alder. 2) »Hun er ugift«. Ja – det fremgår ganske vist af mandtalslisterne, men på det punkt var man jo heller ikke dengang så nøjeregnende med korrekt udfyldelse af skemaer, og i folketællingen 1890 står hun i øvrigt opført som husmoder. 3) »Hun bor ikke alene, men med en anden syerske«. Det er rigtigt, men C. C. har ikke påstået, at hun boede alene. Hans oplysning om, at der var to senge, har H. B. formentlig overset.

»Den unge mand«, der skulle have talt ved Eriksens grav, betegner H. B. som en fiktion, idet H. B. i mandtalslisterne for 1892-94 ikke har fundet nogen, »på hvem beskrivelsen (hos C. C.) blot nogenlunde kan passe«. Jeg kan da oplyse, at – hvis man går ind på H. B.s påstand om, at begivenhederne foregik i tiden 1892-94 – kan beskrivelsen passe på en arbejdsmand Thorvald Vilhelm Jensen, f. 1861, der i 1893 var flyttet ind i Nordvestvej 32. Jeg har eftersporet hans talrige opholdssteder indtil hans død 20. juli 1912 som telefonist i Københavns Vandvæsen. Jeg medgiver imidlertid H. B., at det er ganske usandsynligt, at C. C. nu så mange år efter skulle kunne referere et par sider af en sådan tale – som det sker i hans bog. Jeg kunne imidlertid tænke mig, at C. C. lader »den unge mand« sige noget af det, som han selv, mange år efter, den

14. november 1907 (iflg. Aftenbladet) udtrykte i en mindetale hos de unge socialister i Rømersgade 22. Det var dagen efter, at anarkisten Sofus Rasmussen, der var jaget af politiet, først skød politibetjent Gemzøe og derefter sig selv. C. C.s karakterisering af »den unge mand« som taler giver i øvrigt et træffende billede af ham selv som taler.

Henry Bruun gør meget ud af, at Eriksen skulle være begravet uden gejstlig medvirken, og herom siges, at »Dette ville være en alvorlig lovovertrædelse«. Dette er imidlertid en forkert opfattelse. Der var nemlig ingen pligt – og heller ikke nogen ret – for præsterne til at medvirke ved begravelser af personer tilhørende andre – eller ingen – trossamfund end folkekirken, og i lov af 25. marts 1872 siges det udtrykkeligt, at »enhver sognebeboer har ret til at blive begravet på sognets kirkegård, selv om han ikke hører til folkekirken«. Det kan i denne forbindelse nævnes, at Eriksen ikke var medlem af folkekirken.

Henry Bruun ser det som sin opgave nøjere at bestemme Chr. Christensens beretnings »Legering af Dichtung und Wahrheit«, men som det fremgår af det foregående, mener jeg, at H. B. i for mange tilfælde uden tilstrækkeligt grundlag har forkastet enkeltheder i beretningen og henvist dem til »Dichtung«. På et enkelt og – det må erkendes – vigtigt punkt, har H. B. derimod efter alt foreliggende ret, nemlig at den Julius Eriksen, som H. B. nævner er identisk med C. C.s Eriksen, ikke kan være død og begravet indenfor de tidsrum, som omhandles i bogen. Men H. B.s fremstilling skæmmes i mine øjne derved, at han med så åbenbar tilfredshed mener at have modbevist det, som ligger i hele C. C.s beretning, nemlig at »Danmark for blot et par menneskealder siden ikke var en retsstat«. Denne H. B.s forhåndsindstilling har da åbenbart ført ham på afveje i undersøgelsen af de øvrige enkeltheder i C. C.s fremstilling.

Men Henry Bruuns resultat med hensyn til Eriksen kan jeg som nævnt acceptere. En bekræftelse på, at han – som H. B. har dokumenteret – først er død i 1901, har jeg fundet i forsørgelsesvæsenets registeranter. Her optræder Eriksen første gang i august 1894 med en huslejhjælp på 9½ kr., og i de følgende år har familien af og til fået hjælp, herunder til jordemoder. Ved hans død i 1901 på Øresundshospitalet var der 4 børn, herunder de to ældste børn, som var født i 1891 og 1893. Enken kan man følge til 1908, og alt dette synes da ganske at afkræfte C. C.s beretning om, at Madam Petersen skulle have adopteret de to børn, og at deres mor også skulle være død, »begravet langt borte«.

Chr. Christensens Eriksen har Henry Bruun identificeret med Enghardt Julius Theodor E., og jeg har efterset, at der ikke i de år, der kan være tale om, i nr. 32 er opført nogen anden Eriksen på mandtalslisterne, der udarbejdedes pr. 1. maj og 1. november. Men det kunne selvfølgelig tænkes, at der mellem to sådanne datoer havde boet en anden Eriksen i ejendommen. Jeg har derfor, men uden resultat, gennemset begravelsesvæsenets protokoller fra disse år, men ikke fundet nogen Eriksen fra Nordvestvej 32 eller deromkring. Jeg har ligeledes – men også forgæves – gennemgået Kommunehospitalets journaler.

Henry Bruun udkaster selv den tanke, side 159, at »Chr. Christensen, af en eller anden grund, vel snarest hensynet til efterlevende, havde valgt at tillægge politiets offer et falsk navn«. H. B. har dog, såvidt jeg kan se, ikke forfulgt denne tanke.

Endvidere må jeg kritisere Henry Bruun for at have lagt sig fast på årene 1892-94 som det tidsrum, indenfor hvilket begivenhederne må være sket. H. B. støtter sig – side 163 – på tre indbyrdes uafhængige detailundersøgelser, nemlig vedrørende personerne: Bertel Hansen, Johansen og Kaufmann, som C. C. omtaler i sin fortælling. H. B.s argumentation virker dog ikke stærkt overfor

følgende argumenter, der kan fremføres til fordel for et tidligere tidsrum end 1892.

I sin skildring af begravelsestoget taler Chr. Christensen om »den nuværende Sundevedsgade«, hvor der var lagt blomster fra gadens beboere. Ved beslutning i borgerrepræsentationen i januar 1891 vedtoges det at omdøbe Frydsvej til Sundevedsgade, og dette kan tyde på, at der var foregået noget ved den daværende Frydsvej. Ellers virker hans vending »den nuværende« ganske umotive- ret. Hermed kan sammenholdes, at C. C.s søster Elna Bjarnholt, der er født i 1884, til Land og Folk kategorisk erklærer, at hun 3-4 år før 1895 oplevede politiets overfald på Eriksen og begravelsen, selv om hun ikke fulgte den helt ud på kirkegården. Halfdan Rasmussen har meddelt mig, at hendes datter i et brev oplyser, »at hendes mor tydeligt husker begravelsesdagen, hvor hun sad i vinduet og så de mange mennesker samles i kasernens gård, og hun husker også, at Christian efter begravelsen kom hjem og gav hende et kræmmerhus bolcher, noget som var lidt af en begivenhed i hendes fattige tilværelse.« Elna var ca. 6 år dengang, oplyser Halfdan Rasmussen. Også disse udsagn kan tyde på, at der har været noget med en begravelse af særlig karakter omkring 1891.

Hertil kommer, at Chr. Christensen beretter om, hvorledes hans far i december 1891 talte med sin kone om et tilbud om arbejde på tobaksfabrikken fra 1. januar 1892.

Chr. Christensen giver udtryk for, at faderen var blevet myg efter det familieopgør, der fandt sted umiddelbart efter begravelsen af »Eriksen«. Når Henry Bruun – side 164 – skriver, at det intetsteds direkte udtales, at ansættelsen på fabrikken fandt sted efter Eriksens død, må jeg derfor vende mig imod denne påstand. Pudsigt nok erkender H. B., at dette tidsforløb (begravelse-ansæt- telse) »synes klart at fremgå af dispositionen«, men han tilføjer:

»Rigtigt er det næppe« – og så kommer igen de 3 argumenter med Bertel, Johansen og Kaufmann og, væsentligere siger Henry Bruun, at Chr. Christensen var i skole og på arbejde og derfor ikke kunne have overværet begravelsen. Det med arbejdet falder altså helt bort, hvis begravelsen foregik i 1891.

I Aftenbladet 14. august 1890 læser man om optøjer på Nordvestvej, og i Socialdemokraten 16. august 1890 læser man om en person på Nordvestvej, der er indlagt for drankergalskab. Af begravelsesprotokollerne fremgår det, at murersvend Anders Christian Andersen, Nordvestvej 8, 31 år, døde på Kommunehospitalet af delirium tremens og blev begravet *lørdag* den 30. august 1890 på Vestre kirkegård. Vedkommende *kunne* jo have fået en ublid medfart af politiet, og det er da ikke utænkeligt, at begravelsen havde fået en betydelig tilslutning, ikke mindst af kvarterets »Prinser«, der jo hos C. C. spillede en fremtrædende rolle ved Eriksens begravelse.

Bortset fra det med lørdagen er der dog ikke meget, der taler for, at denne begivenhed har inspireret Chr. Christensen, og navnlig tror jeg, at tidspunktet er for tidligt.

Det har ikke været gørligt for mig at finde andre acceptable muligheder. Jeg skal dog pege på et ejendommeligt sammentræf.

Chr. Christensen beretter, at nogen tid efter Eriksen-episoden blev en glarmester Øjen offer for et politioverfald, men han kom sig dog efter 2-3 måneders forløb. Øjen boede iflg. C. C. i nr. 30, han var gift og havde 3 børn. Ifølge mandtalslisterne boede der fra 1. november 1890 og fremefter i nr. 30 en enke Annette Øjen med flere børn, deriblandt pr. 1. november 1890 den 19 årige søn August Heinrich Øjen. Han flytter derefter, men optræder pr. 1. november 1892 i nr. 38^a, er gift og betegnes som slagter – altså samme erhverv som Eriksens. Nogen *glarmester* Ø. har jeg ikke kunnet finde. Derimod findes der en glarmester H. V. Bøhm,

gift og med 3 børn. Ved folketællingen i 1890 findes han i nr. 32 og siden bor han i nr. 34. Chr. Christensen har formentlig forvekslet de to navne Bøhm og Øjen.

Henry Bruun har – forgæves – eftersat politidirektørens navne-register til hovedjournalen. Jeg har suppleret med en undersøgelse af protokollerne over anmeldte forbrydelser for station 6 – Fælledvejens, hvorunder hørte politivagten i Korsgade. Men også forgæves.

Jeg skal meddele en oplysning, som sikkert vil glæde overarkivar Henry Bruun.

Christian Christensen var jo i sin tid redaktør af det i 1912 startede syndikalistblad »Solidaritet«. Her skrev han under mærket »Den ensomme«, og i 1913 stod der en række »ledere« under fællesmottoet »Herregud – det er nu deres levevej«. Han skildrer efter tur præster, officerer m.fl., og den 18. oktober 1913 er turen kommet til »Politibetjente«. De får læst og påskrevet, og man genkender faktisk flere af episoderne og personerne fra hans bog om rabarberlandet, men de værste følger af politiets overfald var sorteblå mærker af deres knipler. Ikke eet ord om, at nogen skulle være død efter sammenstød med politiet. Det måtte dog ellers have været en oplagt anledning til for Chr. Christensen at have berettet om »Eriksen«s skæbne.

Trods et betydeligt arbejde har det ikke været mig muligt at efterspore, hvor meget i Chr. Christensens beretning der er »Wahrheit«.

Chr. Christensen skriver selv, at skolen konstaterede, at han var i besiddelse af fantasi. Man fornærmer derfor ikke Chr. Christensens minde ved at antyde muligheden af, at han har villet servere sine erindringer på en »spændende« måde. At der, for at bruge Henry Bruuns udtryk, også er nogen »Dichtung«, vil jeg derfor ikke bestride. Jeg tør dog ikke gå så langt som at antyde, at Chr.

Christensen har været inspireret af den gamle humoreske, hvortil Aftenbladet sigtede 20. juni 1891: »Da de begravede Eriksen«.

P. S. Videre undersøgelser har bragt resultater – for så vidt.

Christian Christensens originale manuskript findes i arbejderbevægelsens arkiv.

C. C. beskriver jo i bogen, hvorledes han efter Eriksens begravelse sammen med sin far tog ind i Ny Ravnsborg, hvor C. C. interesseret iagttog de forskellige dyr i haven. I sit håndskrevne manuskript havde han derimod henført denne scene i forbindelse med begravelsen af hans lille søster, men derefter strøget disse passager i det af ham selv maskinskrevne eksemplar. Man kan jo opstille forskellige teorier om grunden til denne ombytning.

Jeg har endvidere bemærket, at der ved udgivelsen er udgået lange afsnit i C. C.s manuskript vedrørende »den unge mand«s tale ved graven. Især vil jeg nævne følgende (som er udgået): »Politiet og Hospitalsledelsen arbejdede sammen for i de sidste Dage at dræbe Eriksen. Jeg siger ogsaa dette, fordi vi kan bevise det.«

Men mere interessant er det – hvad udgiveren åbenbart har overset – at C. C. på bagsiden af en manuskriptside har skrevet følgende:

»Lad mig her gøre en Bekendelse.

Da jeg skulle til, paa Erindringens Basis, at skildre vor Talers Ord, slog det Klik for mig.

Jeg erindrede meget godt, at jeg i Dagene efter Begravelsen gik rundt med et gammelt Stilehæfte og vilde have, at Kvinder og Mænd, der var med til Begravelsen, skulde forklare mig, hvad vor Taler havde sagt.

Det gik ikke. Først da jeg direkte spurgte vor Taler, fik jeg Resultat. Han morede sig over min Nysgerrighed og gav mig Manuskriptet til Talen. Og jeg malede næsten mit gamle Stilehæfte fuld af Talen.

Men hvor i alverden var nu det gamle Stilehæfte – vel smidt bort for Aar siden.

Men min Hustru, der, i Modsætning til mig, er en Samler, om hun ikke en Dag kom med det gamle Stilehæfte og gav mig det.

Paa dette Grundlag – ikke Erindring – har jeg refereret Talen«.

Ja – så mange var ordene. Hvis de havde været optrykt i bogen, ville såvel Henry Bruuns kritik på dette punkt og min hypotese om, at »den unge mand«s tale dækkede over en tale, C. C. selv havde holdt, formentlig ikke være fremkommet.

Endelig – i Sundevedsgade 6 boede der i 1892-93 en anden slagter Eriksen. Han *kunne* jo i månederne mellem to mandtal have boet på Nordvestvej, men også denne Eriksen levede længe efter de omhandlede begivenheder.

REPLIK

AF HENRY BRUUN

Der er al grund til at være kontorchef Stjernqvist taknemlig for ovenstående supplement. At hans fornyede og flittige arkivundersøgelser ikke blot har bragt nyt stof frem, men tillige (s. 182) medført visse korrektioner af detaljer i min fremstilling, må jeg erkende og acceptere. Om disse rettelsers betydning vil der kunne være delte meninger. Navnlig må jeg bestemt fastholde, at en begravelse i 90'erne ikke kan være foregået, som Chr. Christensen skildrer den. De herimod af H. S. påberåbte bestemmelser har først og fremmest taget sigte på medlemmer af de fra folkekirken afvigende trossamfund, og man har under ingen omstændigheder tolereret, at andre end den lutherske gejstligheds præster talte ved jordefærd på de almindelige kirkegårde.

Om dateringsspørgsmålet kun dette: Henføres episoden til 1890-91, er Bertel Hansen, Johansen og Kaufmann inddigtede. Det styrker ikke tilliden til beretningen.

Fhv. forretningsfører Mikkell Christensen, der har kendt Chr. Christensen godt, har meddelt, at han så tidligt som ca. 1904 har hørt denne fortælle, at en af politiet dræbt mand fik en stor begravelse, vistnok på Assistens kirkegård, ved hvilken lejlighed en ung mand fra samme ejendom som den afdøde talte. Sammenholdt med den nu fremdragne manuskriptside (s. 188 f.) og navnlig med fru Bjarnholts vidnesbyrd (s. 185) må dette siges at tale for, at der bag beretningen om jordefærden (men ikke om drabet) ligger en spinkel kerne af sandhed, en »begravelse af særlig karakter«. Men om liget i den kiste, som fru Bjarnholt (i Land og Folk, 6. jan. 1966) hævder at have set i gården til Nordvestvej 32, vides indtil videre kun eet: Det var ikke slagter Eriksens.

ANMELDELSER

Kong Christian VIII.s breve 1796-1813, I-II. Udgivet af Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Axel Linvald under medvirken af Albert Fabritius. Kbhvn. 1965. 366 + 293 s.

Om vore oldenborgske konger kan vel siges, at de »helt sjældent rørte pen og bog«. Med to store undtagelser: Christian IV og Christian VIII, her ses bort fra en enkelt amatørarkæologisk publikation af Frederik VII. Det lader sig ikke nægte, at Christian IV.s skriftlige efterladenskaber vejer tungere som kildestof end Christian VIII.s, i hvert fald så vidt som vi endnu har haft lejlighed til at følge ham gennem afdøde rigsarkivar Axel Linvalds publikationer siden 1929, da Christian X gav tilladelse til offentliggørelse af denne utroligt skrivende forgængers papirer. Af de udgivermæssigt næsten udtømmelige fonds har Linvald inden sin død nået at færdiggøre, for det her nævnte bind dog kun omtrent, på samme tid bidrag til hovedpersonens historie og udgivelse af hans papirer: Christian VIII. Den unge Prins, 1943, Norges Statholder, 1952, Christian Frederik og Norge 1814, 1963, Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven, 1965, Kong Christian VIII.s Dagbøger og Optegnelser I, 1799-1814, 1943, Kong Christian VIII.s breve 1796-1813, 1965, af hvis fortrinlige notestof Albert Fabritius efter forfatterens død har tilvejebragt en del.

Den opgave, Linvald havde påtaget sig, var uløselig inden for det åremål, der er beskåret et menneske. Interessant ville det have været at se Linvalds behandling af Christian VIII.s sønderjydske politik i hans kongetid, et område, som Linvald var vel bevandret i, og hvor man måske kunne have ventet en mildere dom end sædvanlig, ganske simpelt fordi Linvald, hvad man godt forstår, i nogen grad er blevet betaget af sit offer, en skæbne, en historiker sjældent vil undgå, når han kommer et menneske på så klods hold, som tilfældet er i forholdet mellem Christian VIII og Linvald.

Enhver enevældig konge er københavner, og for de flestes vedkommende må man erkende, at de var gode københavnerne, således at forstå, at de her opbrændte landets fedme i stor udstrækning ved at udsmykke deres – og vor – hovedstad. Christian VIII blev jo en udødelig københavner alene derved,

ANMELDELSER

at han i en af stadens skæbnestunder gennem sin afgørelse gav Tivoli en ideel og jernbanen en ussel placering.

Om københavneren Christian VIII giver de to højt læseværdige bind meget lidt, undtagen på ét punkt. I bd. II.s korrespondance med kunstnere og videnskabsmænd viser den senere konge sig fra sin allerbedste side: høflig, interesseret og hjælpsom, og disse gode egenskaber er iklædt en smuk stilistisk dragt. 1808 blev prinsen – 22 år gammel – præsæs for Det kgl. Akademi for de skønne Konster, en opgave, han i fuldt mål tog til sig. For den, der interesserer sig for København som den danske kunsts republik, er der meget at hente i prinsens breve, som tegner en række fortrinlige billeder af hele datidens kunstnerverden. Behageligt frisk og uimponeret virker Abildgaards djærve breve til den fyrstelige præsæs, hvis store mål det var snarest muligt at få Thorvaldsen hjem, i hvert fald på besøg.

Om man fremdeles vil kunne publicere Christian VIII.s efterladenskaber, hvor interessante de momentvis kan være, får stå hen. En afgørelse er vel næppe truffet. Men at man har fået et rigt bidrag til tiden før de store katastrofer – set lidt fra oven – er der grund til at være taknemlig over. Forhåbentlig vil fremtidige bind i højere grad kunne vise os vor tivoliiglade københavnere.

Jens Vibæk.

Hans H. Kjølser: Fra Skidenstræde til H. C. Ørsted Institutet. Kbhvn. 1965. 248 s. ill.

Den 26. september 1964 indviedes H. C. Ørsted Institutet, som rummer Københavns Universitets afdelinger med bogsamlinger og laboratorier for matematik, fysik og kemi. I anledning heraf har civilingeniør Hans H. Kjølser udsendt en bog med ovennævnte titel. Det også fagligt nærliggende institut for teoretisk fysik bærer Niels Bohrs navn. Det faldt derfor rimeligt, at det nye kom til at bære et andet af de exacte videnskabers verdensnavne: H. C. Ørsteds. Man kan også sige, at Ørsted er blevet bogens helt i den forstand, at der fremlægges meget nyt materiale til belysning af Ørsteds arbejdsvilkår. Endnu engang gennemgås opdagelsen af elektromagnetismen i 1820, de hjælpemidler, Ørsted havde til rådighed, og Eckersbergs portrætmaleri, hvor bl.a. en del af det store galvaniske batteri ses. Med rette fremhæves det, at Ørsteds opdagelse ikke var en tilfældighed. Mere epokegørende er omtalen af Ørsteds fremstilling af aluminium, som skete i en tidligere hestestald, der var taget i brug som kemisk laboratorium, en nu forsvundet bagbygning til Ørsteds professorgård i Studiestræde. Mens opdagelsen af elektromagnetismen straks publiceredes på latin og rundsendtes til den lærde verden, kom beretningen om det

ANMELDELSER

nye metal ulykkeligvis kun på dansk i 1825. Med megen styrke fremhæver Kjølser, at det var Ørsted og ikke den tyske kemiker Wöhler (1827), der har æren af først at fremstille aluminium. Som kyndig historiker redegør han ikke blot omhyggeligt for Ørsteds i og for sig elegante løsning at gå en genvej via et metallorid – moderne forsøg har vist metodens brugbarhed – men han påviser også, hvordan den fejlagtige opfattelse kunne opstå, og Ørsteds opdagelse blive negligeret i det meste af den videnskabelige litteratur. Årsagen må søges dels i en meningsforstyrrende trykfejl i den trykte redegørelse, dels i Ørsteds fastholden ved sin særegne terminologi, der ikke slog igennem og sluttelig forekom uforståelig. Kjølserns bevisførelse synes definitiv.

En del af Ørsteds møbler og apparater er bevaret og har hidtil været installeret i en mindestue i Polyteknisk Læreanstalt i Sølvgade. Kjølser foreslår forskellige udvidelser og kompletteringer i forbindelse med en kommende flytning. Her rejses da naturligt spørgsmålet om det lille museums fremtid. Alene vil det have svært ved at hævde sig. Lettest ville det vel være, om det kunne indgå i et af de bestående museer, men lykkeligst, om det kunne danne grundlaget for et kommende dansk museum for naturvidenskaberne på linie f.eks. med det udmærkede museum i Leiden.

Ved indgangen til Københavns Universitets solennitetssal står blandt universitetets data, at i 1859 åbnedes universitetets kemiske laboratorium, nemlig den bygning i Ny Vestergade, der nu rummer Nationalmuseets konserveringsanstalt. Ved ihærdige undersøgelser er det lykkedes Kjølser at vise, at der har været adskillige universitetslaboratorier forud for 1859, nemlig 1778-1806 i Skidenstræde (Krystalgade), 1805-13 i Østergade 52, 1813-19 i Thotts Palæ, 1819-23 i Nørregade 21, 1823-29 i Studiestræde og efter 1829 i St. Pedersstræde i union med den polytekniske læreanstalt, en union, der kom til at vare i 134 år.

Det er lykkedes for Kjølser ikke blot at få fastslået disse glemte institutters eksistens og hjemsteder, der bestemmes helt nøjagtigt for både bevarede og forsvundne bygningers vedkommende. For et par af de sidste ønsker Kjølser stederne markeret, diskret, men tydeligt. Med prisværdig sporsans er det lykkedes at finde frem til virkningsfuldt hidtil ukendt eller bortgemt billedstof, således hele fire billeder af det første laboratorium chymicum i det daværende Skidenstræde, som ellers helt var gået i glemme.

Gengivelsen af dette billedstof, som tolkes sikkert og koncist, gør, at bogen i forbindelse med de gode kort, som den også indeholder, yder meget værdifulde bidrag til lærdomsstadens topografi.

Overfor disse tungt vejende fordele betyder det mindre, at de exacte videnskaber ved Københavns Universitet før 1800 uretfærdigt skildres som udelukkende præget af forældet læsning og tom spekulation, at Kierkegaards

ANMELDELSER

tænkning karakteriseres som »oldasiatisk«, og at de virkelig betydningsfulde opdagelser ikke menes at være gjort endnu. Om det sidste ved en historiker formentlig ingenting. Vanskelig at kapere er også en sætning om, at forretningsmændene optræder som videnskabsmændenes hovedarvinger.

Men lad det være. Det væsentlige er, at Kjølser kan fremlægge et værk, der er helt hans eget, som bringer adskillig ny viden, meget nyt billedstof og på een gang beriger hovedstadens topografiske og lærdomshistoriske litteratur.

Bogen er udgivet med støtte af Carlsbergfondet, har et engelsk resumé, er rigt illustreret og fremtræder i et smukt typografisk udstyr.

Sigvard Skov.

Steffen Linvald: I portenes skygge. Kbhvn. 1965. 104 s. ill.

Museumsinspektør Steffen Linvald har atter udsendt en bog med københavnsk emne. Denne gang er det byens udvikling fra ildebranden i 1728 til midten af forrige århundrede, han behandler, en periode, som er godt stof, og som derfor også tidligere er beskrevet af andre forfattere. Bogen bærer titlen »I portenes skygge«. Denne titel sammen med omslagets sorte farve bevirker, at man belaver sig på at blive konfronteret med alskens råddenskab og uhumskhed samt diverse lyssky elementers hærgen. Allerede efter få siders læsning beroliges man imidlertid ved at se, at det er det gængse billede af det gamle, hyggelige København, der oprulles for en. I en snes kapitler fortæller Steffen Linvald i en letlæselig stil med mange citater fra samtiden om byens og husenes udseende, om renovationsforholdene, gadelivet, spadsereture, om tiggere og gadesælgere, ildebrande og genopbygninger, kort sagt om byens dagligliv i den omhandlede periode. Som et godt supplement til teksten er bogen illustreret med talrige stik, træsnit og udsnit af malerier.

Beskrivelsen følger det traditionelle mønster: den hyggelige og venlige atmosfære, der omgiver borgerne og byen, der i øvrigt er overbefolket og udsender en slem stank. Forholdene har set med nutidens øjne ikke været rosenrøde, men der sker dog immervæk forbedringer, og stort set har det ikke været værre at bo i København end i andre af tidens storbyer. Bogen bygger på ældre, lignende beskrivelser, som skildrer hele det behandlede tidsafsnit som een lang dvaletilstand, hvor der næsten ikke sker ændringer. Selv om der er stilstandsperioder, vokser byens befolkningstal dog til det dobbelte i tiden fra ca. 1700 til 1850, og påstanden om, at befolkningen før voldenes fald manglede fremdrift og initiativ, hører også til den del af overleveringen, som modbevises af det, der virkelig skete. En skildring på ca. 70 små tekstsider af en hovedstads udvikling i en så vigtig periode som den her behandlede, kan

ANMELDELSER

ikke blive særlig nuanceret, men derfor er bogen måske netop blevet en god indføring i emnet.

Poul Strømstad.

Bent Zinglersen: Skål København. Kbhvn. 1965. 201 s.

Kroer, kipper og knejper har opnået en renæssance i Københavns historie. Mogens Lebech med flere har for godt et år siden udsendt en smuk lille bog: »Må jeg be om en kælderbeværtning«. Denne er nu fulgt op af en lidt større bog om det københavnske restaurationsliv. Det er Bent Zinglersens »Skål København«. Hermed har han gjort et udmærket forsøg på at skildre restaurationslivet i vor tid, men i høj grad også med relationer bagud.

Selv om forfatterens kærlighed er den lille café og knejpe, begynder han pompøst med det »lystige leben på Slotsholmen«, hvilket ikke hentyder til Snapstinget, hvor der ifølge forfatteren næppe mere udskænkes en snaps – men til det lystige liv, der har fundet sted i de forskellige slotte, som i tidens løb har knejset her. For dog at komme ned på et jævnt plan slutter han kapitlet med en omtale af de beskedne øl- og vinstuer, der i sin tid lå på den nuværende ridebanes plads.

Herfra går så turen videre rundt i København. Vi følger ham gade op og gade ned gennem den gamle by indenfor voldene. Vi følger ham til Vesterbro og Frederiksberg, til Nørrebro og Østerbro, men ud på Christianshavn og Amager vover han sig ikke. Vi får kendskab til en masse værtshuse fra både fortid og nutid. Bent Zinglersen ved en mængde om København, og han fortæller veloplagt.

Hans bog er et glimrende hobbyarbejde. Forfatteren er i besiddelse af en omfattende historisk viden om København, og denne viden øser han gavmildt ud af, når han frisk og frejdigt fortæller om sine værtshuse og deres gæster. Han har sans for den lille historie med den gode pointe. Men man har ham desværre mistænkt for ofte at springe over, hvor gærdet er lavest. Han beretter hellere en allerede kendt historie, end han graver efter noget originalt. Således fortæller han ikke noget om Wivex, fordi der nylig i dagspressen har stået en hel del i forbindelse med lukningen. Det er her, man mærker amatøreren. En historiker ville netop undersøge dagspressen og uddrage, hvad der havde værdi, nu da restauranten er nedlagt og altså er blevet historie. På samme måde er det med den nordre side af Vesterbrogade fra Rådhusplads til Axeltorv. Hverken Paraplyen, National eller National-Scala er omtalt. Kildematerialet er for omfattende, hævder han, så en omtale af disse etableringer må vente til en anden gang. Her svigter forfatterens historiske sans. Hvor kan han tillade sig i en bog med en så festlig og pompøs titel

ANMELDELSER

at henvise disse forlystelsessteder, der har haft en så strålende glans i de sidste 75 års københavnerliv, til en »anden« gang? Hans bog er jo alligevel så omfattende, at det er et spørgsmål, om der bliver nogen »anden« gang! På samme måde er det, når han fortæller, at Tom Kristensen »vistnok« har skrevet en del af sin gennembrudsroman »Hærværk« ved et stambord i café Osborne. Det er noget, en journalist kan tillade sig, når han skriver: »I skrivende stund har det været forfatteren umuligt at konstatere . . .«. Det kan en journalist, men ikke en historisk forfatter tillade sig.

I det store og hele er det dog en udmærket bog, Bent Zinglensen har skrevet, hans forudsætninger er faktisk i orden, men forlaget burde have givet ham lidt vejledning blandt andet med hensyn til stilen. Han fortæller stort set hyggeligt og bramfrit, men han mangler i nogen grad sans for det sprogligt tilladelige. Det er helt i orden, at man bruger jargon og slang, det er jo herfra, at sprogfornelsen kommer. Men det forekommer helt ved siden af, når han fortæller om den højfornemme hr. Emil Bodenhoff, der på Bernstorff Slot spiser sammen med zaren og Christian den niende og bagefter »snører« dem i billard og kortspil. For at blive i tidens stil burde han have skrevet: »taget ved næsen«. På samme måde er det med udtrykket: »Der er O dug på bordene«. Vi forstår jo nok, at der er tale om en restauration uden duge på bordene, men det er en så moderne sprogløst, at man ingen garanti har for, at den virkelig vil blomstre i sproget. Selv om man bør nærme skriftsproget til talesproget, så er det dog ikke enhver ukrudtsplante, der vinder hævd. Desværre er der mange af disse vildskud.

En væsentlig mangel bør påtales. Man savner en litteraturliste og et navne- og sagregister.

Men når disse indvendinger er gjort, kan man anbefale bogen. Den er trods sine mangler fornøjelig og læseværdig. Den dag, forfatteren lærer at bruge sin historiske viden, som er betydelig, stringent, graver sig ned til kilderne og vil lade være med at sjuske med sit sprog, er der stor chance for, at han kan komme til at skrive værdifuld kulturhistorie. Humør, veloplagthed og uforfærdethed er han i besiddelse af.

Charles Haugbøll.

Poul Strømstad: Fra laugstiden. Tegninger af Mads Stage. Kbhvn. 1965. 48 s.

I den historiske forskning findes et kildekritisk problem, man har ofret for lidt opmærksomhed. Behandlingen af fortidens tekster har beslaglagt hele interessen, og de fleste har glemt, at også de skriftløse genstande fra ældre perioder er kilder til forståelse af de svundne års liv. Museumsinspektør Poul Strømstads lille bog kan inden for sit emne mindske savnet i sin fortælling

ANMELDELSER

om Nationalmuseets samling af lavssager, af hvilke de fleste stammer fra hovedstaden, og alle fortæller om en verden, der vil være ukendt for mange af læserne. Selv blandt håndværkere er der adskillige, der ikke ved noget om de skikke, lavssagerne bringer bud om, men der er nu også gået over 100 år siden de oprindelige lavs ophævelse.

Bogen giver de elementære oplysninger om de gamle håndværks organisation, og betegnelser som stueskilt, lydhammer og sækbrædt (zechbrædt) vil for mange dække over tågede og ubestemte begreber, som Poul Strømstad nærmere forklarer, og Mads Stage instruktivt skildrer i sine tegninger, så den er en udmærket vejleder for den, som uden forkundskaber vil sætte sig ind i det danske håndværks historie. For et dybere studium er den for kortfattet, og at dømme efter det sidste kapitel er det bogens vigtigste hensigt at tjene som vejledning til et besøg i lavssamlingerne i Prinsens Palæ.

Det er særlig det 18. århundredes lavsvæsen, der præger Nationalmuseets samling, og korrekt er der anført de grundlæggende arbejder af C. Nyrop om Haandværksskik i Danmark (fra 1903) og af Bernhard Olsen om lavssager i Tidsskrift for Kunstindustri 1888-89. Uden dem og anden til sagerne knyttet tradition ville tingene ikke have stor historisk værdi, men denne overlevering er delvis mundtlig, og med rette mobiliserer forskningen sin skepsis, så snart den skal bygge på de folkelige kilder, der er repræsenteret i den mundtlige fortælling. Selv om de enkelte skikke ikke har forandret form, kan de have skiftet indhold, og der er vist grund til at advare mod at tage enhver beretning for gode varer uden først gennem flere samstemmende kilder at have sikret sig deres pålidelighed. Særlig er der årsag til at frygte den romantik, der nu omstråler det gamle lavsvæsen, og som har bevirket, at man uden grund bruger den forældede stavemåde *laug* om organisationerne, som om de blev mere ærværdige herved. Det ville formentlig være mere frugtbart at opfatte lavene som håndværkets forsøg på at hævde sig i købstædernes stive sociale milieu. Derved forstås bedre svendenes uafsladelige stræben efter opsigelsesfrihed og andre goder. Denne tendens kommer også til udtryk i lavenes indre liv, men forhindrer ikke, at man under beskedne former slog sig løs, således som Poul Strømstads smukke bog overbevisende fortæller det.

Helge Søgaard.

Breve fra og til Ole Worm. I. 1607-1636 (Nr. 1-621). Oversat af H. D. Schepelern. Under medvirken af Holger Friis Johansen. Kbhvn. 1965. 388 s. ill.

Latinen forsvandt på ingen måde med reformationen. Den var fortsat de lærdes sprog, endda forbedret efter klassiske forbilleder og derfor vanskeligere

ANMELDELSER

forståelig, end megen munkelatin havde været. Også den frembrydende naturvidenskab, der voksede op ved universiteterne i 1500- og ikke mindst i 1600-årene, benyttede latinen som internationalt sprog. Det var på det, naturvidenskabens resultater bredte sig befrugtende fra land til land i Europa. For de allerfleste i dag er latinen en alvorlig hindring for at kunne stifte bekendtskab med datidens lærde litteratur, der på ikke så helt få punkter skabte grundlaget for vor tids videnskab. Det samme gælder naturligvis for vort studium af de lærdes brevvekslinger. Oversættelser af såvel de lærde hovedværker som af brevsamlinger er derfor af stor vigtighed, og man må være taknemmelig for, at en vigtig brevveksling, lægen og oldforskeren Ole Worms, nu udgives i oversættelse af Det danske Sprog og Litteraturselskab med understøttelse af Carlsbergfondet. Oversætteren er museumsinspektør Schepelehn ved Frederiksborg museet, der har givet sig dette drøje arbejde i vold. Udgaven er planlagt til tre bind, hvoraf det første nu foreligger.

En udgave af Worms breve på latin tryktes 1751, efter at en tidligere udgave delvis var blevet ødelagt ved Københavns brand. I nyeste tid har islænderen Jakob Benediktsson i *Bibliotheca Arnamagnæana* vol. VII (1948) udgivet Worms korrespondance med islandske gejstlige om historiske og sproglige spørgsmål, også denne førtes næsten udelukkende på latin, selv om disse islandske gejstlige vel næsten alle fra deres studieår i København har kunnet skrive dansk og haft lettere ved dette end ved latinen. Schepelehn har imidlertid ikke kunnet nøjes med at lægge disse to udgaver, af hvilke den ældste iøvrigt langt fra er tilfredsstillende m.h.t. nøjagtighed, til grund, men har også måttet opsøge bevarede koncepter, originaler og kopier. Antallet af kendte breve til og fra Worm er dermed steget til o. 1800. Fuldstændigt trykt i oversættelsen er kun de i 1751-udgaven medtagne samt de af Benediktsson udgivne; de øvrige breve er gengivne i referat, der opgives at være nogenlunde fyldigt. Man tror det, når referatet af et brev til Hans Rasmussen Brochmand kan slutte med: »Tak for den pølsemad, din hustru sendte«. Det er vel iøvrigt den slags breve med sådanne levende småtræk, der har været uden interesse for 1751-udgavens editorer; de har naturligvis foretrukket korrespondancen om de lærde emner og endda skåret i brevtæksten her, når de fandt noget efter deres mening mindre væsentligt. Disse huller er iøvrigt i oversættelsen søgt udfyldt.

Om københavnske forhold uden for universitetslivet giver det foreliggende bind ikke meget, og det meste af det, der gives, kendes andetsteds fra. 1618 fortæller Worm Jakob Fincke, (da i Giessen i Tyskland) om, »at man paa den side af Amager, der vender mod København, ivrigt arbejder paa en ny havn, som skal befæstes med volde og grave og forbindes med København ved en bro« (s. 27, jvf. også 29 f.); det er Christianshavns tilblivelse, vi her

ANMELDELSER

hører om. Amager var ellers det sted, hvortil Worm i efteråret 1616 havde trukket sig tilbage for at genvinde sine kræfter, der var brudt sammen under travlheden (s. 14). Af andre københavnske nyheder kan nævnes omtalen i foråret 1628 af et voldsomt uvejr, der hærgede byen (s. 140 f.). Om pestens hærgen taler Worm, der jo praktiserede som læge, flere steder i bindet; det fortælles gerne, at Worm selv forblev i København for at stå de syge bi; det gælder utvivlsomt også oftest, men i foråret 1626 synes han dog med mange andre at være taget til Roskilde (s. 102, 106).

Om universitetsforholdene i København gives naturligt nok mange oplysninger; ligesom Worm som forfatter adskillige gange omtaler datidens bogtrykkere, gennemgående kritisk. Til Sir Henry Spelman i London skriver Worm således i 1635: »Udentvivel vil du i Nederlandene finde bogtrykkere, som er raskere til at udgive, end hos Eder; thi jeg ser, at de skrider frem i samme sløve skridtgang som vore, og at de ikke bryder sig saa meget om sjældne og nyttige bøger som om dem, der er fordelagtige for dem selv og salgbare blandt pøbelen. Deraf kommer det, at ogsaa mine afhandlinger om de gothiske bogstaver og mindesmærkerne affattet med runeskrift endnu undertrykkes« (s. 329).

Brevene afspejler udviklingen i Worms interesseområde meget godt; oprindelig var han stærkt optaget af medicin, anatomi og botanik, siden voksede interessen for oldhistorie, runologi o.l. Betegnende er korrespondancen med islænderne, der først rigtig slår igennem i 1629, efter Kejserkrigens ophør. Foruden oplysninger om oldhistorie er der menneskeligt fængslende stof i disse breve med deres oplysninger om islandske studenter, om slette kår for præsterne i Island og vel i det hele for videre kredse dér og om de indbyrdes stridigheder deroppe, hvori Worm hurtigt bliver den, der skal hjælpe til rette; man undser sig heller ikke for at »smøre« Worm. Arngrim Jonsson på Holar slutter således sit brev af 17. aug. 1630: »Min hr. velynder. Hvis der ved en bedre lejlighed kan opnaas noget for vor hr. Illugi, hvor ukendt han saa end er for de store, saa skal det ikke mangle paa taknemmelighedstegn at sende til hr. doktoren. Lad det være en tønne smør eller noget saadant«; brevskriveren tilføjer dog: »Ovenstaaende har jeg mere skrevet paa et vink af ansøgeren end af mig selv: For i nogen maade at tilfredsstille ham. Hr. velynder maa handle efter eget skøn« (s. 222 f.). Magnus Olafsson på Laufas tilbyder også 1635 islandske varer (s. 351), hvorefter han går over til at virke for, at sønnen kan få noget af domkirkens jord. Forholdet var det, at Ole Worm havde en udmærket forbindelse med kansleren Christian Friis, der også var meget historisk interesseret (se f.eks. 46, 102, 149, 261), og gennem ham kunne han udvirke kongebreve til gunst for sine islandske medhjælpere. Deres »gaver« til ham bør – i tidens ånd – næppe bedømmes

ANMELDELSER

alt for strengt, selv om man utvivlsomt selv har set det ufine i disse bestikkelsesforsøg.

Af den øvrige korrespondance bør fremhæves brevvekslingen med Stephanus, med den engelske ovenfor nævnte forsker Spelman i London og måske også nogle ikke helt almindelige breve fra hollænderen Johannes Cabeljavius, pågående og åbenhjertig.

Der er i alle disse breve med deres noget ordrige sprog meget andet til tidens person- og kulturhistorie, om Anders Arreboe (s. 62 f.), om Christoffer Dybwad (s. 53 og 73), om handelen på Ostindien (s. 11 og 30), om fiskefangst ved hjælp af gift (263 f., 283 f., 289), om tobaksrygning (s. 249, 260), om en formodet søslange (s. 350) etc. De anførte eksempler, hvortil mange andre kunne føjes, er tilstrækkelige til at vise, hvad brevskriverne – mere kursorisk – har berørt.

Enhver interesseret må se hen til fuldførelsen af denne udgave. Skade kun, at den efter sin plan ikke forsynes med egentlige noter. Der er ganske vist indføjet oplysninger om bogtitler m.v. og personers navne i teksten i skarp parentes; men et egentligt noteapparat med oplysninger til teksten savnes. Ikke helt sjældent har den slags vel kunnet overdrives, og jeg forstår, at udgiveren har kunnet nære betænkeligheder m.h.t. den tid, udarbejdelsen heraf ville tage, alligevel er det et alvorligt savn for læseren af dette bind. Hvad angår den islandske korrespondance, har Benediktsson i sin udgave givet en realkommentar på engelsk, hvortil der her må henvises. Antagelig vil registrene, når de foreligger i sidste bind, give adskillig hjælp, men erstatning for egentlige realnoter kan umuligt gives på denne måde. Den her fremførte indvending må dog naturligvis ikke svække den følelse af taknemmelighed, alle interesserede vil komme til at nære over for oversætteren, der endnu har to bind at slide sig igennem.

C. Rise Hansen.

Provst Frederik Schmidts Dagbøger. Udgivet ved Ole Jacobsen og Johanne Brandt-Nielsen. I. 1794-1814. Kbhvn. 1966. 463 s.

De færreste uden for specialisternes kreds ved i dag, hvem provst Frederik Schmidt er, og dog kommer hans dagbøger nu i 2. udgave, besørget i forening af det danske og det norske sprog- og litteraturselskab. Den 1. udgave, som tryktes 1868, var udgivet i uddrag (omend i alt 359 s.) og skønnes nu for stærkt beskåret, ligesom den siges at være for kraftigt bearbejdet, så den lader læser og forsker i tvivl om kildens egentlige karakter. Da denne gamle og nu altså ufyldstgørende udgave tilmed var vanskelig at opdrive, må man være de to udgiverselskaber taknemmelig, fordi de har fremskaffet midler og arbejdskraft, så den nye udgave – i alt tre bind – kan fremkomme.

ANMELDELSER

Men hvem var nu denne Frederik Schmidt, hvis dagbøger i det ellers ikke meget oplysende forord karakteriseres som et af de sidste samtidige udtryk for den fælles dansk-norske historie? Frederik Schmidt var født 1771 i Asminderød, hvor hans norskfødte fader da var sognepræst. Da denne 1773 blev biskop over Aggershus stift, kom sønnen naturligvis med ham til Norge, hvor hans opvækst og skolegang fandt sted. 1787-91 studerede han teologi ved universitetet i København, returnerede derefter til Norge, hvor han 1792 blev præst ved Tugt- og Manufakturhuset i Christiania, 1797 sognepræst i Eger og Fiskum – også i Norge. 1814 var han mellem Eidsvoldmændene og mellem de ivrigste for valget af Christian Frederik til norsk konge og for den norske grundlov. 1820 blev han sognepræst i Himmelev ved Roskilde, hvor han døde 1840. Schmidt var umådeligt litterært interesseret, og der var i hvert fald hos ham langt op i årene en uro, der bl.a. gav sig udslag i rejser; det er fra disse, at hans dagbogsoptegnelser først og fremmest stammer. Det nu udsendte bind indeholder enkelte optegnelser fra en rejse til København i hans studietid fra august-september 1790, siden følger dagbøger fra en studierejse i Tyskland maj-september 1794. Atter et langt spring frem i tiden til august-oktober 1807 med optegnelser fra en Københavnsrejse og senere igen fra en ny tilsvarende rejse januar-maj 1811. Bindet afsluttes med dagbogsblade fra Eidsvold april-maj 1814 og fra stortinget oktober-november 1814.

Schmidt lagde stor vægt på at føre sin dagbog og give den en passende fylde. Adskillige steder nedskriver han, at han har skrevet i dagbogen, og i hvert fald for 1811-optegnelsernes vedkommende anstrenger han sig åbenbart for, at optegnelserne for de enkelte dage ikke skal blive for korte, selv om han derved – som på udgavens s. 210 – må gribe til at fortælle ældre anekdoter eller måske benytte avisoplysninger (udgavens s. 219). Forholdet var iøvrigt det for 1811-afsnittets vedkommende, at dagbogsoptegnelserne, muligvis dog i bearbejdet form, videresendtes til Norge og udveksledes med dagbogsoptegnelser fra venner deroppe; s. 262 omtales læsere og læserinder af dem og ligeledes s. 315, hvor Schmidt skriver: »Har imidlertid denne Dagbog trods dens skjødesløse Dragt skjænket dens Læsere og Læserinder nogen Underholdning . . .«. Også 1807-dagbogen har vel været beregnet til andres fornøjelse; den slutter: »Og nu Farvel min kjære Dagbog. Du har været min troe Staldbroder paa Reisen, og skal, selv i din dybe Negligé, skaffe mig mangen behagelig Stund, og fortælle mine nærmeste Venner mine Tanker, Følelser og Begivenheder paa denne snurrige Reise«. Dagbøger, der er ført på denne måde, præges naturligvis deraf; man skal ikke i dem vente at finde mere intime oplysninger, især ikke af ufordelagtig karakter for nedskriveren. Det, de giver, er en hel del oplysninger af ydre art, bl.a. politiske – det er jo

A N M E L D E L S E R

meget bevægede år, de er nedskrevet i, desuden oplysninger om rejseforhold og først og fremmest om litterære forhold. Schmidt var nemlig litterat om en hals, skrev også selv digte – en salme findes sågar endnu i salmebogen – men ellers slog han nu ikke igennem som digter. Til gengæld læste han og søgte omgang med datidens digtere, og det er hans oplysninger om kredsen omkring Bakkehuset: Rahbek og hans Kamma, Oehlenschläger og hans familie o.s.v., der især interesserer. S. 248 træffer han første gang Grundtvig: »I hans mørke Øje og hans blege Ansigts levende Træk er der noget sværmerisk, men tillige noget blidt«; Schmidt blev indfanget: »I Stedet for, at jeg havde bestemt mig til at gaac strax, blev jeg opholdt til Kl. 10 og maatte endda bryde overtvers«. Mange var hans besøg hos Oehlenschlägers og på Bakkehuset, hvortil han således 11. maj 1811 gik »under en mild Foraarsregn og Lysets syvløvede Krands, i Prosa Regnbuen, mellem lysgrønne, frodige Marker«. Der er masser af visitter rundt om hos mer eller mindre bekendte, oftest tidligt på dagen; det må have været et frygteligt uvæsen i datidens København; meget ofte berettes der omhyggeligt herom hos Schmidt. Gennemgående er denne elskværdig; men han kan dog ikke dy sig for (s. 179) at omtale Oehlenschlägers fader som »den snurrige, maaske ikke *naturlig dumme* gamle Øhlenschläger der er kommet til en saadan Søn, ligesom Aladdin til Kobberlampen«. Skønlitteratur, teater, koncerter, balletter, Weyses orgelspil, bøger om pædagogik, teologi etc., alt var af interesse for den hungrige Schmidt, og gennem sine fyldige notater herom giver han værdifulde bidrag til livet i datidens København, ganske vist næsten udelukkende fra ét bestemt lag, det akademiske og litterære. – 1807-dagbogen giver en frisk skildring af englændernes bombardement af København, deres besættelse af omegnen m.v.; bombardementet oplevede Schmidt iøvrigt fra Helsingborg, hvortil han netop var kommet på nedrejsen fra Norge.

Det er således en værdifuld udgave, de to selskaber her lægger frem for læserne, selv om nu ikke alle dele af det første bind er i så let læselig og fornøjelig form, som forordet vil have os til at tro. Udgaven fortsættes med et andet bind, hvori dagbogen 1817-19 med bl.a. skildringen af Schmidts og Ingemanns rejse i Italien udgives. Et tredje bind bringer kommentar og registre, begge dele højst fornødne og savnede i førstudgaven.

Man kunne nok have ønsket, at allerede bind I havde bragt en indledning med oplysninger om Fr. Schmidt og om grundlaget for de udgivne tekster, og mon ikke det hæderkronede danske sprog- og litteraturselskab snart kan nå frem til at bringe sine publikationer i indbunden skikkelse, som efterhånden så mange andre selskaber? Det papir, der er slået uden om det her foreliggende bind, er meget modtageligt for snavs og tilbøjeligt til at revne i falsene. Var det ikke også praktisk, om det allerede af omslagets forside

ANMELDELSER

fremgik, hvilke år dette bind dækkede, og udgiverens navne? Den reklame fortjente disse nok for det ikke altid lige spændende arbejde med en sådan udgave. Nu finder man dem først på s. 5 og sat med alt for ubetydelig skrift. Er æstetikken i typografisk opsætning ved ta løbe af med den sunde fornuft?

C. Rise Hansen.

Villads Christensen: Peripatetikerens Søren Kierkegaard. Kbhvn. 1965. 54 s. ill.

Det vimler med bøger om Søren Kierkegaard. Får man et katalog over nye publikationer fra snart sagt hvilket som helst land på vor klode, kan man være sikker på, der er et eller andet skrift om vor store filosof, der udenvælt for længst har sat sig ved H. C. Andersens side. Disse tvende er nu fremfor alle andre Danmark i verdensbevidstheden. Tidligere var det æventyrdigteren og Thorvaldsen, men mejslens mester er trådt noget tilbage for at lade Søren Kierkegaard komme til med sin pen, der i stigende grad virker som en følsom magnet på stadig flere og flere, ikke mindst i de romanske stater.

Men det er heldigvis sådan, at vi herhjemme også er vågne, når det gælder Søren Kierkegaard. Her er en garde om ham, og ufortødent kæmper den på flere fronter for at gøre mange af hans tanker tilgængelige for den ikke lærde. Søren Kierkegaard er så stor, at intet hos ham må være os fremmed og ukendt, om det ved intens granskning kan oplyses. Her på bjerget er der mange, der borer i de sjælelige skakter hos Søren Kierkegaard, og de gør det godt. Blandt de allerbedste er stadig den meget lærde og alvidende Villads Christensen. Han er et fænomen, som langt fra er vurderet efter fortjeneste i fædrelandet, der skylder denne brændende forsker såre meget. Men som den overlegne ånd han er, hører man aldrig en klage eller et suk fra ham. Dertil er han for stor.

Hans sidste lille skrift om peripatetikerens Søren Kierkegaard er en perle af de ægte. Det er en henrivende bog, som engang læst, vil blive repeteret med stigende fryd gang på gang. En peripatetiker er en vandrende filosof, der ikke nøjes med selv at tænke over tingene, men som skal have disciple om sig. Det havde Søren Kierkegaard i høj grad. Som den litterære stifinder Villads Christensen er, har han af dybest glemsel fremdraget et skrift af en englænder Andrew Hamilton, der i 1852 udsendte en bog »Sixteen Months in the Danish Isles«, hvori han omtaler Søren Kierkegaard. De to kom aldrig til at veksle ord eller tanker, men Hamilton fastslår om Kierkegaard, at »ingen kender flere Mennesker end han. Og det er en Kendsgærning, at han spadserer omkring i Byen hver eneste Dag og sædvanligvis i Selskab med en eller anden«. Og så får vi at vide, at Kierkegaard »talte med Forfattere, Skuespillere, Professorer og Præster i Hovedstaden. De var set spadserende sammen

ANMELDELSER

med ham i oprømt Samtale«. – Hvem var det? Det må vi vente med at få at vide, til det kommende bind ligger færdigt.

Alle kender vi til Søren Kierkegaards ture med faderen i stuerne på Nytorv. Her spiller fantasien første violin. Når han som student gik op og ned ad Strøget med studenterkammerater, vakte han opmærksomhed hos de forbi-passerende. Da forfatterskabet tager sin begyndelse, er han som en vandrende Sokrates, som havde bl.a. en Hans Brøchner til ledsager. Da Meir Goldschmidt skød med skarpt i »Corsaren«, kom gadedrengene frem i den indre by og piftede og vrængede ad den underlige magister med de uens bukseben og den mærkelige hat. Mere end almindelig interesse får man for de egentlige filosofiske spadsereture i slutningen af 1840'erne. De foregik med to mænd af dem, der må kaldes de sjældne og udvalgte. Den ene var den store retslærde Janus Kolderup-Rosenvinge, som dog snart måtte give op, grundet på sit svage helbred. Så greb han til pennen, som surrogat for mandagens mundtlige tanke-udveksling. Om torsdagen vandrede Søren Kierkegaard med filosofen Rasmus Nielsen, denne mærkelige mand, som Søren Kierkegaard en tid havde udset til sin litterære arving, fordi han troede, han var hans eneste virkelige discipel. Men vinden vendte som bekendt. Den fynske husmandssøn og den københavnske revolutionsteolog havde ikke mulighed for i det lange løb at trække på den samme hammel. Gang på gang kuldsejlede Søren Kierkegaard, han kunne ikke klare skærene på egen hånd. Det var den gamle fader, den jyske uldkræmmer, der måtte gribe ind. Hans greb var fast, og ved det fandt den unge svajende peripatetiker den vej, han skulle vandre. – – En fremragende bog, smukt trykt og udstyret, og skrevet med den blændende sprogsans, som Søren Kierkegaard og Villads Christensen har til fælles. Enhver, der vil kende København for godt hundrede år siden, vil finde den bedste hjælp på disse få sider.

Johannes Lehmann.

Svend Aage Nielsen: Kierkegaard og Regensen. Med et forord af F. J. Billeskov Jansen og et engelsk resumé. Kbhvn. 1965. 154 s. ill.

Professor, dr.phil. F. J. Billeskov Jansen skriver i forordet til denne fornem udstyrede bog, at når der er tale om Søren Kierkegaard, rykker lokalhistorie op til at blive universalhistorie. Det er rigtigt, og derfor læses denne bog af Regensens klokker Svend Aage Nielsen med stor interesse. Den er så københavnsk, som tænkes kan. Det gør intet, især da der er så meget virkelig nyt og belærende stof, det må have krævet stor tålmodighed at finde frem til. Det er for altid godt, at vi nu ser, hvilken beskeden rolle Kierkegaard spillede ved tronskiftet i 1839, hvor studenterne ellers var på stikkerne, klare over, at nu gryede en ny tid. Det er, som om Søren Kierkegaard har været så nogenlunde

ANMELDELSER

ligeglad. Af teaterhistorisk værdi er den undersøgelse, Svend Aage Nielsen har foretaget med hensyn til »Gjenboerne« og figuren Søren Torp, oprindeligt kaldet Søren Kirk. Uden vaklen holder Svend Aage Nielsen med selve stykkets fader Hostrup, når han hævder, at Søren Torp aldeles ikke er nogen karikatur på Søren Kierkegaard. Figuren er slet og ret en latterliggørelse i al almindelighed af en irriterende eftersnakker.

Selvfølgelig er Søren Kierkegaard den centrale skikkelse i denne dygtige bog, der har den helt rigtige duft af Regensen, sådan som denne lever i folkets tanker, men der er bifigurer, og af dem er P. L. Møller så langt ud den interessanteste, som Svend Aage Nielsen ligefrem har pligt til at kaste sig over. Denne mærkelige skikkelse, der har spillet så stor en rolle i dansk åndsliv, er om nogen blevet ubarmhertigt stedmoderligt behandlet, og hvorfor i grunden? Hvor sælsomt, at just han, der var fremmest på fronten i 1830'erne og 1840'erne, da der var kamp og krig i den litterære verden, nu vel nærmest kun er et navn. Det var dog ham, der med umiskendeligt talent gik i ledning med guldalderens idealer og moral, længe før Søren Kierkegaard havde tænkt derpå. – Medens han var alumne på Regensen, var han en af dem, man måtte lægge mærke til, vittig og dristig i opposition til alt og alle. – Hvor nær har Søren Kierkegaard og P. L. Møller stået hinanden? Har de overhovedet haft det bitterste med hinanden at gøre? Det er en af den danske litteraturvidenskabs store gåder, at vi intet ved. Slet intet. Kan et tilbundsgående studium af Regensens arkiv ikke fortælle noget? Skulle der ikke være blot lidt om, hvad han skrev i disse år, hvor Søren Kierkegaard var på æstetiske stadier. Ved at gennemgå pressen fra dengang skulle det dog være ejendommeligt, om ikke en eller anden artikel gav et fingerpeg, så man kunne komme videre. Men først og fremmest skulle man tro, der var noget at høste, dels i den røde gårds arkiv, og måske også i memoirer og papirer fra samtidige regensianere. Det bliver ingenlunde let, men det kan gøres, og det bør ske, og meget tyder på, at netop Svend Aage Nielsen er manden, bedømt ud fra denne fortrinlige og i ordets egentlige forstand ægte københavnske bog.

Johannes Lehmann.

Ildebrandshuse. En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå–Landemærket i København. Udgivet af Nationalmuseets Købstadsundersøgelser med støtte af Carlsbergfondet. Nationalmuseet 1966. 274 s. ill.

Bogen, der er tilegnet professor Axel Steensberg, er vokset frem af et undersøgelsesarbejde, som en større gruppe af hans elever, de studerende i faget Materiel Folkekultur, har foretaget i første halvdel af 1965.

A N M E L D E L S E R

33 elever har deltaget i undersøgelserne, og 22 har skrevet de forskellige kapitler i bogen i samarbejde med museumsinspektør cand. mag. Poul Strømstad, der har været bogens hovedredaktør.

Det prisværdige initiativ kom fra eleverne selv, og undersøgelserne blev underlagt Nationalmuseets Købstadsundersøgelser. På grund af den store arbejdsstyrke, der var til rådighed, blev der mulighed for at igangsætte et arbejde af betydeligt omfang, og husene i Åbenrå-Landemærket kvarteret blev valgt som undersøgelsesobjekter.

Kvarteret nedbrændte i 1728, og husene er alle opført kort derefter. Bogen om undersøgelserne har helt korrekt fået titlen »Ildebrandshuse«, for det er to husrækker af sådanne, der er blevet undersøgt og ikke det hele kvarter. For kvarteret var allerede forandret, da undersøgelserne begyndte. Åbenrås sydlige gadeside blev nedrevet i 1958, og en moderne kontor- og forretningsbygning opført. I 1960 blev der slået et slemt skår i den nordlige side, den i bogen behandlede, ved nedrivningen af numrene 20, 22 og 24.

Det gamle gaderum eksisterede således ikke mere, dette gaderum, der angav miljøet hvor beboerne følte sig hjemme, og hvor den materielle fattigdom herskede på begge sider af gaden. På alle måder, også arkitektonisk, var der ligevægt og harmoni. Nu er den materielle fattigdom ladet tilbage på gadens nordside, mens sydsiden er præget af tidens åndelige. Gaden er ikke mere i ligevægt, den halter.

Lige før bogen udkom, faldt yderligere ejendommene Åbenrå 6 til 12, og 28 og 30 står for tur, men bogen blander sig ikke i den standende strid om bevaring eller nedrivning. Den giver en nøgtern beretning om, hvad der var at finde i og om husene, og om de mennesker, der boede der i fortid og nutid.

Åbenrå og Landemærket; oprindelsen til begge navne er usikker, og forskellige hypoteser gør sig gældende. Bogen gør sig til talsmand for, at Åbenrå er afledt af »den åbne rad«, betegnende en række af småhuse, der har ligget med ubebyggede grunde imellem sig, mens Landemærket skulle betyde gaden langs byens udkant.

De to gader har altid været bebygget med meget beskedne borgerhuse og haft tilsvarende beboere. På grundlag af brandtaksationer, vurderingsforretninger, skifter, skattemandtal, folketællinger og meget mere fortæller bogen herom.

Den er spændende, men som et puslespil hvor et ukendt billede skal sættes sammen af et utal af småstumper. Det synes gjort unødigt svært, for der er mange stumper, og det er vanskeligt at komme den enkelte ejendom på nært hold, når den viden, der er samlet om den, er fordelt på 12 forskellige kapitler, inden for hvilke den så ofte igen er spredt.

Men forordet fortæller, at det i en nærmere fremtid er meningen som

ANMELDELSER

supplement til bogen at udgive en række monografier af de enkelte ejendomme. Her vil så være samlet, hvad der i bogen er spredt; spredt ud fra den tanke, at ved at stille de samme enkeltheder i husene ved siden af hinanden kan man finde frem til noget alment. Trapperne i husene er behandlet i et kapitel, køkkenerne i et andet, beboelsesrummene i et tredje o.s.v. Der er foretaget en tværgående undersøgelse, som gør det muligt at slå visse ting fast. Sådan var der i disse huse, og sådan boede den jævne københavnske familie i 1700-årene, i 1800-årene, i begyndelsen af 1900-årene, og sådan boede den i 1965.

For til forskel fra andre undersøgelser i og omkring ældre huse er dette sidste kommet med på grundlag af kontakt med og oplysninger fra beboerne. Det værdifulde materiale, der er samlet, ville det om kort tid være udelukket at få fat på. For mens brandtaksationer, tegninger, fotografier består, forgår livet.

Næppe andre end unge studerende af i dag kunne være kommet beboerne på så nært hold og have fået dem til at udtale sig. Tilsyneladende tilfældige udtalelser, der kloget er opfattet og kloget gengivet, giver et indblik i det liv, der leves eller levedes i et jævnt københavnsk kvarter. I lejlighederne, i gårdene og i butikkerne. Ikke mindst disse sidste vil om kort tid forsvinde, ikke alene på grund af nedrivninger, men også fordi tiden er løbet fra dem. Både fra den lille lokale butik, ofte i kælderens, der forsynede de nærmest boende med de nødvendige daglige varer, men også fra den mere specielle butik, der solgte billige puder til at støtte albuerne på, når man fra vindueskarmen observerede gadens liv eller havde skiltet ude.

Den lille lokale butik får sin omtale i det meget værdifulde og velskrevne kapitel »Butikker og handlende«. I ældre tid var butikken hos øltapperen, som solgte meget andet end øl, senere hos høkeren, og endnu senere blev den delt mellem grønthandleren, købmanden og viktualiehandleren. At den nu er samlet igen i supermarkedet, er en anden historie.

Med hensyn til brændevin og mælk var kvarteret i ældre tid selvforsynende. Brændevinsbrænderen fabrikerede brændevin og holdt køer i baghusene, og fra sin kælderbutik i Åbenrå f.eks. nr. 4 solgte han brændevin og mælk i pottemål.

Det er med nogen forbløffelse, man læser, at så sent som i 1894 havde han 17 køer opstaldet. Da der ikke er port i forhuset og køerne tilsyneladende ikke har kunnet komme ind andre steder fra, har de måttet skubbes op ad trappe, gennem forstuen, og ned ad trappe igen. At få dem hejset op på 1ste sal har været mindre besværligt, og når de først var anbragt, er de nok blevet der, til de døde. Anderledes med hestene, der daglig har skullet ud af stalden og bruges. Når det nævnes i kapitlet om »Haver og gårdspladser«, at der i baggården til Åbenrå 24 var stalde til 6 og 7 heste, så er det nok lidt misvisende,

ANMELDELSER

for hestene er ikke kommet ind fra Åbenrå, hvor der kun var og er en gadedør. Matrikelnummeret gik igennem til Gothersgade, hvad også andetsteds er anført, og herfra kom hestene ind og havde deres bopæl.

Hvor mange beboere der har været i de undersøgte 24 ejendomme, fremgår af de gengivne folketællingslister. Omkring 1800 var der knap 700, derefter steg antallet. Den største trængsel har der været lige før voldenes fald. 1870 boede der ca. 1100 mennesker. Men så er byggeriet på Nørrebro og Vesterbro kommet i gang og udflytningen lidt efter lidt begyndt. Imellem 1900 og 1906 var antallet af beboere faldet til mellem 500 og 600. I 1965 var der ca. 250 tilbage.

Bogen er udmærket illustreret, men en stor del af billedmaterialet bærer præg af at være taget i den lange vinter 1965-66. Der er mange billeder med sne på tagene, hvad der kan virke lidt uheldigt, men bogens udgivelse har åbenbart været fastsat til en bestemt tid, så billederne har ikke kunnet tages om.

Undersøgelserne giver, som det nok kunne ventes, ikke udtryk for, at forholdene i de undersøgte huse har været særlig specielle, men undersøgelserne bør fortsætte i andre kvarterer. Det er ikke så afgørende, i hvilken rækkefølge de kommer, men vigtigt, at de overhovedet bliver gjort. Lad os være taknemmelige for denne den første undersøgelse.

Erik Morthorst.

Dansk Tidsskrift Index. Systematisk fortegnelse over indholdet af ca. 300 danske og en del nordiske tidsskrifter. 50. årgang. Kbhvn. 1964.

Allerede da Svend Dahl og Th. Døssing i 1915 begyndte at udsende Dansk Tidsskrift Index, var det kun 8 år gamle tidsskrift Historiske Meddelelser om København blandt de registrerede skrifter. For udgiverne af et skrift som nærværende, der nok for de fleste afhandling og artiklers vedkommende begrænser sig til en snævrere emnekreds, hovedstadens historie og topografi, men som dog lejlighedsvis bringer behandlinger med et videre sigte, er det en betryggelse at vide, at sådanne afhandling ikke vil være »begravet«. Den interesserede vil blive ledet frem til dem af Dansk Tidsskrift Index. Også for så vidt det lokalhistoriske stof og, måske i ganske særlig grad, det personalhistoriske stof, angår, er en registrering nyttig. Historiske Meddelelser om København har derfor al mulig grund til ved 50-års jubilæet – en smule post festum – at gratulere og takke Dansk Tidsskrift Index.

Sigurd Jensen.

